નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી સંવત ૧૯૮૫માં 'સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી અને વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી' નામે એક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો હતો; તેમાંથી સ્વામી ભાસ્કરાનંદનું આ ચરિત્ર જુદા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથમાં આ પુસ્તક અંગે સદ્દગત સ્વામીજીએ જે હકીકત તેમના નિવેદનમાં આપેલી તે ઉપયોગી હોવાથી અહીં નીચે અવતરણમાં આપી છે.

'બંગાળી ઉપરથી અનુવાદ શ્રીયુત નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસી પાસેથી થઈ આવ્યા પછી એ મૂળ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ સુધારા-વધારા સાથે બહાર પડી હતી. આથી તેનો અનુવાદ એક અન્ય સજ્જન પાસે તૈયાર કરાવાયો. પછી એ બન્ને અનુવાદ જોતાં એમ દર્યું કે મૂળ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિમાં જે કાંઈ સુધારોવધારો થયેલો જણાય તે ઉપરોક્ત પહેલા અનુવાદમાં ઉમેરાવી લઈ તે જ છપાવવો. તેથી એ ઉમેરો કરાવી લઈને તથા જ્યાં જ્યાં સંક્ષેપ અને સંશોધન કરવા જેવું લાગ્યું, ત્યાં ત્યાં યથામતિ તે મુજબ કરીને આ પુસ્તક સારાનુવાદરૂપે પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. આ પુસ્તકમાં કાંઈ ઉપકારકતા હોય તેનો યશ મૂળ લેખક શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય અને પ્રકાશક એસ. કે. લાહિડી અને કંપનીને છે.

'આ પુસ્તકમાં હઠયોગ સંબંધી પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓની કેટલીક હકીકત જણાશે; પરંતુ એવી બાબતો માત્ર પુસ્તકમાં વાંચવા ઉપરથી કોઈએ તે રસ્તે ઊતરવા જેવું નથી. એવી ક્રિયાઓ દરેકને માટે જરૂરી પણ હોતી નથી. જરૂરી હોય તેણે પણ કોઈ ખાસ અનુભવીના જ આશ્રયપૂર્વક એ રસ્તો લેવો ઘટે. અત્યારે તો આસન,

પ્રાણાયામ, નેતિ, ધોતિ ઇત્યાદિ બાહ્યક્રિયાને જ ઘણાકો 'યોગ' સમજી બેસે છે. મહર્ષિ પતંજલિએ યોગના અષ્ટરૂપ પગથિયાં અને ધ્યેય ઠીક સમજાવ્યું છે, પણ આ કલિકાળમાં તો 'ગુરુ લોભી ને લાલચુ ચેલા, દોનું નરકમેં ઠેલમઠેલા' એવો જ પ્રકાર મોટે ભાગે ચાલે છે ભગવદ્‌ગીતામાં પણ યોગ વિષે અને ધ્યેયપદ વિષે ઘણુંય કહેલું છે, છતાં એવા પણ ગુરુઘંટાનો પંજો છે કે 'પ્રાચીન આર્ય' ઋષિમુનિઓ ખરું ધ્યેય સમજ્યાયે નથી ને પામ્યા એ નથી, અને તેમના વેદ-વેદાંત એનાથી દૂર રહેલા છે અમે તે જાણ્યું છે, મેળવ્યું છે અને બ્રહ્મથી પણ આગળ ગયા છીએ, તથા ચેલાઓને પણ ત્યાં પહોંચાડી દઈએ છીએ અવતારો અને ઋષિમુનિ બધા અધૂરા યોગી હતા, તેમનાથી અમે આગળ વધીને પૂરો યોગ સાધ્યો છે અને સાધીએ-સધાવીએ છીએ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.'

'માર તોપ' જેનાથી પર અને શ્રેષ્ઠ કશું નથી, તે જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, પરમધામ અને પરમ પ્રાપ્તવ્ય કહ્યું છે પણ કોણ પૂછે છે 'ચલાવ ગપગોળા' ખરી વાતથી અને પરમધ્યેયથી અજાણ્યા એવા કરોડો લોકોમાંથી યથેચ્છ ખાનપાન, ધન, માન અને ચેલા ટોળા પણ મળી જ રહે આવા કહેવાતા યોગીઓની કૃપાથી ઉજાગરા વેઠી વેઠીને તથા રાજસ-તામસ ખાનપાન સેવીને અનેક ગાંડા બને છે ને મરી પણ જાય છે. ગીતાગાયક મહાયોગીશ્વર અને મહર્ષિજીએ તો ઘણુંય સમજાવ્યું છે કે, બહુ ઊંઘનારથી તેમ બહુ જાગનારથી યોગ સાધી જ શકાતો નથી સાચા સાધનરૂપ તો યથાયોગ્ય સાત્ત્વિક આહારવિહાર, લૌકિક કામનાઓ તથા કર્મફળના ત્યાગપૂર્વક કર્મ-યોગની સાધના, તેથી અંતર વધુ પવિત્ર થતાં આંતરિક યોગસાધના, તથા દૈવી સંપત્તિની ખિલવણી ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ બહુ સુંદર અને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે પણ કળિયુગી ગુરુઘંટાઓને એવીતેવી બાબતો સાથે લેવાદેવા જ હોય નહિ, એમ ચેલાઓને તો જ્ઞાનસતક જ ક્યાંથી લાગે! બીજી તરફ ભક્તિ અને બ્રહ્મજ્ઞાનને બહાને પ્રપંચજાળ ચાલ

વતા ગુરુઘંટાલો બીજા સામાન્ય જનો કરતાં સ્વાર્થપ્રપંચ અને ગુપ્તાચારમાં કેવા કુશળ હોય છે, એ પણ હવે પોલ ખોલનારાઓના પ્રતાપે જાહેરમાં આવતું ચાલે છે.

'પણ આ તો જરા આગળ નીકળી જવાયું. મૂળ વાત એ કે, આ સેવક પણ ઊગતી ઉંમરમાં યોગની બાબતમાં ફસાયો હતો, તેથી થોડુંક અહીં લખ્યું હોય, તો કોઈને પણ તે કંઈક ઉપયોગી થાય.

'આ સેવકે પૂર્વાશ્રમમાં ૧૪–૧૫ વર્ષની ઉંમરમાં વગર સમજ્યે ગુરુ કરી લીધા. 'ઓહંગ' 'સોહંગ' મંત્ર મળ્યો તે જપવા માંડ્યો. આસન તો ત્રણ કલાકનું જામ્યું. પણ મંત્રના શુદ્ધ ઉચ્ચાર તથા શબ્દાર્થ અને લક્ષ્યાર્થની ખબર ગુરુ અને શિષ્યને હોય ત્યારે જ સાચું ધ્યેય, ધ્યાન અને સુખ આવે ને ! ઈશ્વરકૃપાથી ગુરુજીની આંતરિક યોગ્યતા સમજાઈ ગઈ, શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ, પણ એક બીજું દુઃખ જાગ્યું. 'ગુરુમહિમા'માં સાંભળેલું ને મનમાં ઠસેલું કે ગુરુની વિરુદ્ધમાં વિચાર આવે તો નરકવાસ થાય, તેથી મહિનાઓ સુધી મનોવ્યથા વેઠી અને છેવટે એક મહાત્માનું વચન સાંભળવામાં આવ્યું, ત્યારે શાંતિ વળી. તે વાક્ય એ કે, હંસ જાણીને સંગ કર્યો,' પણ બગ નીકળ્યો ! એ ગૃહસ્થાશ્રમી ગુરુના એક ભેખધારી ગુરુ હતા, તે પણ એવા ભોળા નીકળ્યા કે તેમણે એક અન્ય ભેખધારીની સિદ્ધિની તારીફ સાંભળેલી. તેમના કહેવા મુજબ એક પ્રયોગ જારી કર્યો. મૂળે તો શરીર વાતકફ–પ્રધાન હતું; તેમાં નિમકની મનાઈ અને રાતદિવસ એક નાના સરખા અંધારા ભોંયરામાં બેસી રહી પોતાના જ પ્રશ્વાસનો મલિન વાયુ લીધા કરી વધારે નુકસાનકારકરૂપે પુનઃ પુનઃ કાઢવો અને લેવો એમ જ ચાલ્યા કરે ! પરમાત્માની મહાન વિભૂતિરૂપ તથા પ્રાણતત્ત્વથી ભરપૂર સૂર્યદેવતાનું, તેના અજવાળાનું અને શુદ્ધ હવાનું તો બસ દર્શન પણ કરવાનું નહિ ! એવી રીતે છ માસ ગાળવાના હતા. પરિણામે પ્રયોગ પૂરો થવા પહેલાં જ તેમનો દેહાંત થયો. મીઠાવાળી ચીજ કે એવું કંઈક ખાવાનું ઘણુંય માગ્યું, પણ કોઈએ તે

ગણુકાર્યું જ નહિ !

'વળી એક મહંતજીને અમુક રીતે માત્ર લીમડાનાં પંચાંગ ઉપર જ રાખવામાં આવ્યા હતા. પરિણામે વ્યાધિ થયો, શરીર રહી ગયું અને પછી દેહાંત થયો.

'અન્ય એક સજ્જને નેતિ–ધોતિ, પ્રાણાયામ વગેરેની બાહ્ય ક્રિયાઓ એક વૃદ્ધ સંતના શિષ્ય પાસે શીખવા માંડી. મહિનાઓ એ રીતે ગાળ્યા. પણ હેતુ, સમજણ અને વિધિની ખામીને પરિણામે એવો રોગ થયો કે જીવવાની આશા છોડી દીધેલી. પછી કોઈના કહેવાથી ઉપ પાન ઇત્યાદિ થોડી સાદી બાબતોથી જ એ ભાઈનો મધુપ્રમેહ અને બદ્ધકોષ્ઠ વગેરે દૂર થઈ આરોગ્ય મળ્યું હતું.

'આવી તેવી હકીકત જોયેલી તે માત્ર સહજ સૂચના તરીકે લખી છે; માટે એ ઉપરથી આ સેવકને કોઈએ એ માર્ગનો અનુભવી માની લઈને કશી પૂછપરછ કરવા જેવું નથી.

'આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં બંગાળી લેખકની ઉપક્રમણિકા આપી છે તેમ જ છેવટે પરિશિષ્ટરૂપે અગત્યના પત્રો આપ્યા છે, તે તરફ વાંચનાર ભાઈબહેનોનું લક્ષ્ય ખેંચી હરિઃ ૐ तत् सत्'

મુંબઈ, તા. ૨૦–૫–'૫૪

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

મૂળ લેખકની ઉપક્રમણિકા

(સારાનુવાદરૂપે)

એક સમય એવો હતો કે, જ્યારે ભારતવર્ષ સભ્યતા, શિક્ષણ અને ઉન્નતિમાં ઘણો જ આગળ વધેલો હતો અને જગતના શિરસ્થાને શોભતો હતો; પરંતુ જગતનું એ આદર્શ સ્થાન ભોગવતો ભારતવર્ષ કર્માનુસાર આજે ઊલટી જ દશામાં આવી પડ્યો છે. અંગ્રેજોનું રાજ્ય થયા પછી તેમના અંગ્રેજી ગ્રંથો ઉપરથી આપણે જાણી શક્યા કે, ન્યૂટન ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમો શોધીને જગતમાં નામના કરી ગયો છે. પરંતુ હાય! આપણામાંના કેટલા જણ આ વાત જાણે છે કે, અહીંના મહાન શોધક ભાસ્કરાચાર્ય, પોતાના 'ગોલાધ્યાય'માં એ વાત તો ક્યારનાય લખી ગયા છે કે:–

आकृष्टिशक्तिश्च महीतया यत् खस्थं गुरुं स्वाभिमुखं स्वशक्त्या।
आकृष्यते तत्पततीति भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे॥

અર્થાત્ પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ રહેલી છે, કે જેથી કરીને જે કોઈ ભારે પદાર્થ ઊંચે આકાશ તરફ ફેંકીએ છીએ, તે તરત પૃથ્વીની આકર્ષણશક્તિ દ્વારા નીચે ખેંચાઈ આવે છે. આપણને તે પદાર્થ જ નીચે પડે છે એમ ભાસે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી.

હાલના સભ્ય* ગણાતા યુરોપવાસીઓના પૂર્વજો જ્યારે જર્મનીમાં એલ્બ નદીના કિનારે જંગલી દશામાં ભટકતા હતા, તે પહેલાં કેટલાંય વર્ષો અગાઉ આપણા પ્રાચીન જ્યોતિશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે:–

कपित्थफलवद्विश्वं दक्षिणोत्तरयोः समम् ।

---

* માર્કટ્વેઈન લખે છે કે, આપણે જંગલી દશામાંથી મુક્ત થયા તે પહેલાં કેટલાય સમયથી હિંદુજાતિ સભ્યતાના શિખરે વિરાજતી હતી.

અર્થાત્ 'કપિત્થ ફળ (કોઠા)ની પેઠે આ પૃથ્વી ઉત્તરદક્ષિણ તરફ જરા ચપટી અને આકૃતિમાં ગોળાકાર છે.' વળી લખ્યું છે કે:–

चला पृथ्वी स्थिरा भाति भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ।

અર્થાત્ આ સ્થિર જણાતી પૃથ્વી ફરે છે અને તે શૂન્યને આધારે રહેલી છે.

શું સંગીતવિદ્યા કે શું ચિકિત્સાશાસ્ત્ર અથવા શું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, એ સર્વમાં પ્રાચીન ભારતવાસીઓ પારંગત× હતા. વળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પરાકાષ્ઠાના એ સમુજ્જ્વળ સમયમાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ અષ્ટાંગ યોગની છેલ્લી ભૂમિકા સુધી પણ તેઓ પહોંચ્યા હતા.

વિવેક–વૈરાગ્યાદિ સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન કોઈ યોગ્ય અધિકારી, ગુરુસમીપ યોગવિદ્યાનો વિધિવત્ અભ્યાસ કરે, તો તેને અંતર્ધાન અને અંતરિક્ષભ્રમણ વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અણિમા, લઘિમા આદિ બીજી સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. હાલ તો આપણને ઉપરોક્ત સિદ્ધિઓ કે શક્તિઓ મેળવવી એ અશક્ય જ લાગે; અને તેને પ્રાપ્ત કરનારા કોઈ સિદ્ધ યોગીનો પ્રભાવ કદાચ આપણા જોવામાં આવે, તો તો આપણે મુગ્ધ જ થઈ જઈએ; પરંતુ આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલા મહાપુરુષ જેવા સિદ્ધ યોગીઓની દૃષ્ટિએ

× સુવિખ્યાત સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિત મૅક્સમૂલરે લખ્યું છે કે, 'મનુષ્યજીવનમાં કોઈ પણ વિભાગને તમારા અભ્યાસના વિષય તરીકે પસંદ કરો. પછી તે ભાષા, ધર્મ કે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર હો; કાયદા–કાનૂન કે રીતરિવાજો હો, વા કળા કે વિજ્ઞાન હો–જે હો તે હો; પરંતુ તે સર્વ માટે; તમને ગમે કે ન ગમે તોપણ તમારે ભારતવર્ષ તરફ જ વળવું પડશે; કેમકે માનવજીવનના વિકાસના ઇતિહાસમાં જે સૌથી કિંમતી અને પ્રેરણાદાયી સાહિત્યનો સંગ્રહ થયેલો છે, તેમાંનો ઘણોખરો સંગ્રહ તો ભારતવર્ષમાં–માત્ર એકલા ભારતવર્ષમાં જ થયેલો છે.'

તો તે સિદ્ધિઓ પણ તુચ્છ છે. જેમ સંસારમાં રહીને ધર્મમાર્ગે ચાલનાર સાધકને ધર્મમાર્ગથી ચલિત કરાવનારાં વિવિધ પ્રલોભનો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સંસારત્યાગી અધ્યાત્મમાર્ગના પ્રવાસી યોગીને પણ સિદ્ધિઓના રૂપમાં મહાન પ્રલોભનો પ્રાપ્ત થાય છે; અને જેઓ આ સિદ્ધિઓમાં લોભાઈને ચલિત થાય છે, તેઓ પોતાના લક્ષ્યસ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઈને દિવ્ય આનંદથી દૂર જ રહી જાય છે. જે કોઈ યોગીંદ્ર મહાવીર એ સિદ્ધિઓના સહવાસમાં આવ્યા છતાં પણ તેનાથી ચલિત નહિ થતાં, પોતાના લક્ષ્ય તરફ—સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા તરફ જ વધ્યો જાય છે; તે જ તેનો સાક્ષાત્કાર પામે છે અને આ સંસારની પરતંત્રતામાંથી સદાને માટે છૂટીને તે પરમાનંદમય સ્વરાજ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે નિર્મોહી સાધકનાં અનેકવિધ ક્લેશ, ઉપાધિ અને દુઃખો નાશ પામે છે; આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક, એ ત્રિવિધ તાપની શાંતિ થાય છે; અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી છૂટી સંસારરૂપી સ્વપ્નને ત્યજી દે છે; અને મોહશય્યામાંથી ઊભો થઈ જઈ પરમપદનો અલૌકિક આનંદ અનુભવે છે. એવા મહાપુરુષને આ સ્થાવરજંગમ બાહ્યસૃષ્ટિ પણ બ્રહ્મમય ભાસે છે. તે બધું પરમાત્મારૂપે જ નિહાળે છે અને અણુ-પરમાણુમાં, અંદર-બહાર સર્વત્ર તેની જ દિવ્ય સત્તાસ્ફૂર્તિનાં દર્શન કરતો કૃતકૃત્ય બની રહે છે.

અંતર્દષ્ટિવાળા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ આ સત્યનું ગૂઢતમ રહસ્ય પ્રાપ્ત કરીને તથા એ પરમપદાનુભવ માટે નિર્વિકલ્પાવસ્થા કેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેનાં સાધનો શોધી કાઢીને આ જગતમાં અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. આલ્પ્સ અને કોકેસસ જેવા ઉચ્ચ શિખરોવાળા કેટલાય પર્વતો પૃથ્વી પર હશે કે જ્યાં માત્ર હિંસક પશુઓ જ વિચરે છે; પરંતુ જેની ખીણેખાણમાં અને ગુફાએગુફામાં, ભગવત્પ્રેમથી વિહ્વળ થઈને તથા ટાઢ-તડકાને નહિ ગણતાં દેહ, મન અને પ્રાણને ઈશ્વરાર્પણ કરી દઈને જ્યાં પરમાત્માનું જ ચિંતન કરતા ઋષિમુનિઓ યોગનિદ્રામાં વિલીન થયા હોય એવો તો એક હિમાલય

સિવાય કોઈ ગિરિરાજ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આ જગતમાં ગિરિ, ગુહાઓ, અરણ્યો અને મહારણ્યોનો કંઈ પાર નથી; પરંતુ કોઈ પણ દેશના હિંસક પશુઓથી ભરેલા અરણ્યમાં વસવાટ કરીને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતું યોગીમંડળ ક્યાંય જોવામાં આવ્યું છે? નાઇલ, એમેઝોન અને વોલ્ગા વગેરે મહાનદીઓ પૃથ્વીના અર્ધાભાગ પર પથરાયેલી છે; પરંતુ આ મૃત્યુલોકમાં ભારતવર્ષ સિવાય બીજે ક્યાં છે એ પતિતપાવની ગંગા, યમુના, ગોદાવરી કે નર્મદા જેવી એક પણ નદી, કે જેને ઘાટે ઘાટે અને તટે તટે અનેક ઋષિમુનિઓએ ભગવદ્‌ભજન કર્યું હોય?

મતલબ કે, ભારતવર્ષના જેવો ધર્મપ્રાણ દેશ બીજો કોઈ પણ જોવામા આવતો નથી. પરંતુ અફસોસ! ભારતના એ દિવસો ચાલ્યા ગયા છે; અને કાળચક્રના પ્રભાવે હાલ તો સાધુના વેશમાં ધુતારાનાં ટોળેટોળાં જ્યા ત્યાં ભમ્યા કરે છે અને હજારો વેશધારીમાંથી એક પણ સાચો ત્યાગી મળવો દુર્લભ થઈ પડ્યો છે.!* એક તો મુસલમાની રાજ્યમાં ભારતવર્ષ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો હતો; તેમાં વળી ધનવૈભવમાં જ બધું સુખ માનનારા, આસ્તિકપણાનો ડોળ રાખનારા અને આસુરી ભાવનાવાળા જડવાદીઓનો સંગ થયો; એટલે ભારતવાસીઓના રહ્યાસહ્યા લીંટાજોગા પણ, શુભ આચારવિચાર અને મતિગતિ દિનપ્રતિદિન બગડતાં ચાલ્યાં! અત્યારે મોટા ભાગના હિંદુઓ

---

* મનુષ્યાણાં સહસ્ત્રેષુ એ તો ગીતામાં પણ કહ્યું છે અને કબીરજી પણ કહી ગયા છે કે:—

હાલા કી નહીં બોરિયા, હંસન કી નહીં પાંત;
સિંહન કે ઝુંડે નહીં, સંત ન ચલે જમાત.

છતા આ વાત પણ નક્કી છે કે, એવા કૃતકૃત્ય મહાપુરુષથી ભારતવર્ષ કદી પણ ખાલી રહ્યું નથી. બીજું બધું જવા દઈ માત્ર પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે અને સર્વભાવથી જે કોઈ એવાને શોધે તેવાને તે મળી પણ આવે જ.

સત્પુરુષોએ દર્શાવેલા માર્ગે જવાનું પડતું મૂકીને કેવળ સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં મસ્ત બની, સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે દેશદેશાંતરમાં ભટક્યા કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ જાતની જીવનકથાનો કેવો સત્કાર થશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ કહ્યું છે કે, 'એક સાચા મહાત્માનું જીવન હજારો ધર્મોપદેશકો કરતાં વધુ ઉપકારક થાય છે.'

સ્વામીજીનાં અનેક જીવનચરિત્રો પ્રકટ થયાં છે. પ્રયાગના સુવિખ્યાત તાલુકદાર બાબુ મહાદેવપ્રસાદ ચોધરીએ સંસ્કૃત ભાષામાં **'यतीन्द्रचरितम्'** નામે સ્વામીજીના જીવનચરિત્રનું એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે અને આગડપાડાનિવાસી બાબુ અંબિકાચરણ બંદોપાધ્યાયે એ જ પુસ્તકનો બંગાળીમાં અનુવાદ કર્યો છે. કેટલાક મુસલમાન ભાઈઓના પ્રયાસથી ફારસી ભાષામાં પણ તેમનું જીવનચરિત્ર બહાર પડ્યું છે. વળી અલ્હાબાદના પ્રખ્યાત અંગ્રેજી દૈનિક પત્ર 'પાયોનિયર' દ્વારા સ્વ. મુનસફ બાબુ ગોપાલચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયરચિત સ્વામીજીનું એક જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમાં પણ બહાર પડ્યું છે; પરંતુ આ સર્વ ચરિત્રોમાં સ્વામીજીના જીવનની થોડી થોડી જ ઘટનાઓ અપાઈ છે.

આ ગ્રંથમાંની સામગ્રી સ્વામીજી હયાત હતા, ત્યારે જ મોટે ભાગે સંગ્રહ કરેલી છે. પોતાની હયાતીમાં આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાનો સ્વામીજીએ નિષેધ કર્યો હતો, તેથી જ અમે અત્યાર સુધી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું નહોતું.

કાશ્મીરાધિપતિ મહારાજ સર પ્રતાપસિંહ બહાદુરે જ્યારે સ્વામીજીના દેહાંતના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે શ્રી કાશીધામના પ્રખ્યાત 'ભારતજીવન' પત્રિકાના સંપાદક મહાશય પર નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો હતો કે :—

'સ્વામીજી ભાસ્કરાનંદજીના મૃત્યુસમાચાર સાંભળી મને જે ઊંડો આઘાત થયો છે, તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. તેમના દેહોત્સર્ગથી સારા ભારતવર્ષના હિંદુસમાજમાં ન પૂરી શકાય તેવી ખોટ પડી છે.'

આ ગ્રંથમાં કેટલીક અલૌકિક ઘટનાઓ પણ સમાવેલી છે. જેઓ સ્વામીજીના ભક્ત છે, તેઓને તો આ ઘટનાઓ વિસ્મયકર નહિ લાગે; કેમકે તેઓએ પોતે સ્વામીજીના ચમત્કારો અનુભવ્યા હોય છે; આમ છતાં અમે તેમના સર્વ ચમત્કારોને આ ગ્રંથમાં સ્થાન આપ્યું નથી.+

શું હિંદુ, શું મુસલમાન કે શું ખ્રિસ્તી, સર્વ ધર્મ અને જાતિના લોકો પ્રત્યે સ્વામીજીનો સમભાવ હતો. તે સઘળાઓ એકીઅવાજે કહેતા કે, સ્વામીજી 'ગુપ્ત સાધુ' હતા. 'પાયોનિયર' પ્રેસવાળા અંગ્રેજી જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે:—

'જેઓએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં છે, તેઓ બધા તેમની અસાધારણશક્તિથી સુપરિચિત છે. અલબત્ત આ શક્તિનું તેઓશ્રી પ્રદર્શન કરવા નહોતા ચાહતા, છતાં એવા પણ ઘણા પ્રસંગો આવતા કે જ્યારે તેમની અનિચ્છા છતાં તે અસાધારણ શક્તિ આપોઆપ ઝળકી ઊઠતી. સ્વામીજીના જીવનની એવી બધી અલૌકિક ઘટના એકત્ર કરવા જતાં તો પુસ્તકો ભરાય; એટલે આ ઘટનાઓમાંથી કઈ લખવી અને કઈ ના લખવી?'

આ દેશમાં પહેલાં જીવનચરિત્ર લખવાનો રિવાજ ન હતો. સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગના આરંભમાં હજારો મહાપુરુષો ભારતવર્ષની કીર્તિને ઉજ્જ્વળ કરી ગયા છે; છતાં તે સર્વનાં નામ શોધી કાઢવાને આપણે જીવનભર મથીએ તોપણ પત્તો લાગે નહિ.

શિષ્યભાવે સ્વામીજીના સહવાસનો વારંવાર લાભ મળતાં જે જે ઘટનાઓ જોવામાં આવી તેનો જ કેટલોક સંગ્રહ આમાં કર્યો છે, જેમાંની કોઈ કોઈ વાત સ્વામીજીએ સ્વમુખે પણ કહી હતી. સ્વામીજીની દૈવી શક્તિ વિષેની હકીકત જેમના જેમના પત્ર ઉપરથી આ ગ્રંથમાં છાપી છે, તે સઘળાઓ હયાત છે. જેઓને આ ચમત્કારોમાં વિશ્વાસ

+ આ ગુજરાતી અનુવાદમાં તો એ અંગ્રેજી ગ્રંથમાંના પણ કેટલાક ચમત્કાર વગેરેને સંપાદકે લીધા નથી.

ના આવે તેમણે પરિશિષ્ટમાં જણાવેલા કલકત્તા પાટલડાંગાના લક્ષાધિપતિ ક્ષેત્રબાબુ, સેશન જજ તેજચંદ્રબાબુ, અયોધ્યાપતિ મહારાજ સર પ્રતાપનારાયણ અને મથુરાના ફર્સ્ટ કલાસ ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ પંડિત મહારાજ નારાયણ વગેરે આધુનિક સમાજના સુશિક્ષિત, પ્રતિષ્ઠિત તથા અગ્રેસર ગણાતા સદ્ગૃહસ્થોના પત્રો વાંચી જવા કૃપા કરવી; અને તેમ છતાંય જેમને શંકા રહી જાય, તેમને તે ભાગ પડતો મૂકી બાકીનો ગ્રંથ વાંચવા વિનતિ છે.

સોદપુર, ૨૪ પરગણા,
૧૩૧૨, બંગાળી સંવત* — સુરેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય

*** બંગાળી સંવત અને માસ વિષે માહિતી :** (આ પુસ્તકમાં અનેક ઠેકાણે બંગાળી સંવત આવવાથી આ માહિતી અપાઈ છે.)

વૈશાખ માસથી બંગાળી સંવત શરૂ થાય છે. આપણા જેવાં જ ત્યાં મહિનાઓનાં નામ હોય છે. માગશરને ત્યાં અગ્રહાયન કહે છે. અહીંની પેઠે ત્યાં મહિનાઓમાં બે પક્ષ નથી પણ અંગ્રેજીની પેઠે તારીખો છે. કોઈ કોઈ માસની ૩૦,૩૧ અને ૩૨ તારીખો પણ હોય છે અને ઘણું કરીને બારે માસ અંગ્રેજીની પેઠે વ્યવસ્થિત રહે છે. આ સંવતને ફસલી સંવત કહે છે. અને બંગાળમાં એ જ સંવત, માસ અને તારીખ વ્યવહારમાં વપરાય છે. માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં હિંદુ પંચાંગ મુજબની તિથિ લેવાય છે. દાખલા તરીકે ફસલી સંવતમાં આસોની દસમી તારીખ ગમે ત્યારે આવે પણ દશેરા તો આપણી દશેરાને દિવસે જ પળાય છે.

વિક્રમ સંવત અને ફસલી સંવત વચ્ચે સાડીછસો વર્ષનું અંતર ગણાય છે.

અનુક્રમ

સ્વામી ભાસ્કરાનંદ

૧ : કુળ, જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા

वन्दे देवं निगमविदितं सच्चिदानंदमूर्तिं ।
यो दत्ते स्वप्रणतजनतायै यथेष्टां विभूतिं ॥
यस्मिन्विश्वं सदिव जगदाभाति रज्जौ फणीव ।
योऽप्यानन्दो पवनमधुना भासते भास्करीव ॥
दृष्टैर्यस्य दृशोर्मतेश्च मननाद्वाचस्तुतेरर्चया ।
हस्तस्थालय आगमादपि पदोर्वंधेन योधस्य च ॥
मूर्ध्नोऽथ प्रणतेः फलित्वमनया किं चिंतया यत्कृपा ।
जन्मेदं फलयेत्प्रसीदतु स हि श्रीभास्करानंदकः ॥
ध्यातं गीतं स्मृतमथमतं कीर्तितं वा श्रुतं वा ।
संतापं संहरति मनसः कायिकं वाचिकं वा ॥
पापं निर्मूलयति झटिति श्रीकरं धीकरं वा ।
तत्स्वामी श्रीचरितमुदितं श्रूयतां वाच्यतां वा ॥

સામ, યજુર્, ઋક્ અને અથર્વ, એ ચાર વેદો જ જેમનું એકમાત્ર અવલંબન હતા અને જેઓ વિધિપૂર્વક યજ્ઞયાગાદિ કરી દેવોને સંતોષતા હતા, એવા બ્રહ્મર્ષિઓના નિવાસસ્થાનરૂપ કાન્યકુબ્જ દેશ એક અતિ પવિત્ર સ્થાન છે. ત્યાં કાનપુર વિભાગમાં મૈથિલાપુર* નામે એક ગામ છે. એ ગામ વિદ્વત્તા માટે કવિઓની જન્મભૂમિ તરીકે ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે.

જે મહાપુરુષનું આ જીવનચરિત્ર છે, તેમનો જન્મ શાંડિલ્ય ગોત્રમાં થયો હતો. એ શાંડિલ્ય ગોત્રમાં સામવેદીય કૌથમી શાખા-

* ઈ. આઈ. રેલવેના ભાઉપુર સ્ટેશન પાસે શિવરાજપુર જિલ્લામાં શિવલી તાલુકાનું એ એક ગામ છે.

સ્થાપી મનોરથ નામે એક શુદ્ધ આચારવિચારવાળા સદ્‌ગુણી બ્રાહ્મણ સરયૂનદીતટે આવેલા 'ધતુરા' નામે ગામમાં રહેતા હતા. મનોરથને ત્રણ પુત્રો હતા: કમળ, પદ્મનાભ અને દેવનાભ. પદ્મનાભને એક હરિહર નામે પુત્ર હતો. અસામાન્ય વિદ્યા અને પ્રતિભાથી આ હરિહરને 'ઉપાધ્યાય'ની પદવી મળી હતી. હરિહરને ગદાધર અને ત્રિપુરા નામના બે પુત્રો હતો.; તેમાં ગદાધર ગુણીજનપ્રિય અને કર્તવ્યનિષ્ઠ હતો. ગદાધરને ગંગાપ્રસાદ તથા શ્રીહર્ષ નામે બે પુત્રો હતા. બન્ને પુત્રો વિદ્વાન હોવાથી સર્વને પ્રિય હતા. શ્રીહર્ષને લક્ષકર, હિમકર, ગોપનાથ અને પરશુ, એ ચાર પુત્રો હતા. ચારે પુત્રો સદ્‌ગુણસંપન્ન હતા. હિમકરને શંકર, ક્ષેમકર અને જયભદ્ર, નામે ત્રણ પુત્રો હતા. આ જયભદ્રના કુળમાં ભોળાનાથ જન્મ્યા હતા અને તેમના પુત્રનું નામ મિશ્રીલાલ હતું. જેઓ સમસ્ત યુરોપ, આફ્રિકા અને અમેરિકા ખંડમાં પણ પૂજ્ય ગણાયા હતા. તે પૂજ્ય સ્વામીશ્રી ભાસ્કરાનંદજી મિશ્રીલાલના પુત્ર હતા.

મિશ્રીલાલ અસાધારણ વિદ્વાન હોવાથી પંડિતસમાજના અગ્રણી ગણાતા. વળી ઉદારચિત્ત ધર્માનુરાગી તરીકે તેઓ સઘળા ગ્રામવાસીઓના આદરપાત્ર હતા. તેમની દયાનો પાર ન હતો. શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં મિશ્રીલાલ એકલા રાત્રે કોઈ ભૂખ્યો-તરસ્યો ટાઢથી થરથરતો રસ્તામાં પડ્યો છે કે નહિ તે જોવાને અને તેની સંભાળ લેવાને બહાર નીકળતા. આવા પવિત્ર મહાત્માને ઘેર આવા મહાપુરુષ જન્મે એમાં શું આશ્ચર્ય! મૈથિલાપુર ગામમાં રાત્રે કોઈ પણ મુસાફર આવે તેને મિશ્રીલાલને ઘેર અવશ્ય આશ્રય મળતો; તેથી તેમને ત્યાં અનેક સાધુસંતો પધારતા અને મિશ્રીલાલ પણ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરી કૃતાર્થતા અનુભવતા.

સંવત ૧૮૯૦ના આસો સુદિ સાતમને રોજ રાતના બાર વાગ્યા પછી તેમને ત્યાં ઉપરોક્ત પુત્રનો જન્મ થયો હતો.

પિતાએ પુત્રનું નામ મતિરામ પાડ્યું. મતિરામ પિતાને એટલો

બધો વહાલો લાગતો કે તેને તેઓ એક ક્ષણ પણ પોતાનાથી અળગો થયેલો જોઈ શકતા નહિ. મિશ્રીલાલે ત્રીજે વર્ષે ચૂડાકરણ (વાળ ઉતરાવવા–બાધા ઉતરાવવી), પાંચમે વર્ષે કર્ણવેધ અને આઠમે વર્ષે ઉપનયન, એમ બધા સંસ્કાર વિધિપુરઃસર કર્યા. ઉપનયન સંસ્કાર પછી કેટલેક સમયે મતિરામ પાણિનિનું વ્યાકરણ ભણવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં તેમણે સારસ્વતચંદ્રિકા તથા મહાકવિ કાલિદાસનું રઘુવંશ કાવ્ય સમાપ્ત કર્યું. ત્યાર પછી ગુરુગૃહે જઈ વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. વેદાંતશાસ્ત્રના અભ્યાસ સાથે સાથે મતિરામના વિશુદ્ધ હૃદયમાં વૈરાગ્યના અંકુરો દેખાવા લાગ્યા અને સમય જતાં તે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. આથી તેઓ ગામ બહાર એકાંતસ્થાનમાં જઈ મનન–ચિંતનમાં મગ્ન રહેતા.

આટલી નાની ઉંમરમાં મતિરામની આવી માનસિક સ્થિતિ જોઈ તેમનાં માતાજીને ચિંતા થવા લાગી. પિતાએ આથી વેદાંતનો અભ્યાસ બંધ કરાવ્યો અને શેરીનાં બીજાં બાળકો સાથે પુત્ર રમતો–ભળતો થાય તેવા ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. પિતૃભક્ત મતિરામ પણ પિતાની રુચિ પ્રમાણે અભ્યાસ છોડી દઈને ખેલવા–કૂદવામાં સમય ગાળવા લાગ્યો.

મતિરામ પોતાના બાળમિત્રો સાથે રોજ નવી નવી રમતો રમતા બાલ્યજીવન આનંદપૂર્વક ગાળવા લાગ્યા. ક્યારેક તેઓ કુરુક્ષેત્રમાં પાંડવકૌરવો કેવી રીતે લડ્યા હતા, તે પોતાના બાળમિત્રોને સમજાવતા; પરંતુ તેમનો ઘણોખરો સમય બીજાં બાળકોના સહકારથી માટીની શિવમૂર્તિ અને શિવમંદિર બનાવવામાં જ જતો. જે યોગીંદ્ર પદ્માસનસ્થ ધ્યાનમૂર્તિ પર સમગ્ર કાશીપુરી મરી ફીટતી, તે જ આ બાળયોગી બાલ્યાવસ્થામાં માટીના શિવ અને માટીના મંદિર પાસે પોતાના બાળમિત્રોને પદ્માસન વળાવી ધ્યાનભજન કરાવતા અને પોતે વચમાં યોગીરાજની પેઠે વિરાજતા. કેવું પવિત્ર બાલ્યજીવન!! ભગવાનની દયાનો પાર જ નથી. પૂર્વજન્મના સંસ્કારો જે દેહની સાથે જ નષ્ટ

થતા હોય તો ધ્રુવ, પ્રહ્‌લાદ વગેરે જન્મતાં જ હરિભક્તિમાં શી રીતે જોડાઈ જાત? સ્વામીજીના જીવનમાં પણ પૂર્વજન્મના પવિત્ર સંસ્કારોનો જ ઉદય જણાઈ આવે છે.

આ પ્રમાણે થોડો વખત ચાલ્યા પછી મિશ્રીલાલે વળી પાછો પુત્રને અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો.

૨ : ગૃહસ્થાશ્રમ અને ગૃહત્યાગ

મતિરામ દરરોજ ગુરુને ઘેર વિદ્યાભ્યાસ કરવા જતા. થોડાક મોટા થયા એટલે તેમણે રમતગમત પણ છોડી દીધી. સ્નાન વખતે સ્નાન તેમજ આહારવિહાર વગેરે બધી દેહક્રિયા તેઓ માત્ર કરવા ખાતર જ કરતા; કેમકે તેમનું મન એ બધી બાબતોને બહુ મહત્ત્વ આપી શકતું નહોતું. પુત્રની આવી સ્થિતિ જોઈને પિતા ખિન્ન થતા.

આ પ્રમાણે મતિરામને બાર વર્ષ થયાં, એવામાં એક ડાહ્યા ગણાતા વિચક્ષણ પુરુષે મિશ્રીલાલને કહ્યું, કે 'જુઓ, તમારા પુત્રની માનસિક અવસ્થા એવી છે કે તમે ગમે તેટલી બીજી સાંકળોથી તેને બાંધશો, તોપણ તે બંધાવાનો નથી; માટે તેનો તરત વિવાહ કરી નાખો એટલે તેના બધાય રંગઢંગ જાદુની પેઠે પલટાઈ જાય. કનક–કામિનીમાં મુનિવરોનાં ચિત્ત પણ ચળી ગયાં છે, તો મતિરામ શા હિસાબમાં?'

પંડિત મિશ્રીલાલને પણ આ સલાહ ગમી ગઈ. આથી તરત જ તેઓ એક સુંદર કન્યાની શોધ કરવા લાગ્યા અને તેરમું વર્ષ બેસતાં જ પોતાના ચંદ્ર તુલ્ય પુત્રને કુળ, શીલ, રૂપ અને ગુણસંપન્ન કન્યા સાથે પરણાવી દીધો.

વિવાહ પછી પિતાની આજ્ઞાથી મતિરામ કાશીએ વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયા. ત્યાં સામ, ઋક્ અને યજુર્વેદ તથા કાત્યાયનનું વાર્તિક, શેષપ્રણીત મહાભાષ્ય તથા વેદાંતશાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં પારંગત થઈ

વિદ્વાનમંડળમાં કીર્તિ અને આદર પ્રાપ્ત કરીને મતિરામ પોતાની જન્મભૂમિમાં પાછા આવ્યા. સ્વદેશમાં આવતાં જ તેમની એક મહાપંડિત તરીકેની ખ્યાતિ ચોતરફ ફેલાઈ રહી. સર્વ શાસ્ત્રોના ઊંડા જાણકાર, વેદાંતના પરમ પંડિત અને અસાધારણ પ્રતિભાશાળી મતિરામને બાલ્યાવસ્થાથી જ સર્વ સંસ્કારો યથાસમયે વિધિપૂર્વક થયા પછી સત્તરમે વર્ષે તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું થયું હતું; એટલે તેમણે અઢારમે વર્ષે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો.

કાશીધામમાં વેદ–વેદાંતના અભ્યાસમાં મચ્યા રહેવાથી તેમની મનોવૃત્તિ કંઈક શાંત હતી; પણ ઘેર આવ્યા પછી મતિરામનું મન ફરીથી અશાંત થવા લાગ્યું ! વૈરાગ્યસમુદ્રને બંધ બાંધવાનો મિશ્રીલાલનો મિથ્યા પ્રયાસ આમ ક્યાંનો ક્યાંય ઊડી ગયો અને મતિરામ સર્વ સાંસારિક બાબતોથી ઉદાસ રહેવા લાગ્યા. માતાજી વારંવાર ઘરનું કામકાજ કરવાનું કહે, ત્યારે મતિરામ કોઈ વાર તે કરતા, તો કોઈ વાર બીજું કંઈજ કર્યા કરતા. જે બાળમિત્રોની સાથે મતિરામ બાળક્રીડા કરતા, તેમની સાથે આનંદની વાતો કરવી તો બાજુએ રહી, પરંતુ તેમને મળવું એ પણ હવે તેમને ઝેર જેવું લાગવા માંડ્યું.

રૂપલાવણ્યવતી યુવાન પતિવ્રતા પત્ની પણ તેમના હૃદયને આકર્ષી શકી નહિ. ઊલટું તેઓ તો તેને આત્મનાશ કરનારી માનવા લાગ્યા, ખાનપાન અને સ્નાન વગેરે પણ તેઓ એક ગાંડાની પેઠે કરતા અને એકાંતમાં જઈ હથેળી પર મસ્તક ટેકવીને વિચાર કરવામાં જ સમય ગાળવા લાગ્યા. ચાતક જેમ અનાવૃષ્ટિનાં ચિહ્નો જોઈ ખિન્ન થાય, તેમ મતિરામને પણ માતાપિતા, સ્ત્રી, બાંધવ તેમ જ ભોગવિલાસના સર્વ પદાર્થો પરમપદની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ જણાતા હોવાથી, તેઓ ખિન્ન રહેવા લાગ્યા. એમ કરતાં અઢારમું વર્ષ પૂરું થતાં તેમને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો.

જે રાત્રિએ પુત્રજન્મ થયો, તે જ રાત્રિએ ગૃહત્યાગ કરવો કે નહિ તે વિષે મતિરામ વિચારવા લાગ્યા. પંડિત મિશ્રીલાલે પોતાના

પુત્રને નાનપણમાં જ પરણાવી દઈ ને ધાર્યું હતું, કે એક વાર કામિની-પાશમાં બંધાયા પછી કોઈ પણ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ છૂટી શકે છે; પરંતુ મિથીલાલની આ ધારણા ભૂલભરેલી હતી. જેમ વાદળાંથી સૂર્યપ્રકાશનો નિરોધ થઈ શકતો નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષના હૃદયમાં ઉદય પામેલા જ્ઞાનયુક્ત વૈરાગ્યરૂપી સૂર્યપ્રકાશને કામિની, કાંચન કે પુત્રલોલુપતારૂપી મોહાંધકારનું આવરણ રોકી શકતું નથી. મતિરામને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ હતી કે 'આ સંસારમાં કોઈ પણ સુખ ચિરસ્થાયી નથી. લોકો મરવા માટે જ જન્મે છે અને ફરી જન્મવા માટે જ મરે છે.'

વળી કહ્યું છે કે:–

तिर्यक्त्वं पुरुषाः यान्ति तिर्यञ्चो नरतामपि ।
देवाश्चादेवतां यान्ति किमेवेह विभोः स्थिरम् ॥

અર્થાત્ મનુષ્ય પશુરૂપે અને પશુ મનુષ્યરૂપે જન્મે છે, તેમ જ દેવોના દેવત્વનો પણ નાશ થાય છે; આ જગતમાં સ્થિર કશું જ નથી.

આ પ્રમાણે સંસારમાં સર્વ સુખો મળ્યાં હોવા છતાં પણ આ નશ્વર જગતમાં સુખબુદ્ધિ રાખી પડ્યા રહીને અમૂલ્ય સમય ગાળી નાખવાનું મતિરામને યોગ્ય લાગ્યું નહિ.

પુત્રસુખ જોઈ લેવું કે જોયા વગર જ તત્કાળ ચાલી નીકળવું, એ હવે મતિરામનો વિચારનો વિષય થઈ પડ્યો. તેમણે વિચાર્યું કે 'પુત્રોત્પત્તિથી મારી ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજ અદા થઈ ચૂકી છે, તો હવે સંસારમાં શા સારુ રહેવું? સંસારમાં રહી ધનવૈભવ સંપાદન કરવાનો પિતાજી વારંવાર ઉપદેશ આપે છે ખરા; પણ ખરી રીતે જોતાં તો લાગે છે, કે સંસારમાં અનેક મનુષ્યો અનેક જન્મના પુણ્યયોગે મળેલો દુર્લભ મનુષ્યદેહ, જન્મ–મૃત્યુના પાશમાંથી છૂટવાને બદલે સાંસારિક સુખ કે કીર્તિ માટે જ ફાંફાં મારવામાં ગુમાવી નાખે છે અને જન્મ–મરણની ઘટમાળ વહોરી લે છે. લક્ષ્મી કે જે કદી કોઈની થઈ નથી અને થવાની પણ નથી, તેનું જ ધ્યાનભજન નારાયણને પડતા મૂકીને કરવું અને તેમાંથી સુખ મેળવવાની આશા રાખવી,

એ તો મિથ્યા જ ફાંફાં મારવા જેવું છે.* આવી સ્થિતિમાં હું પિતાની આજ્ઞા શી રીતે પાળી શકું ?'

જે અહંતા-મમતાથી જીવને ભ્રમ થયો છે અને જેના સકંજામાં સપડાવાથી કરોડો વર્ષે પણ દુઃખનો અંત આવતો નથી અને એ આત્મઘાતક મહારોગથી મનુષ્ય જેમ જેમ સંસારમાં આસક્ત થતો જાય છે, તેમ તેમ તે પરમાત્માથી દૂર થતો જાય છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:–

आसिंधुभूमिवलयाधिपत्यं लोकत्रयोल्लासिनतभ्रुवो वा ।
यद्वा विधातुः सकलापि सृष्टिर्नैकस्य पुंसोऽपि विलृप्तये स्युः ॥

---

* સ્વામીજીએ પોતાના લક્ષાવધિ શિષ્યોમાંથી માત્ર એકને જ સંન્યાસ-દીક્ષા આપી હતી. બાકીના બધાને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહેવાનું કહેતા; પરંતુ આ ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે વિવેક-વૈરાગ્ય-યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ. વિલાયતના પંડિત ઓમન સાહેબે પોતાના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકના ઉપસંહારમાં ભારતવાસીઓને જે સુંદર ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો કેટલોક ભાગ અત્રે આપીએ છીએ :

હિંદુસ્તાનના સાધુવાદથી હું મોહી ગયો નથી; તોપણ યુરોપ અને અમેરિકાના ઉદ્ધત જડવાદ કે જેમાં પુષ્કળ હરીફાઈ તથા દ્રવ્યને જ મનુષ્ય-પ્રયત્નનું સૌથી શ્રેષ્ઠ લક્ષ્યબિંદુ માની તેની પ્રાપ્તિ માટે ગમે તેવા અધમ, અનીતિમય અને ઘાતકી પ્રયત્નો કરવામા આવે છે, તેનાં વખાણ કરવાનું મને ગમતું નથી. × × × છતાંયે હું આશા રાખું છું કે પાશ્ચાત્યો જેવું કઠોર જીવન જીવવા માટે હિંદીઓ તેમના બાપદાદાના સમયથી ચાલતી આવેલી તેમની સાદી, કરકસરિયા અને આડંબર વિનાની જીવનકલાને કાળજીપૂર્વક સાચવવા માટે આવશ્યક વૈરાગ્યનો જુસ્સો તેમના સ્વભાવમાં તેઓ લાંબો વખત ટકાવી રાખશે. આને માટે તેમના દેશની આબોહવા અને પાછલી તવારીખ તેમને બિલકુલ અનુકૂળ છે. વળી તેમના સંતસાધુઓએ કરેલા ઉપદેશને તેઓ સ્મરણમાં રાખે છે કે 'ખરું ધન અને સાચું સ્વાતંત્ર્ય એ કાંઈ દ્રવ્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓના ભંડારોની માલિકીમાં રહેલું નથી; પરંતુ તૃષ્ણાઓને યોગ્ય રીતે કાબૂમાં રાખવામાં જ રહેલું છે.'

અર્થાત્ સાગરથી વીંટાયેલી આ સમગ્ર પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય, ત્રણે લોકની સઘળી સુંદરીઓ અથવા તો બ્રહ્માએ રચેલા સઘળા પદાર્થો મળે તોપણ જીવને સંતોષ થતો નથી; એટલે આ તૃષ્ણાનો આરો આવે જ ક્યાંથી ?

આજે જેને જોઈએ છીએ તે કાલ, પરમ કે દશ પંદર રોજમાં કે માસ કે વર્ષમાં જરૂર અદૃશ્ય થશે. અરે ! આ દૃશ્ય સૃષ્ટિ માત્ર સો વર્ષમાં સંકેલાઈ જશે. ત્યાર પછી નૂતન જગત નૂતન લેબાસમાં નૂતન લીલા વિસ્તારશે. ખરું છે કે આ હિમાલય તો શતાબ્દીઓ ચાલી-ગઈ છતાં પોતાનાં ગગનચુંબી શિખરો સમેત સો-સો વર્ષની આયુષ્યમર્યાદાવાળા તમામ ચેતન પદાર્થોની સાક્ષી આપતો ઊભો છે અને અનેક પર્વતો સૈકાઓથી ઊભા રહ્યા છે; છતાં કોણ કહી શકે તેમ છે, કે એ જ હિમાદ્રિ ક્ષણમાત્રમાં સમુદ્રને તળિયે નહિ જઈ બેસે ? વળી આજ જે સ્થાને અનેક જળચર પ્રાણીઓને પોતાના ઉદરમાં રાખી સાગરરાજ પોતાના ઉન્મત્ત તરંગો ઉછાળી રહ્યો છે, તે જગ્યાએ કાળે કરીને આકાશ સાથે વાતો કરતા મહાન મહીધરો ખડા નહિ થાય, એમ પણ કોણ કહી શકશે ? આકાશને તોડી પાડવાનું, વાયુને બાંધવાનું ને મોજાંઓની માળા બનાવવાનું કદાચ શક્ય થઈ શકે, પણ આયુષ્યની સ્થિરતા વિષે ભરોંસો રાખી શકાય તેમ નથી. આ સમયે સ્વામીજીના મનમાં કેવો તીવ્ર વૈરાગ્ય જાગ્યો હતો, તે આટલા વિવેચન ઉપરથી સહેજે સમજાશે.

પરિણામે હવે મતિરામે નિશ્ચય કર્યો કે :-

यल्लाभात् नापरो लाभो यत्सुखात् नापरं सुखम् ।
यज्ज्ञानात् नापरं ज्ञेयं... ... ...

અર્થાત્ જેનાથી મોટો બીજો કોઈ પણ લાભ નથી, જે સુખથી બીજું કોઈ મોટું સુખ નથી અને જે જાણ્યા પછી બીજું જાણવાનું કંઈજ બાકી રહેતું નથી; એવા પરબ્રહ્મને જ પામવા માટે હું પરમ

માર્ગનો પ્રવાસી બનીશ. જે અવસ્થા સત્યની આશ્રયભૂત, દેહાદિ ઉપાધિરહિત અને ભ્રાંતિશૂન્ય છે અને જેના અવલંબનથી જીવ શોકમોહથી રહિત થાય છે, તે જ અવસ્થાનું હું તો હવે અવલંબન કરીશ. ભલેને તેમ કરતાં દેહ રહે કે ન રહે. આજે જો નિર્મળ વિચારથી વિકારી મનને શાંત ન કર્યું, તો કાલે આવો સુયોગ ક્યાંથી મળવાનો હતો? કાંઈ ઝેર જ ઝેર નથી; પરંતુ વિષય એ જ ખરું વિષ છે; કેમકે વિષથી તો એક જ જન્મ બગડે છે, પણ વિષયોથી તો બીજા ભવો પણ બગડે છે એટલે પછી પિતાની આજ્ઞા હું શી રીતે પાળું?

कामक्रोधौ लोभमोहौ देहे तिष्ठन्ति तस्कराः ।
ज्ञानरत्नापहाराय तस्माज्जागृत जागृत ॥

અર્થાત્ દેહરૂપી ઘરમાં જ્ઞાનરૂપી રત્નની ચોરી કરનારા કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહરૂપી લૂંટારા ભરાઈ રહ્યા છે; માટે જાગો, જાગો. વળી :

माता नास्ति पिता नास्ति नास्ति बन्धुसहोदरः ।
वित्तं नास्ति गृहं नास्ति तस्माज्जागृत जागृत ॥

અર્થાત્ માબાપ, બંધુ, બહેન, ઘરબાર, માલમિલકત વગેરે કાંઈ પણ આપણું નથી; માટે જાગો, જાગો.

માટે મારે તો હવે આ ક્ષણે જ અજ્ઞાનનિદ્રાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

अमेध्य पूर्णे कृमिजालसंकुले स्वभावदुर्गन्धि विनिन्दितान्तरे ।
कलेवरे मूत्रपुरीषभाविते रमन्ति मूढा विरमन्ति पंडिताः ॥
आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं
व्यापारैर्बहुकार्यकारणशतैः कालोऽपि न ज्ञायते ।
दृष्ट्वा जन्मजरावियोगमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥

અર્થાત્ હાડમાંસ, કૃમિ વગેરેથી ભરેલા નિંદ્ય, દુર્ગંધી અને મૂત્રપુરીષવાળા દેહમાં માત્ર મૂઢો જ આનંદ માને છે; પણ પંડિતો તો

તેનાથી ઉપરામ થાય છે. સૂર્યના ઉદય–અસ્તની સાથે આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે, હજારો કામકાજમાં કેટલો કાળ ગયો તે પણ ખબર પડતી નથી, જન્મમૃત્યુ વગેરે વ્યાધિઓ જોઈ ને ત્રાસ પણ થતો નથી; અહા ! ખરેખર, મોહ–મદિરાનું પાન કરી આ જગત ગાંડું બની ગયું છે.

આ પ્રમાણે વિચારપૂર્વક પાકો નિશ્ચય કરીને દૃઢપ્રતિજ્ઞ મતિરામ ગૃહસ્થાશ્રમના ફળરૂપ પુત્રનું મુખદર્શન કરવા સૂતિકાગૃહમાં ગયા, ત્યાં સુધી પણ કોઈ જાણતું નહોતું, કે મતિરામ આજ રાત્રે ગૃહત્યાગ કરીને ચાલી નીકળશે.

પુત્રમુખ જોઈ લઈ ને મતિરામ અનેક પાપપુણ્યના ફળરૂપ ધન, દારા અને ગૃહાદિ પાર્થિવ પદાર્થોનો પરિત્યાગ કરી, તે જ રાત્રે ચાલી નીકળ્યા.+

૩ : યોગશિક્ષા

ગૃહત્યાગ કર્યા પછી કેટલોક સમય અહીંતહીં ભ્રમણ કરતા કરતા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા મતિરામ ઉજ્જયિની નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. ભારતવર્ષમાં ઉજ્જયિનીના જેવાં વિખ્યાત પ્રાચીન સ્થાન બહુ થોડાં છે. એ જ ઉજ્જયિની એક સમયે કવિકુલસમ્રાટ કાલિદાસ, વરાહમિહિર વગેરે જગદ્‌વિખ્યાત પંડિતોની વિવિધ પ્રતિભાઓનું ક્રીડાસ્થાન બની હતી. ક્ષિપ્રા પોતાના પૂર્વકિનારે આવેલી ઉજ્જયિનીના પ્રાચીન ગૌરવના અવશેષો હૃદય પર ધારણ કરી, તેની આધુનિક શોચનીય અવસ્થાથી ખેદ દર્શાવતી હોય, તેમ કલકલ ધ્વનિ સંભળાવતી વહે છે. કાશીની પેઠે ક્ષિપ્રા નદીના કાંઠે પણ પથ્થરની અટારીઓવાળી હવેલીઓ, મઠો, ગગનચુંબી મંદિરો વગેરેથી એક મનોહર દૃશ્ય દેખાય છે. કાશીધામમાં

+ 'ભગવાન બુદ્ધદેવ અને શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુ સિવાય જગતમાં એવો બીજો કોઈ જન્મ્યો છે કે જે પ્રેમાળ પત્ની અને વહાલસોયા પુત્રની માયાથી દ્રવિત થયો ન હોય !' —સ્વામી ભાસ્કરાનંદ

અસિસંગમ, દશાશ્વમેધ, કેદાર, મણિકર્ણિકા, પિશાચમોચન વગેરે ઘાટો છે; તેમ ક્ષિપ્રાતટે રામઘાટ, દત્તાત્રયઘાટ, પિશાચમુક્તેશ્વરઘાટ વગેરે અનેક ઘાટો જોવામાં આવે છે. શ્રીકાશીપુરીની પેઠે અહીં પણ અનેક પરમહંસ, દંડી, ત્યાગી, ગૃહસ્થ વગેરે સ્નાન કરી આહ્નિક સ્તોત્રાદિ પાઠ કરતા હોઈને ક્ષિપ્રાની સ્વાભાવિક શોભામાં ઘણો જ વધારો કરે છે.

ક્ષિપ્રા નદીના તીર પાસે જ ઉપરોક્ત મહાકાલેશ્વરનું શિવાલય આવેલું છે. શ્રીકાશીવિશ્વનાથના મંદિર કરતાં પણ આ મંદિર વધારે મોટું છે. મંદિરના દક્ષિણ ભાગમાં એક નાનું દ્વાર છે. એ દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં જ એક ભોંયરું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં થોડા નીચે ઉતરીએ કે તરત જ એક વિશાળ ગૃહમાં જે શિવલિંગનાં દર્શન થાય છે તે જ મહાકાલેશ્વર. અહીંની પૂજાપદ્ધતિ બહુ સુંદર છે. ઉજ્જયિનીની ભક્તિપરાયણ બ્રાહ્મણ મહિલાઓના કોમળ કંઠથી ગવાતા મહિમ્નસ્તોત્રનું શ્રવણ કરતાં પાષાણહૃદયી માનવમાં પણ ભગવત્પ્રેમ જાગ્રત થાય છે.

મતિરામ આ ઉજ્જયિનીમાં આવી એ જ શિવમંદિરથી થોડે છેટે એક નિર્જન સ્થાનમાં ઈશ્વરધ્યાનમાં મસ્ત રહેવા લાગ્યા. બ્રાહ્મમુહૂર્તે ઊઠી ક્ષિપ્રા નદીમાં સ્નાન–સંધ્યાવંદનાદિ કાર્ય સમાપ્ત કરી, શ્રીમહાકાલેશ્વરનું દર્શનપૂજન કરી મતિરામ પાછા નિવાસસ્થાને આવતા. તેમને ભિક્ષાવૃત્તિથી જ નિર્વાહ કરવાનો હતો.

મતિરામ આ જનકોલાહલપૂર્ણ ઉજ્જયિનીમાં નિવાસ કરતા હતા; પરંતુ ઘણોખરો સમય ક્ષિપ્રાતટે આવેલી સ્મશાનભૂમિમાં જ ગાળતા હતા.

અવંતી અને ઉજ્જયિનીનાં પ્રાચીન દૃશ્યો સુંદર અને દર્શનીય છે. ક્ષિપ્રા નદીને ઉત્તરકાંઠે કેટલેક દૂર ચાલ્યા પછી મહર્ષિ સાંદીપનિનો આશ્રમ આવે છે. આ આશ્રમની પાસે કેટલાંક દેવમંદિરો તથા સાધુઓની કુટીરો પણ છે. મતિરામ કેટલાક દિવસ પછી લોકકોલાહલથી ભરેલી મહાકાલપુરીનો ત્યાગ કરી આ સ્થળે રહેવા લાગ્યા. આ સ્થાનથી કેટલેક દૂર દક્ષિણમાં ભર્તૃહરિ ગુફા છે. અહીં મહારાજા

વિક્રમાદિત્યના વડીલ બંધુ મહારાજ ભર્તૃહરિએ યોગસાધના કરી હતી, તેથી તેનું નામ 'ભર્તૃહરિ ગુફા' પડ્યું છે. આ ગુફામાં દિવસે પણ ઘણું જ અંધારું હોય છે. વળી આ ગુફામાં જેમ જેમ નીચે ઊતરતા જાઓ, તેમ તેમ તે જાણે ઊંડી ને ઊંડી જ થતી હોય એમ જણાય છે, અર્થાત્ તેનો અંત જણાતો નથી. મતિરામ ક્યારેક ક્યારેક રાત્રિના ગાઢ અંધકારમાં આ જ ગુફામાં ભગવાનનું ધ્યાન કરતા. ઉજ્જયિનીનો આ ભાગ બિલકુલ નિર્જન હતો. આ સ્થાને આવતાં માર્ગની બન્ને બાજુએ માણસનાં હાડકાં તથા ખોપરીઓ પડેલાં દેખાય છે.

મતિરામે આ સ્થળે રહી ભર્તૃહરિ ગુફામાં પણ અનેક રાત્રિઓ ધ્યાન ધર્યું; પણ જેને માટે તેઓ આટલું બધું કરતા હતા, તેનાં દર્શન થયાં નહિ, ત્યારે તેમને સર્વ કંઈ શૂન્યમય ભાસવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે ઉજ્જયિનીમાં અનેક દિવસો વીત્યા બાદ તેમને યોગાભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ બીજી ક્ષણે જ તેમને એક શંકા થઈ કે, પોતે યોગવિદ્યાના અધિકારી છે કે નહિ?

યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

'नारण्यसेवनाद्योगो नानेकग्रंथचिंतनात् ।
व्रतैर्यज्ञैस्तपोभिर्वा न योगः कस्यचिद्भवेत् ॥
न मंत्रमौनकुहकैरनेकैः सुकृतैस्तथा ।
लोकयात्राभियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥'

અર્થાત્ માત્ર બાહ્ય વનમાં રહેવાથી માત્ર ઉપલક રીતે ગ્રંથો વાંચી જવાથી કે વ્રત, યજ્ઞ, તપ, જપ, મૌન વગેરે સાધનો વગર-સમજ્યે કરવામાં આવે, તેથી કાંઈ યોગ સિદ્ધ થતો નથી; પણ જે લોકયાત્રામાં જ જોડાયલો હોય છતાં તીવ્ર વૈરાગ્યસંપન્ન અને નિર્વિષયી થયો હોય, તેને જ યોગ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મતિરામને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થયો કે, પોતામાં તીવ્ર વૈરાગ્યનો

ઉદય થયો છે? આમ અનેક પ્રકારના વિચારોથી તેઓ શંકાગ્રસ્ત બની ગયા.

પૃથ્વીમાં પ્રભુભક્તોની લીલાનો પાર પમાતો નથી. જે એક જ ઘડીમાં પતિવ્રતા પત્ની, પ્રાણપ્રિય પુત્ર અને બીજા વૈભવોનો ત્યાગ કરી પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે જ ભટકતા ભિખારી બન્યા, તે જ વૈરાગ્યમૂર્તિ મતિરામ આજે યોગાભ્યાસ માટે પોતાની પાત્રાપાત્રતાનો વિચાર કરતાં ચિંતાગ્રસ્ત છે!! છેવટે મતિરામે નિશ્ચય કર્યો કે, મારે તો યોગવિદ્યા જ પ્રાપ્ત કરવી છે.

સંસારમાં અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો, અનેક બાબતમાં સમાજના અગ્રણી બની, તે તે વિષયમાં ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે, પણ તેઓના સઘળા મનોરથો ફળતા નથી, પરંતુ ધર્મરાજ્યનો નિયમ જુદો જ છે. ભગવાનનો ભક્ત એક વાર પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી પ્રભુને ચરણે પોતાનું સર્વ કંઈ સમર્પી દે છે, તો પછી તેને કાંઈ પણ ચિંતા કરવાની રહેતી નથી અને તેનું દરેક કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. કેમકે પછી તો ભગવાન પોતે જ ભક્તનું પરમહિત લક્ષમાં રાખીને તેના યોગક્ષેમનું વહન કરે છે. હકીકત આ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ સાધનમાર્ગમાં સાધકને અનેક વિઘ્નો આવે અને કાર્યસિદ્ધિ ન થાય ત્યારે સમજવું કે સાધક હજી ભગવાનને સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં અને તેના જ ઉપર નિર્ભર રહેતાં શીખ્યો નથી; અને કોઈ ને કોઈ સાંસારિક વસ્તુસ્થિતિ ઉપર તેનામાં કંઈ ને કંઈ આસક્તિ રહેલી જ છે. નહિ તો ભગવાનના–ધર્મસાધનના માર્ગમાં વિઘ્ન નડી શકે તેમ નથી; કેમકે ભગવાનનું ભક્તવત્સલ નામ યથાર્થ જ છે.

મતિરામને તો સંસારના કોઈપણ વિષયમાં આસક્તિ નહોતી. જ્ઞાનોદય પછી જે કંઈ થોડા દિવસ તેઓ સંસારમાં રહ્યા તે દરમિયાન તેમને સઘળા વિષયો વિષ જેવા જણાયા, તેથી ભગવાન તેમની સઘળી શ્રેયસ્કર ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે તેમાં નવાઈ નથી. જે દિવસે–જે ઘડીએ તેમણે ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે સંસારત્યાગ કર્યો, તે દિવસ-

થી–તે ઘડીથી જ તેમનો બધો કાર્યભાર ભગવાને સંભાળી લીધો હતો. તે ભગવાનના 'ઘરના' માણસ થઈ ગયા હતા, તેથી તે જે કાર્ય હાથ ધરે તે સફળ જ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવી એ જ મનુષ્યજીવનમાં મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણો એકત્ર થવાથી અગ્નિ ઝરે છે, તેમ ભક્તની ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર થવાથી, તેમાંથી ઇષ્ટસિદ્ધિનો અગ્નિ ઝરે છે. જે રાત્રિએ મતિરામે 'યોગવિદ્યા પ્રાપ્ત કરીશ જ' એવો નિશ્ચય કર્યો, તેને બીજે જ દિવસે તેમને દક્ષિણ તરફના પરમહંસ સ્વામી પૂર્ણાનંદ* સરસ્વતી, કે જે એક જીવન્મુક્ત યોગસિદ્ધ પુરુષ હતા, તેમનાં દર્શન થયાં. સ્વામીજી તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં ઉજ્જયિનીમાં આવી ચઢ્યા અને મતિરામને યોગના ખરા અધિકારી જાણી, તેમને યોગનું શિક્ષણ આપવા લાગ્યા.

યોગસાધનાને અનુકૂળ એક નાનકડા દ્વારવાળા મંદિરની અંદર મતિરામ દર્ભાસન પર પદ્માસન વાળી પ્રાણાયામની સિદ્ધિ માટે પવનાભ્યાસ કરવા લાગ્યા. યોગાભ્યાસીએ સ્ત્રીસંગ, ખાટા, ખારા અને તીખા પદાર્થો, આળસ, રખડપટ્ટી, તૈલાદિ પદાર્થો, ઉપવાસ, અધરઉધરનું વાતોડિયાપણું, બહુ ભોજન, અસત્ય ભાષણ વગેરેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; પરંતુ પુણ્યાત્મા મતિરામે તો સંસારત્યાગ પહેલાં જ આ બધાંને દેશવટો દીધો હતો, તેથી તેમને કંઈ નવું કરવાપણું નહોતું.

પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્‌ને, સાયંકાળે અને મધ્યરાત્રિએ એમ ચાર વખત, મતિરામ વીસ વીસ કુંભક કરવા લાગ્યા. એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાનપૂર્વક કુંભકનો અભ્યાસ કરવાથી મતિરામે તે ક્રિયામાં એક માસમાં જ સિદ્ધિ મેળવી. અન્યને જ્યારે કેવળ નાડીશુદ્ધિમાં જ ત્રણ ત્રણ માસ લાગતા, ત્યારે મતિરામે એક માસમાં જ પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યો. બાલ્યાવસ્થામાં જેણે બે માસમાં જ પાણિનિનું કઠણ વ્યાકરણ કંઠસ્થ કર્યું હોય, તેને પ્રાણાયામ સિદ્ધ કરવો એ કાંઈ ભારે નહોતું.

* આ કાશીવાળા તાન્ત્રિક પૂર્ણાનંદ નહિ,પણ બીજા–જીવન્મુક્ત કોટીના હતા.

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થવાની સાથે સાથે તેમને બીજી સિદ્ધિઓ પણ સાધ્ય થઈ; પરંતુ એકાદ બે સિદ્ધિઓ સિવાય બીજી બધી સિદ્ધિઓને તેઓ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ ગણતા હતા. વળી એકાદ બે માણસો સિવાય બીજા કોઈ સાથે એ સંબંધી તેઓ કશી જ વાત કરતા નહિ; કેમકે તેઓ કહેતા, કે યોગનો કાળ વહી ગયો છે, તેથી કલિથી દૂષિત થયેલા લોકોને યોગવિભૂતિઓ દર્શાવવી એ કદી પણ ઇષ્ટ નથી. તેમ કરવાથી તો તેઓ કલિકાળના ધર્મો છોડી, યોગ શીખવાનું મિથ્યા સાહસ કરીને **'अतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः'** થઈ પડશે. આ પ્રમાણે લોકોને યોગ સાધવા જતાં કોઈ ભયંકર રોગ લાગુ પડી જાય છે અને જેનો આ લોક બગડ્યો તેનો પરલોક પણ બગડે છે જ. એટલે કલિકાળમાં સાધારણ મનુષ્યો માટે તો ભક્તિમાર્ગ જ પરમ શ્રેયસ્કર છે.

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે યોગીઓને જે લાભ થાય છે, તેનું વર્ણન કરતાં યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે :–

'योगी पद्मासनस्थोऽपि भुवमुत्सृज्य वर्तते ।
वायुसिद्धिस्तदा ज्ञेया संसारध्वान्तनाशिनी ॥

અર્થાત્ જેના બળે પદ્માસને બેઠેલો યોગી પૃથ્વીનો પરિત્યાગ કરી ઊંચે અદ્ધર રહી શકે, ત્યારે જાણવું કે તેને સંસાર–જન્મમૃત્યુ–વિનાશિની વાયુસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે.'

'प्राणायामेन योगीन्द्रो लब्ध्वैश्वर्याष्टकानि वै ।
पापपुण्योदधिं तीर्त्वा त्रैलोक्यचरतामियात् ॥

અર્થાત્ પ્રાણાયામથી યોગી અણિમા–લઘિમાદિ અષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી પાપપુણ્યરૂપ સમુદ્ર ઓળંગી જઈને ત્રણે લોકમાં ગમે ત્યાં વિચરી શકે છે.'*

---

* જ્યારે પ્રાણાયામ દ્વારા આત્મા–પરમાત્માનો દિવ્ય યોગ થાય છે, ત્યારે યોગી દેહપાશથી મુક્ત થઈને માયાનો નિયંતા થાય છે. તે ઇચ્છા પ્રમાણે સૂક્ષ્મતમ, ગુરુતમ તેમ જ બૃહદ થઈ શકે છે, ગમે ત્યાં વિચરી શકે છે, પ્રાણવિનિમય કરી શકે છે, ત્રિકાળજ્ઞાની થાય છે અને પરમાત્મા સાથે

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે સાધકને બાહ્યભાન રહેતું નથી. એ સમયે તેના શરીર પર ઘા લાગે, કે પાસે કોઈ ખૂબ શોરબકોર કરે, તેની તેને કંઈ જ અસર થતી નથી.

યોગદીક્ષા લીધા પછી ઘણાખરા સાધકો મંત્રજપ કરે છે; આ પણ યોગનો એક પ્રકાર છે અને તેને મંત્રયોગ કહે છે. યોગના બીજા પણ ત્રણ પ્રકાર છે: લયયોગ, રાજયોગ અને હઠયોગ. રાજયોગનો અભ્યાસ ત્રણ રીતે થાય છે: (૧) ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવીને, (૨) મનનો સંયમ સાધીને અને (૩) વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં મનને લીન કરીને. એમાં પણ જીવાત્મા અને પરમાત્માના મિલનને જ ખરો યોગ કહે છે.

પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યા પછી મતિરામ બીજી પણ કેટલીક યોગ-ક્રિયાઓ સિદ્ધ કરવામાં રોકાયા અને થોડા જ દિવસમાં તેમને ઘટાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. આ સમયે તેઓ અપાર આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

'प्राणापाननादबिन्दुजीवात्मपरमात्मनः ।
मिलित्वा घटते यस्मात्तस्माद्वै घट उच्यते ॥
यदा भवेत् घटावस्था पवनाभ्यासिनः परा ।
तदा संसारचक्रेऽस्मिन्तन्नास्ति यन्नसाधयेत् ॥'

અર્થાત્ પ્રાણ, અપાન, નાદ, બિંદુ, જીવાત્મા અને પરમાત્મા, એ સર્વનો યોગ થવાથી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તેને 'ઘટાવસ્થા' કહે છે અને પ્રાણાયામના અભ્યાસવાળા યોગીને એ ઘટાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ સંસારમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી હોતી કે જે તે યોગી ન મેળવી શકે.'

યોગ થવાથી જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે. આવી અનેક સિદ્ધિઓ તેને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેના પ્રમાણનો આધાર પ્રાથમિક સાધના—યમનિયમાદિના પાલન ઉપર અવલંબે છે.'

(પ્રો. વિલ્સન સાહેબકૃત 'હિંદના ધાર્મિક સંપ્રદાયોનો સાર' પૃષ્ઠ ૧૩૧)

જે હૃદયવિહારી પ્રાણસખા પ્રભુનાં દર્શનના અભાવે મતિરામને સંસાર ખારો ઝેર જેવો લાગ્યો હતો અને સર્વ સગાંસંબંધીઓનો ત્યાગ કરીને જે પરમાત્માની શોધમાં એક પળનો વિલંબ યુગ જેટલો લાગતાં ગાંડાની પેઠે આમતેમ ભટકવું પડ્યું હતું, તે જ વિશ્વનિયંતા દેવાધિદેવનાં યોગબળે દર્શન કરીને યુવાન મતિરામ હવે પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા.+

ત્યાર બાદ મતિરામે જિહ્વાને તાળવે ચોંટાડી પ્રાણવાયુના પાનરૂપ યોગસાધના શરૂ કરી; કેમકે યોગશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, કે આ સાધન સિદ્ધ કરવામાં ન આવે, તો યોગક્રિયાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો પડે છે; નહિ તો પઢેલાંનું શીખેલું પણ વ્યર્થ જાય છે. ત્યાર પછી સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનારું આસનશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાસન, સર્વસિદ્ધિદાયક ઉગ્રાસન વગેરે આસનો તેમણે શીખી લીધાં. બે ભમરની વચ્ચે દૃષ્ટિ સ્થિર કરી અને ખેચરી મુદ્રા, જાલંધર બંધ, ઉડ્ડાનબંધ વગેરે સાધનો સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. મતિરામને આ અભ્યાસ જરા પણ અઘરો લાગ્યો નહિ; કેમકે તે યોગમાર્ગના સર્વોત્તમ સાધક હતા. મંત્રયોગ, હઠયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ, એ ચાર પ્રકારના યોગોમાં જેમ દ્વૈતભાવરહિત રાજયોગ ગમે તેનાથી સિદ્ધ કરી શકાતો નથી; તેમ મૃદુ, મધ્ય, અધિમાત્ર અને અધિમાત્રતમ, એ ચારે પ્રકારના સાધકો ઉત્તમ સાધના સાધી શકતા નથી.

મતિરામ એમાંના ઉત્તમ (અધિમાત્રતમ) સાધક હોઈ તેમનામાં તેવા સાધકનાં સર્વ લક્ષણો હતાં. બાળપણથી જ તેઓ બ્રહ્મચારી

+ 'આંતર જગતની શોધ કરવા નીકળનારાએ સમક્ષ આવતાં વિઘ્નો તથા પ્રલોભનો અને તેના ઉકેલો તથા વિધિ-નિષેધો વગેરેનું વર્ણન જે શાસ્ત્રમાં છે, તેને 'યોગશાસ્ત્ર' કહે છે. જો કોઈ ખ્રિસ્ત ભક્તને 'ઈસુ' કે 'મેરી'નો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો હોય, તો એ પણ સ્વાભાવિક સત્ય છે, કે હિંદુ સાધક પણ બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય થઈ, આંતર જગતની દિવ્ય લીલાનો આસ્વાદ લઈ શકે છે અને પરમાત્માનો પૂર્ણ યોગ સાધી શકે છે.' **પ્રોફેસર ઓમન**

હોઈ જિતેદ્રિય હતા એક ક્ષણમાત્રમા જ સસારત્યાગ કરી શકયા તેથી તેઓ મોહશૂન્ય તથા અપૂર્વ ઉત્સાહી હતા યુવાન મતિરામનુ ઈશ્વરદત્ત શરીર પણ સર્વાગસુદર હતુ કાશીધામમા રહી તેમણે વેદાદિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો તેથી શાસ્ત્રજ્ઞ પણ થયા હતા ગૃહત્યાગ કરી તીર્થયાત્રા કરવા માડી, ત્યારે જ્યા રાત પડી ત્યા જ વિશ્રામ કરતા અને ગાઢ જગલમા હિસક પશુઓથી પણ નહિ ડરતા ગમે ત્યા રહી શકતા બાળપણથી જ તેઓ ધીર, દૃઢનિશ્ચયી, બુદ્ધિમાન અને લોકસસર્ગથી ઉદાસીન તથા એકાતપ્રિય હતા આ પ્રમાણે મતિરામ ઉત્તમ સાધકના સર્વ લક્ષણયુક્ત હોવાથી જે જે સાધનામા મન પરોવતા, તેમા તેમને સિદ્ધિ મળતી હતી

ત્યાર બાદ મતિરામ પ્રતીક સાધના કરવા લાગ્યા પ્રતીક સાધનામા સિદ્ધ થયેલા યોગીના દર્શનમાત્રથી સર્વ કોઈ પવિત્ર થાય છે, પરતુ આ સાધના બહુ કઠોર છે એમા આખો દિવસ એકીનજરે સૂર્ય નારાયણનુ દર્શન કરવુ પડે છે કહેવાય છે, કે આથી તેઓ આધળા થઈ ગયા હતા, પણ પ્રાણાયામસિદ્ધ મહાયોગી મતિરામનો આ શારીરિક વિકાર લાબો સમય ટકી શકયો નહિ × જગતમા પરમાત્માના પ્રેમની લહાણી કરવા માટે જ જેનો જન્મ થયો છે, તે ક્યા સુધી દૃષ્ટિરહિત રહી શકે? તેમને જો બાકીનુ જીવન અધાપામા જ ગાળવાનુ હોય, તો આ કલિકાળના મોહાધ જીવોને સાચો માર્ગ કોણ દેખાડે?

'तमाराद्ध गच्छेत्क्षितिपतिशिर स्रगविलसत्
किरीटप्रेतोद्यन्मणिकिरणचित्रस्तवच्चय ।
अभूद्यद्भूपानामनुगतरमा भूषणरचि
नं तच्चित्र योगेऽनुचरति यत सिद्धिनिवह ॥'

× न तस्य रोगो न जरा न दु खं, प्राप्तस्य योगाग्निमय शरीरम् ॥
અર્થાત્ યોગનિષ્ઠ મહાપુરુષને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા કે દુ ખ નડી શકતા
(શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ ૨-૧૨)

અર્થાત્ સ્વામીજીની આરાધના કરવા આવતાં રાજામહારાજાઓના મુકુટમણિઓથી આશ્રમની વૃક્ષવેલીઓ રાજાઓની શોભા જેવી વિચિત્ર શોભા ધારણ કરે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી; કેમકે યોગ દ્વારા સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.'

૪ : સંન્યાસ અને તપશ્ચર્યા

આ પ્રમાણે યોગીરાજ મતિરામ યોગશાસ્ત્રમાં ઉત્તીર્ણ થઈ નાના પ્રકારના યોગૈશ્વર્યથી વિભૂષિત થયા અને નિર્મળ, નિઃશંક અને મત્સરરહિત થઈ ઉજ્જયિનીમાં કેટલોક સમય રહ્યા. ત્યાર બાદ માળવા તેમ જ ગુજરાતની પુણ્યભૂમિમાં ભ્રમણ કરી તીર્થયાત્રા કરી. ગુજરાતમાં દ્વારિકાપુરીમાં યોગીરાજે ચાર વર્ષ સુધી એક મઠમાં વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર પછી પુનઃ ઉજ્જયિનીમાં આવી વિવેકવિચાર દ્વારા રજોગુણ અને તમોગુણને નાબૂદ કરી પરમ સત્ત્વમય અનંત સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા.

મતિરામે ઉપનયનસંસ્કાર પછી કાશીપુરીમાં બ્રહ્મચર્ય પાળી અધ્યયન કર્યું હતું. ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમ બાદ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તે તે આશ્રમધર્મનું યથાવિધિ પાલન કર્યું હતું; એટલે હવે તેમને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થઈ.

આ સમયે તેમની ઉંમર સત્તાવીસ વર્ષની હતી. આવી નાની વયમાં તેમના અંતરમાં પરમ સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થયો અને જગત ભ્રાંતિસ્વરૂપ જણાવા લાગ્યું: એટલું જ નહિ પરંતુ જગત જેનાથી વ્યાપ્ત છે એવા અગમ્ય, અગોચર, અગ્રાહ્ય, અવર્ણનીય, અશ્રોત્ર, અચક્ષુ, અવ્યય, અજર, અમર, અશરીરી, અપાપવિદ્ધ, અકામ, અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અરસ, અનાદિ, અનંત, અદ્વિતીય, સદસ-

નજીકથી નજીક છતાં દૂરથી પણ દૂર અને અચળ છતાં સર્વત્ર ગતિમાન એવા પરમાત્માનો હવે મતિરામને સાક્ષાત્કાર થયો.

પરંતુ અફસોસ, આપણે પામર પ્રાણીઓ માયામોહથી અંધ થઈ ડગલે અને પગલે રજ્જુને સર્પ માની ડરતા ડરતા સમય વિતાવીએ છીએ; એટલે જ માયામોહથી છૂટી શકતા નથી અને તેથી જ વસિષ્ઠ મુનિએ વર્ણવેલી શાંતિના લાભથી વંચિત* રહી મહા અશાંતિમાં હાયવોય કરતા જિંદગી પૂરી કરીએ છીએ.

રાજા, રાણી, સમ્રાટ કે દીનદરિદ્ર–સર્વની એક જ દશા થાય છે. કોઈ વિરલ ભાગ્યશાળી જ આ જન્મમૃત્યુની ઘટમાળમાંથી છૂટવા મથે છે અને મથનારાઓમાં પણ કોઈક પ્રબળ પુરુષાર્થી હોય, તે જ સચ્ચિદાનંદ પ્રભુના આનંદસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થાય છે. આપણે સંસારાસક્ત જીવો માયિક સુખરૂપી મૃગજળની પાછળ ભમ્યા કરીએ છીએ; અસલ વસ્તુ છોડી નકલની પાછળ ભટકીએ છીએ અને જરાય વિચારતા નથી, કે આ મોહ–અજ્ઞાન–નિદ્રાનો ત્યાગ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય છૂટવાનો બીજો કોઈ આરો જ નથી. સત્ય જ્ઞાન વિના આત્મદર્શનની આશા રાખવી ફોકટ છે; એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે તો 'ज्ञानेन हीना. पशुभि समाना' અર્થાત્ જ્ઞાનેત્ર વિના પશુ સમાન થઈ જઈએ છીએ અને જન્મમરણની ઘટમાળમાં ફર્યા કરીએ છીએ. કેટલાય સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર તથા કળિયુગો ચાલ્યા ગયા; પણ આપણે આહાર,

* મુંડકોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે:-

'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान. ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक. ॥

અર્થાત્ એક જ વૃક્ષ પર બેઠેલા બે પક્ષીઓની પેઠે જીવ અને ઈશ્વરની જુદી જુદી અવસ્થા વર્તે છે. જીવરૂપી પોપટ ખાટાં અને મીઠાં ફળ ખાઈને શોક તથા હર્ષ પામે છે; અને તે જીવ જ્યારે નિર્લેપ ઈશ્વર સામું જુએ છે અને તેના મહિમાનો વિચાર કરે છે, ત્યારે જ એ સારો–નરસો આહાર છોડી શોકરહિત થઈને સ્વસ્વરૂપના આનંદ ભોગવી શકે છે.'

નિદ્રા, ભય અને મૈથુનમાંથી પરવાર્યા નહિં અને આપણી લોભ-લાલસાનો અંત જ આવતો નથી.

પરંતુ યુવાન મતિરામ તો માયામોહથી મુક્ત થયા હતા અને ભગવત્સત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી હવે તેમનું હૃદય પરમાનંદથી ઊભરાઈ જવા લાગ્યું, એટલે તેમને સંન્યાસદીક્ષા લેવાનો યોગ્ય સમય આવી પહોંચ્યો. આ સમયે તેઓ એવા તો શુદ્ધ સત્ત્વવાળા બન્યા હતા, કે નવયૌવનવાળું સબળ અને સુંદર શરીર, અનુપમ કાંતિ, અસાધારણ વિદ્વત્તા અને લોકપ્રતિષ્ઠા, રતિને પણ મહાત કરે તેવી સ્ત્રી તથા ચંદ્ર, સમાન પુત્ર હોવા છતાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવા તેઓ શા માટે તત્પર થયા છે? એવો પ્રશ્ન જ કોઈને થતો નહિ.

આવી સૌમ્ય મૂર્તિનાં દર્શન થતાં જ જોનારના મનમાં ધર્મભાવ જાગ્રત થતો. સંસારત્યાગ કર્યો પછી અનન્ય શ્રદ્ધા–ભક્તિપૂર્વક યોગસિદ્ધ થયેલા હોવાથી મતિરામમાં બ્રહ્મતેજ સંપૂર્ણપણે ઝળહળી રહ્યું હતું. તેમના પ્રસન્ન વદન ઉપર અપૂર્વ પ્રેમ, નિષ્કપટ ભક્તિ તેમજ અનુપમ શ્રદ્ધાનાં દર્શન કરીને સર્વના હૃદયમાં ભક્તિરસનો ઉદય થતો હતો.

આ સમયે દક્ષિણ તરફના બ્રહ્મજ્ઞ જીવનમુક્ત સ્વામીશ્રી પૂર્ણાનંદજીએ તેમને સંન્યાસદીક્ષા આપી. સંન્યાસ લીધો એટલે શિખાસૂત્રનો ત્યાગ કર્યો અને સાથે સાથે નામ, રૂપ, કુળ, બંધુ, સગાંસંબંધી અને માનાપમાન વગેરેનો પણ ત્યાગ કર્યો અને ગુરુએ આપેલું 'સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી' નામ ધારણ કર્યું.

સંન્યાસ લીધા પછી સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી રેવા(નર્મદા) નદીના કિનારે એક સ્મશાનમાં કેટલોક સમય રહ્યા. ત્યાર બાદ ભગવતી ભાગીરથીતટે આવેલા શૃંગિરામપુરમાં ગયા. ત્યાંથી દરરોજ ગંગાસ્નાન કરતાં કરતાં કેટલોક સમય ગંગાકાંઠે તીર્થાટન કર્યું. જે પુત્રદર્શન કરી સ્વામીજીએ ગૃહત્યાગ કરેલો, તે પુત્રની માનવલીલા સમાપ્ત થયાના સમાચાર સ્વામીજીને આ સ્થળે મળ્યા. મૃત્યુસમયે તે પુત્રની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી. આ એક માત્ર પુત્રના અવસાનથી સ્વામીજીને

કશો ક્ષોભ થયો નહિ. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે, જે દુઃખથી ઉદ્વેગ પામે નહિ, જે પુત્રકલત્રાદિમાં કેવળ નિરાસક્ત હોય, જે ગમે તેવી અશુભ ઘટનાઓથી ચલાયમાન થાય નહિ, તેને જ સ્થિતપ્રજ્ઞ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાય. આવી સ્થિતપ્રજ્ઞના જેવી તેમની સ્થિતિ હતી.

આ પ્રમાણે ગંગાતીરની યાત્રા કરતાં કરતાં સ્વામીજી પુણ્યક્ષેત્ર શ્રીકાશીપુરીમાં પધાર્યા. ત્યાં કેટલોક સમય રહ્યા બાદ પાછા ગંગાતીરે ભ્રમણ કરતા કરતા ફતેહપુર જિલ્લાના અસની ગામે આવ્યા. ત્યાં તેઓ એક વૃદ્ધ પંડિત સાથે કેટલોક સમય રહ્યા. આ સમયે તેમણે સંન્યાસના ચિહ્નસ્વરૂપ દંડને પણ આત્મતત્ત્વના ચિંતનનો વિરોધી ગણી, ગંગાજીમાં પધરાવી દીધો; કેમકે જે ઉદ્દેશથી લોકો સંન્યાસ લે છે, તે ઉદ્દેશ તો તેમણે ક્યારનોય-સંન્યાસ લીધા પૂર્વે જ સિદ્ધ કર્યો હતો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે :–

'न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः ।
शान्तस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत् ॥'

અર્થાત્ શાંત અને સમાન દૃષ્ટિવાળા મહાત્મા પુરુષોને આશ્રમધર્મથી કશી વિશેષતા નથી. તે ગમે તે આશ્રમમાં રહી શકે છે અથવા તેનાથી અતીત થઈને વર્તે છે.

અસનીમાં કેટલોક સમય એકાંતપ્રદેશમાં ભગવદ્‌ભક્તિ કરી સ્વામીજી કાનપુર પધાર્યા. અહીં રામચરણ નામે એક કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે બહુ ધાર્મિક અને વિદ્વાન હતો. ભગવાનની પ્રીતિ મેળવવા માટે તે હમેશાં સાધુ-મહાત્માઓની સેવા કરતો. સ્વામીજીની તેણે બહુ જ ભક્તિભાવથી સેવા કરી. ગયાદત્ત નામે એક ક્ષત્રિય પણ સ્વામીજીની શિષ્યભાવે સેવા કરતો. તે જ પ્રમાણે રામનારાયણ દ્વિવેદી પણ સેવા કરતા. તે ત્રણેયને સાથે લઈ સ્વામીજી પોતાની જન્મભૂમિ મૈથિલાપુરમાં પધાર્યા. ગામવાસીઓ સ્વામીજીનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા. જન્મભૂમિમાં સ્વામીજીએ માતાપિતા તેમ જ

પુત્રવિયોગથી વ્યાકુળ સ્ત્રીનાં પણ દર્શન કર્યાં, પરંતુ તેથી તેમનું ચિત્ત ચલાયમાન ન થયું. તેઓ સર્વને સંસારની અસારતાનો ઉપદેશ કરી થોડા જ સમયમાં ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

મૈથિલાપુર છોડવાની સાથે સ્વામીજીએ વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કર્યો, માત્ર કૌપીનધારી જ રહ્યા અને ગંગાકિનારે એક વૃક્ષ નીચે રહેવા લાગ્યા. શીત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષાઋતુના ક્લેશ પ્રત્યે બેદરકાર થઈ મૌન ધારણ કરીને સ્વામીજી શ્રેષ્ઠ દશા સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. વરસાદમાં તેમનો દેહ ભિજાઈ જતો; ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં દેહ બળી ઊઠતો અને શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં ધાબળો કે કપડાં ઓઢવાં તો બાજુએ રહ્યાં પણ પાસે ધૂણી સરખી સળગાવતા નહિ. તેઓ આહારનિમિત્તે ક્યાંય જતા નહિ અને મૌનવ્રતધારી હોવાથી નિશાનીથી પણ કોઈને પોતાની આવશ્યકતા જણાવતા નહિ. જે કોઈ ભક્તની ઇચ્છા થાય તે કંઈક ખાવાનું તે વૃક્ષ નીચે મૂકી જતો. ત્રણ વર્ષ પર્યંત તેમણે આવું ઉગ્ર તપ કર્યું. કલિયુગમાં આવી તપશ્ચર્યા વિરલ છે.

લોકો કહે છે કે, જ્ઞાનમાર્ગ તો બહુ કઠણ છે; પણ શું ત્યારે ભક્તિમાર્ગ કાંઈ સહજ છે? કદી નહિ. સ્વધર્મપરાયણ સુવિખ્યાત સ્વ. બાબુ બંકિમચંદ્રે લખ્યું છે કે :—

'आत्मैवेदं सर्वमिति। सर्वत्रैव एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानंदः स स्वराड् भवतीति ॥ (છાન્દોગ્યોપનિષદ)

અર્થાત્ આ સર્વ આત્મા જ છે તે જોઈ, સમજી અને જાણી લઈને જે આત્મામાં જ રચ્યોપચ્યો રહે, તેની સાથે જ ક્રીડા કરે, તેનો જ સાથી રહે, તેનો જ આનંદ અનુભવે, તે જ પોતે પોતાનો રાજા બને છે અને આનું જ નામ ખરો ભક્તિવાદ છે.

જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી. ભક્તિમાર્ગમાં સાધના વડે સાધકને ભગવદ્દર્શન થવા છતાં પણ મુક્તિ થતી નથી. તેણે ત્રિગુણાતીત થવું જ

જોઈએ; કારણ કે યોગવાસિષ્ઠના નિર્વાણપ્રકરણમાં મહામુનિ વસિષ્ઠજીએ શ્રીરામચંદ્રજીને કહ્યું છે કે 'વત્સ! આત્મપદ જ પરમ પદ છે, એમ મેં તને વારંવાર કહ્યું છે. ઈશ્વરની અનંત શક્તિના પ્રભાવ વડે આ સમગ્ર પૃથ્વીનો પ્રલય થઈ જાય છે. કાળબળે સર્વ દિશાઓ, સમુદ્ર તથા ધ્રુવ, પ્રહ્લાદાદિ અમર ગણાતા દેવોનો પણ નાશ થાય છે. અરે! વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, યમ, આકાશ તેમ જ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને પ્રલયકર્તા મહાદેવનો પણ નાશ થયા વિના રહેતો નથી.'

કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન, એ ત્રણ માર્ગ હિંદુશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત છે. આ દેખીતા ત્રણ માર્ગમાં પણ ઉદ્દેશ તો એક જ છે. તે ત્રણેય માર્ગો એક સચ્ચિદાનંદસાગરમાં જઈ મળે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એ બધાનો પરસ્પર એવો સંબંધ છે કે, એકની સાધના કરવા જતાં બીજાની સાધના આપોઆપ થઈ જાય છે. એકને કર્મમાર્ગ રૂચે છે, બીજો ભક્તિપરાયણ થાય છે; તો ત્રીજો જ્ઞાનમાં જ મસ્ત રહે છે. ભક્તિ કરવાથી ભક્ત ભગવાનમાં તન્મય થઈ જાય છે. આ તન્મયતાને લીધે ઉપાસ્ય મૂર્તિનું સ્વરૂપજ્ઞાન પણ થતું આવે છે; અને જેમ જેમ સ્વરૂપજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ સ્નેહ પણ વૃદ્ધિ પામે છે; પરંતુ સકામ કર્મથી તો ગોલોકવાસી થવા છતાંય મુક્તિ મળતી નથી. કર્મનો ક્ષય થતાં ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે.* નિષ્કામ કર્મ દ્વારા જ સાધક મૃત્યુના બંધનને તોડી નાખી ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સકામ કર્મની તો સર્વ ગ્રંથે નિંદા કરેલી છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં મહાદેવજીએ પાર્વતીને કહ્યું છે કે 'હે દેવી! (સકામ) કર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના અને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યા વિના સેંકડો જન્મ સુધી કર્મ કર્યા કરો તોપણ મોક્ષ મળતો નથી.'×

* 'कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।'
(ગીતા અ. ૨, શ્લોક ૪૩)

× 'ब्रह्मज्ञानादृते देवि कर्मसंन्यसनाद्विना ।
कुर्वन्कल्पशतं कर्म न भवेन्मुक्तिभाजनम् ॥'

વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો પરમેશ્વરને ચાહવો અને તેનું સ્વરૂપ જાણવું એ એક જ છે અને તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિને ચઢતાં-ઊતરતાં કે પરસ્પર વિરોધી ગણવાં એ તો એક પ્રકારનું અજ્ઞાન જ છે. અહીં ભક્તિમાર્ગમાં આદર્શ ગણાતી એવી ગોપીઓ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સાથે તન્મય થઈ ગઈ છે, ત્યારે પોતે જ કૃષ્ણ છે એવું ભાન થતાં શું કહે છે તે જોઈએ :–

आरुह्येकापदाक्रम्य शिरस्याह्यापरां नृप ।
दुष्टा हे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दंडधृक् ॥
अन्या ब्रवीति कृष्णस्य मम गीतिर्निशाम्यताम् ।
दुष्ट कालीय तिष्ठात्र कृष्णोऽहमिति चापरा ॥
अन्या ब्रवीति भो गोपा निःशंकैः स्थीयतामिह ।
अलं वृष्टिभयेनात्र धृतो गोवर्धनो मया ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત)

અર્થાત્ એક ગોપી બીજી ગોપીના ખભા પર ચઢીને કહે છે કે 'હે દુષ્ટા ! દુષ્ટોને દંડ દેનાર હું જન્મી ચૂક્યો છું.' બીજી કહે છે કે 'મારી વાત સાંભળો. હે દુષ્ટ કાલીય! ઊભો રહેજે; આ હું કૃષ્ણ આવ્યો છું.' ત્રીજી કહે છેઃ 'હે ગોવાળિયાઓ ! તમો નિર્ભય રહો ! વરસાદથી ડરો નહિ. હું ગોવર્ધનધારી કૃષ્ણ છું.' માટે જેઓ એમ કહે છે કે 'અમારે સાકર થવું નથી, પણ સાકરનો સ્વાદ લેવો છે' તેવા સ્વાદિયાઓનો ઉદ્દેશ એવો હોય છે, કે આપણે આખો જન્મારો સાકરની લાલસા રાખીશું અને તેનું માધુર્ય ચાખ્યા કરીશું. વાત તો ઘણી સુંદર છે; કારણ કે આપણામાં ઉપભોગની જ ઇચ્છા પ્રબળ છે. કોઈ સુંદર વસ્તુ જોઈ કે તરત તેનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ એ કામનાની નિવૃત્તિ વિષે વિચાર કરતાં આપણને દુઃખ થાય છે. આપણે કોઈ દિવસ પૂર્ણકામ થઈ નિવૃત્તિના સુખમય રાજ્યમાં વિચરવાની ઇચ્છા જ કરતા નથી. આપણે બધા ચિંતા છોડી જેણે આ સકળ કામ્ય વસ્તુઓ સરજી છે, જે કામનાના અવધિરૂપ

છે, જે યજ્ઞના ફળરૂપ હિરણ્યગર્ભ અને આદિત્યવર્ણ* છે, પરાત્પર છે, સર્વ ભૂતોના આશ્રય છે, તે શાંતિસ્વરૂપ સુખનિધાન પ્રભુના ખોળામાં વિશ્રામ લેવાની ઇચ્છા કરતા નથી, તે અભય અને પાપ-વિનાશન મંગળસ્વરૂપનાં દર્શન કરી તે અમરસુખ અનુભવવાની ક્યારેય ઇચ્છા કરતા નથી; અને માત્ર ભોગવિલાસના જ વિચારોમાં મગ્ન રહે છે. આવું હોવાથી જ્યાં સુધી સાકર ખાવાની ઇચ્છા રહ્યા કરશે, ત્યાં સુધી આપણે સકામ જ રહીશું; તેથી ગીતાજીમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્ર નિષ્કામ થવાનો ઉપદેશ વારંવાર આપે છે; તે પ્રમાણે કામના-રહિત થવું એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

૫ : પગપાળા ભારતભ્રમણ

અસનીથી થોડે દૂર ગંગાકાંઠે સ્વામીજીએ ત્રણ વર્ષ મૌનવ્રત પાળી, કઠોર તપશ્ચર્યા કર્યા બાદ, પગે ચાલીને ભારતવર્ષનાં સઘળાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા શરૂ કરી. પહેલાં હરિદ્વાર જઈ ત્યાં ચક્રતીર્થ બ્રહ્મકુંડઘાટે સ્નાન કરી, કુશાવર્તઘાટે શ્રાદ્ધાદિ કાર્ય કર્યું. હરિદ્વારમાં બ્રહ્મકુંડઘાટની આસપાસનું દૃશ્ય અત્યંત મનોહારી છે. પાસે વહેતી કાકચક્ષુ સમી નીલસલીલા ભગવતી ભાગીરથી; પેલે પાર દૂરદૂર દેખાતી શુદ્ધ શ્વેત બરફથી ઢંકાયલાં શિખરોવાળી હિમાદ્રિની પર્વતમાળા અને તેની પાછળ ટાપટીપ વગરના સ્થિર, શાંત અને ગંભીર ધવલગિરિની શોભા જોઈ ને એમ જ થતું કે, સંસારના ત્રિવિધ તાપથી તપેલો માનવી અહીં નિવાસ કરે, તો તે સંસારના સર્વ તાપોથી મુક્ત થઈ શકે. આથી જ ત્રિકાલદર્શી ત્રિલોચન શ્રીશંકરે રત્નગર્ભા ભારતભૂમિનો સપાટ પ્રદેશ છોડી આ ગિરિરાજના શિખર પર જ પોતાનો નિવાસ રાખ્યો છે. હરિદ્વારથી સ્વામીજી પગે ચાલી ગંગોત્રી ગયા. આ ગંગોત્રી

* आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ (શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ ૩–૮)

અથવા ગોમુખીતીર્થ હરિદ્વારથી બહુ દૂર અને હિમાલયની વચમાં આવ્યું છે. ગંગોત્રી જઈ તમે ગમે તે દિશામાં જુઓ; પરંતુ એક પણ પશુ, પક્ષી કે કીડી, મંકોડી કંઈ પણ દેખાશે નહિ! દેખાશે કેવળ દૂર-સુદૂર શિખરો પર શિખરવાળી ગગનસ્પર્શી પર્વતમાળા!

ગંગોત્રી જતાં રસ્તામાં 'ભીમકી ઉદ્ધાર' નામે ગામડું આવે છે. અહીંથી થોડેક છેટે એક ઘણો જ ઊંચો પર્વત આવે છે, તે યાત્રાળુઓને ઓળંગવો પડે છે. આ પર્વત ઓળંગતાં સ્વામીજીના કષ્ટનો પાર રહ્યો નહિ. એક બળવાન અને સાધનસંપન્ન જે. બી. ફ્રેઝર નામના અંગ્રેજને આ પર્વત ઓળંગતાં કેટલું દુઃખ ખમવું પડ્યું હતું, તેનો અનુભવ લખતાં તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:

'હવે તો બે ડગલાં ચઢવું એ પણ મહાભારત જેવું થઈ પડ્યું; એટલું જ નહિ પરંતુ સાવ સપાટ પ્રદેશમાં પણ ચાલતાં પગ ધ્રૂજતા અને પેટમાં દુખતું. મારા સાથીઓમાંથી કોઈ કોઈને માથામાં સખત વેદના થવા લાગી અને કેટલાકને છાતીમાં દર્દ થવા લાગ્યું. ઘણાય થાકી ગયા હતા અને કોઈકને તો ચાલતાં ચાલતાં પણ ઊંઘ આવવા લાગી!'

ફ્રેઝર સાહેબે આમ થવાનું કારણ પણ જણાવ્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે, 'ગંગોત્રી જતાં આ પર્વત જેવો ઊંચો બીજો એક પણ પર્વત આવતો નથી. આપણે જેમ જેમ ઊંચા ચઢીએ છીએ, તેમ તેમ હવા પણ હલકી થતી જાય છે અને આખરે એવી હવામાં આવીએ છીએ કે જ્યાં આપણે શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ લઈ શકતા નથી. આથી જ ઉપર જણાવેલાં દરદો થઈ આવે છે.'

સ્વામીજી આ પર્વત ઓળંગી ત્રિકાંત પર્વત ભણી ગયા અને ત્યાંથી પણ દૂર ગયા. ત્યાં હર્ષિલા તથા ગોમતીગંગા નામની બે નદીઓના સંગમસ્થાને જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી ઘણે દૂર જતાં ધુરાલી નામે એક ગામડું આવ્યું. અહીંથી ગંગોત્રી બાર કોશ* દૂર રહે છે.

* બંગાળમાં ક્રોશ અર્થાત્ કોશ એટલે બે માઈલ ગણાય છે.

ધુરાલીની પેલી બાજુ સુકબ્બા નામે એક ગામ છે આ ગામમા માત્ર એક જ પંડિત દશ-પંદર અનુચરો સાથે રહે છે અહીથી થોડે છે કુશાની નામે ગામ આવે છે ત્યાર પછી કોઈ પણ ગામ આવતુ નથી, તેથી યાત્રાળુને રાતવાસો કોઈ પર્વતની ગુફામા જ કરવો પડે છે કુશાલીથી જેટલો રુદહિમાલય દૂર છે, તેટલો જ દૂર પતંગિની પર્વત રુદહિમાલયથી છે આ પતંગિની પર્વત ઉપર પાંડવો કેટલોક સમય રહ્યા હતા અહીથી ગંગોત્રી માત્ર એક જ કોશ દૂર છે

જે સ્થાનને લોકો 'ગંગોત્રી' કહે છે, ત્યા એટલો બધો બરફ પડે છે કે માણસ તદ્દન પાસ ગયા સિવાય ગંગાના દર્શન કરી શકતો નથી ગોમુખી પર્વત પરથી ઊતરતા જ ભાગીરથીનુ કેદારગંગા નામ પડે છે અહીથી બાર કોશ નીચે જતા એક ચોરસ મંદિર આવે છે મંદિર પણ બરફ જેવુ ધોળુ અને બાર ફૂટ ઊંચુ છે મંદિરની પૂર્વ તરફ એક દ્વાર છે આ દ્વારમાથી ગંગોત્રીના પવિત્ર જળનો સ્પર્શ થઈ શકે છે માર્કટ્વેઈન સાહેબ આ ગંગાજળના ગુણાનુવાદ ગાતા 'મોર ટ્રેમ્પસ એબ્રોડ' નામના પુસ્તકમા જણાવે છે કે

'બનારસમા (કાશીમા) ઘણી વાર કોલેરા થાય છે, પરતુ તે કોલેરા કદાપિ કાશીની બહાર ફેલાતો નથી આનુ કારણ જાણવા આગ્રાથી સરકારના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી મિ હેન્કીન કાશીમા આવ્યા અને કેટલાક પ્રયોગો કર્યા તેમણે ગંગાજળમા કોલેરાના પુષ્કળ જતુઓ નાખ્યા છ કલાકમા તો જતુનુ નામનિશાન પણ ન રહ્યુ પછી કૂવાના ચોખ્ખા-જતુરહિત પાણીમા કોલેરાના થોડા જતુઓ નાખી જોયા તો તેમાથી અનેક જતુઓ ઊભરાવા લાગ્યા

'હિંદુઓ જમાના થયા ગંગાજળને અતિ પવિત્ર માને છે તથા ગમે તેવી અપવિત્ર વસ્તુને પણ પવિત્ર કરનાર માને છે, તેનુ કારણ મને હવે સમજાયુ ઉપરથી ગમે તેવુ ગદુ કે મેલુ જણાતુ હોય કે પછી તેમા મુડદા તરતા હોય તોપણ હિંદુઓ અત્યત શ્રદ્ધા ભક્તિથી ગંગાજળમા સ્નાન કરે છે અને તેનુ પાન કરે છે તે જોઈ

હિંદુઓની હાંસી કરનારાઓને હવેથી જરા વિચાર કરવો પડશે. હિંદુઓએ આ ગંગાજળનું રહસ્ય કેવી રીતે જાણ્યું? શું હિંદુઓમાં પણ જંતુશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા છે? એ વિષે કંઈ કહી શકાતું નથી, પરંતુ આપણે માત્ર એટલું જ કહી શકીશું, કે આપણે (પાશ્ચાત્યો) જંગલી દશામાંથી મુક્ત નહોતા થયા, તે પહેલાં કેટલાય સમયથી હિંદુઓ તો સુસંસ્કારી હતા.'

વળી ફ્રેઝર સાહેબ ગંગોત્રી વિષે લખે છે કે: 'આ તીર્થના હિંદુઓ અત્યંત પવિત્ર તેમ જ પૂજ્યભાવથી દર્શન કરે છે, તેનું કારણ આ પુણ્યભૂમિનું મનોહર દૃશ્ય જોતાં જ સમજાઈ જાય તેવું છે.'

ઉપરોક્ત મંદિરની પાસે જ યાત્રાળુઓને રહેવા માટે બે-ત્રણ લાકડાની કોટડીઓ છે. આ સ્થાન વિશાળ ન હોવાથી, અધિક યાત્રાળુઓ હોય છે, ત્યારે તેમને પર્વત-ગુફાનો આશ્રય લેવો પડે છે.

ગંગોત્રીનાં દર્શન કરી સ્વામીજી કેદારનાથ તથા બદ્રિકાશ્રમ ગયા. ત્યાંથી હરિદ્વાર પાછા ફરી સ્વામીજી શાસ્ત્રમાં જણાવેલા કૂર્માચલને રસ્તે થઈ માનસરોવર ગયા. રસ્તામાં સ્વામીજીને જે જે અસાધારણ કષ્ટો વેઠવાં પડ્યાં છે, તેનું વર્ણન આ ક્ષુદ્ર લેખિનીથી થઈ શકે તેમ નથી. પચાસ વર્ષ પહેલાં એક અંગ્રેજ મુસાફર કેટલાક અનુચરો સાથે કૂર્માચલને રસ્તે થઈ માનસરોવર જવા નીકળ્યા હતા; પરંતુ તેમને અર્ધે રસ્તેથી જ પાછું વળવું પડ્યું હતું. તેઓ તેમના એક પુસ્તકમાં લખે છે કે 'રસ્તામાં સ્તૂપાકાર બરફના ઢગલા જોતાં જ મનમાં એક જાતની વેદના થતી. ટાઢ તો એટલી બધી હતી કે જાણે આત્મા પણ થીજી જાય.'

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, કે યાત્રાળુઓએ પહેલાં કૂર્માચલ (હાલ તેને કુમાયુન કહે છે) પાસેની ગંડકી અને લોહાનદીમાં સ્નાન કરી કૂર્મશિલા પાસે આવવું. આ કૂર્મશિલા, હાલની ગાગાર પર્વતમાળા વચ્ચે આવેલો એક નાનો પર્વત છે. કૂર્મશિલાની પાસે હંકાતીર્થ

નામે નદીમાં સ્નાન કરી પાતાળ-ભુવનેશ્વર નામના તીર્થસ્થાનમાં જવાય છે. આ પાતાળ-ભુવનેશ્વર હાલમાં ગાંગોલી પરગણામાં આવેલા ગાંગોલી હાટ ડાક-બંગલાથી થોડે દૂર ઉત્તરમાં છે. અહીં એક ગુફા તથા એક શિવમંદિર છે. પાતાળ-ભુવનેશ્વરથી આગળ ચાલીએ તો પહેલાં પવન પર્વત અને પછી પતાકા પર્વત આવે છે. આ પતાકા પર્વત હાલના પિથોરાગઢથી થોડેક દૂર ઉત્તરમાં છે. ત્યાંથી થોડે દૂર જઈએ તો વ્યાસાશ્રમ આવે છે અને ત્યાંથી ઘણે દૂર જતાં તારક પર્વત આવે છે.

આ તારક પર્વત પાસે તારિણી નદીમાં સ્નાન કરી આગળ ચાલીએ, એટલે તિબેટની હદ આવે છે. ત્યાંથી કેટલેક દૂર જઈએ એટલે ગૌરી પર્વત આવે છે. આ ગૌરી પર્વતની પાસે જ માનસરોવર છે. માનસરોવરની લંબાઈ આઠ કોશ અને પહોળાઈ ૭ કોશ છે. અહીં પહેલાં રાજહંસ નામે મહાદેવની પૂજા કરાય છે. પછી માનસરોવરની પ્રદક્ષિણા કરવી અને રસ્તામાં જે જે નદીઓ માનસરોવરમાં મળે છે તેમાં સ્નાન કરવું. દક્ષિણમાં શંભુ પર્વતમાંથી શષ્ટિ નદી, ઉત્તરમાં નીલ પર્વતમાંથી કપિલા નદી અને કૈલાસ શિખરમાંથી મંદાકિની, પુષ્પભદ્રા તથા ચંદ્રભાગા નામની નદીઓ માનસરોવરમાં મળે છે. માનસરોવરથી ઉત્તરમાં દોઢ કોશ છેટે કૈલાસ પર્વત છે. કૈલાસ પર્વતનો ઘેરાવો બે કોશ અને ઊંચાઈ વીસહજાર ફૂટ છે. તે આખોય બરફથી ઢંકાયેલો છે. કૈલાસ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતાં બે દિવસ લાગે છે. માનસરોવર પાસે રાવણહ્રદ* નામે એક

* હ્રદ-કુદરતી મહાસરોવર; અંગ્રેજીમાં 'લેક' કહેવાય છે. કેટલાક માઈલ સુધી પાણીનો જથ્થો હોય અને તેની ચોતરફ જમીન હોય એવા કુદરતી મહાસરોવરને હ્રદ કહેવાય. સરોવર ખોદીને પણ બંધાવી શકાય, જ્યારે આ કુદરતી હોય.

અમે આ ગ્રંથમાં પ્રસંગોપાત્ત 'સરોવર' શબ્દનો ઉપયોગ ઉપર જણાવેલા અર્થમાં કર્યો છે.

બીજું સરોવર પણ છે.

માનસરોવરથી પાછા આવી, સ્વામીજી પંજાબ દેશમાં આવેલા જ્વાલાતીર્થમાં ગયા. જ્વાલામુખીના મંદિરમાં પેસતાં જ એક ગુફા જોવામાં આવે છે. આ ગુફાની વચમાં એક ધૂણીનું દર્શન કરતાં અવર્ણનીય આનંદ થાય છે. ત્યાંથી સ્વામીજી કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા. ત્યાં પાંચ સ્થાનો દર્શન કરવા જેવાં છે: (૧) કુરુક્ષેત્ર એટલે કે કુરુરાજાનું દાનક્ષેત્ર. અહીં અર્ધા કોશના ઘેરાવાવાળું તળાવ છે અને તેની વચમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. કૌરવ–પાંડવોનું જે મહાભારત યુદ્ધ થયું હતું, તે સ્થાન અહીંથી ચાર–પાંચ કોશ દૂર છે. (૨) દ્વૈપાયનહ્રદ. આ હ્રદ(સરોવર)માં દુર્યોધન સંતાઈ ગયો હતો. (૩) પંચપાંડવાશ્રમ. (૪) ભદ્રકાલીનું પીઠસ્થાન. પાંડવો કહેતા કે, અહીં માનું દર્શન જ્યોરૂપે થાય છે; કેમકે પીઠસ્થાન પર એક કૂવો ખોદેલો છે. આ સ્થાન શહેરથી અર્ધો કોશ છેટે જંગલમાં છે; હાલ ત્યાં એક બંગાળી ગૃહસ્થે માતાજીની મૂર્તિ પધરાવી છે અને (૫) થાણેશ્વર મહાદેવ. કુંતી માતાએ આ થાણેશ્વર મહાદેવની એકસોઆઠ સુવર્ણ-ચંપક પુષ્પોથી પૂજા કરી હતી.

પંજાબમાં આવેલું અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર અહીંથી બહુ દૂર નથી. શીખોનું આ મનોહર સુવર્ણમંદિર આખુંયે સોનાનાં પતરાંથી મઢેલું છે અને એક મોટા સરોવરની વચ્ચોવચ આવેલું છે અને સંધ્યાસમયે જ્યારે હજારો શીખ ભક્તો એકત્ર થઈને નામસંકીર્તન કરતા કરતા અને ભજનો ગાતા ગાતા જળાશયની ચારે બાજુએ પ્રદક્ષિણા કરે છે, ત્યારે અનેક મુખે અને વિવિધ વાજિંત્રો દ્વારા નીકળતો સંગીતધ્વનિ સાંભળીને ભક્તિરસની જે અમૃતધારા વહે છે, તે મલિન મનને પણ દ્રવિત કરી નાખે છે. શીખ લોકોમાં કોઈ ખાસ પૂજાપદ્ધતિ નથી, પરંતુ સુંદર બાંધણી અને કારીગરીવાળાં મંદિરોમાં શ્રી નાનકાદિ ગુરુઓના રચેલા કેટલાક ગ્રંથો સાચવી રાખેલા જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથો ઉપર હજારો

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર વગેરેની મૂર્તિઓ આ મંદિરોમાં વિરાજે છે. વૃંદાવન જેટલું નિર્જન છે, તેટલું જ મથુરા કોલાહલપૂર્ણ છે. મથુરામાં વિશ્રામઘાટ, દ્વારકાનાથનું મંદિર, ધ્રુવક્ષેત્ર વગેરે કેટલાંક સ્થાનોના યાત્રાળુઓએ અવશ્ય દર્શન કરવાં જોઈએ. મધુવન, તાલવન, ભાંડારવન, કુંદવન, બકુલવન, ભદ્રવન, ખદિરવન, મહાવન, બિલ્વવન, લોહાર્ગલવન, વગેરે વનસમૂહમાં નિધુવન અને નિકુંજવન વૃંદાવનમાં આવેલાં છે. પરદેશી યાત્રાળુને જોઈ વૃંદાવનનાં નાનાંનાનાં બાળકો જ્યારે નીચેની પંક્તિઓ બોલે છે, ત્યારે ભક્તોનાં હૃદયોમાં શ્રીદામા–સુદામાદિ ભગવાનના ગોપસખાઓની વાત યાદ આવે છે:

श्यामकुंड, राधाकुंड, गिरिगोवर्धन ।
मधुर मधुर बंशी बाजे यह वृंदावन ॥ याछा बोल हरि ॥

વૃંદાવનથી સ્વામીજી જયપુર, પુષ્કરરાજ વગેરે તીર્થોમાં થઈ ગુજરાતમાં દ્વારકા ગયા. દ્વારકા અમદાવાદથી ૨૩૫ તથા વડોદરાથી ૨૭૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. સંન્યાસગ્રહણ પહેલાં પણ સ્વામીજી દ્વારકામાં કેટલાક દિવસ રહ્યા હતા. પહેલાં દ્વારકાની ચારે પાસ સમુદ્ર હતો. હાલ એક બાજુ રેતીનો ચરાવ થતાં એક રસ્તો બની ગયો છે.* દ્વારકાનાથના મંદિરની બાજુમાં જ એક દેવકીજીનું સુંદર મંદિર છે. સ્વામીજીએ પગે ચાલીને આખા મુંબઈ ઇલાકાની મુસાફરી કરી અને ગોકર્ણેશ લિંગનાં દર્શન કરી તેઓ ભારતવર્ષની છેલ્લી સીમા સેતુબંધ રામેશ્વરમાં આવી પહોંચ્યા. રામેશ્વર નામે એક નાના બેટમાં ભારતવિખ્યાત રામેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. બેટની લંબાઈ સાત કોશ અને પહોળાઈ અઢી કોશ છે. મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં જ બહુ જ સૂક્ષ્મ તથા સુંદર કારીગરીવાળું, પચાસ હાથની ઊંચાઈવાળું મુખદ્વાર આવે છે. આ દરવાજાની અંદર ત્રણ ત્રણ સ્થંભોની હારો આવેલી

* હવે જામનગરથી દ્વારકા રેલ્વે થઈ છે અને એ રેલ્વે જામનગર તથા વડોદરા રાજ્ય તરફથી બાંધવામાં આવી છે.

છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ત્રણસો હાથ સમચોરસનો એક મોટો ચોક આવે છે. આ ચોકની ચારે બાજુએ સુંદર મંદિરોની હાર આવેલી છે.

રામેશ્વરથી સ્વામીજી મદ્રાસ પ્રાંતમાં થઈ ઉત્કલમાં શ્રીજગન્નાથ-પુરીમાં આવ્યા અને ત્યાંથી બંગાળમાં આવ્યા. ત્યાંથી આસામ તથા બિહાર પ્રાંતનાં તીર્થોમાં ફરી વિદર્ભ તથા શોણભદ્ર દેશનાં તીર્થસ્થાનો-નાં દર્શન કર્યાં. છેવટે પાછા ગંગા-યમુનાના સંગમસ્થાન શ્રીપ્રયાગ-ક્ષેત્રમાં આવ્યા.

સંન્યાસીઓએ સાત પુરી, ચાર ધામ અને આઠ ખંડની જે યાત્રા કરવી જોઈએ, તે સ્વામીજીએ કરી હતી. હિમાદ્રિખંડ અથવા હિમાલય, માનસખંડ અથવા માનસરોવર, કૈલાસખંડ અથવા કૈલાસ પર્વત અને કેદારખંડ, એ સર્વ ઠેકાણે તેઓ ગયા હતા. જે પ્રદેશમાં રામેશ્વર આવેલા છે, તે રેવાખંડમાં પણ મુંબઈ થઈને તેઓ ગયા હતા. મુંબઈ પ્રદેશની મુસાફરી વખતે તેમણે વર્તમાન કાનડા જિલ્લામાં આવેલા શ્રીગોકર્ણેશ્વર લિંગનાં પણ દર્શન કર્યાં હતાં. ગૃહત્યાગ કર્યા પછી તો તેઓ ઉજ્જનમાં રહ્યા હતા. કાશીખંડમાં તેમના આવવાનો ઉલ્લેખ કરવો બિનજરૂરી છે. ગંગોત્રીથી તે ગંગાસાગર સુધીનાં ગંગા-કિનારાનાં સર્વ સ્થાનોમાં તેઓ ફર્યા હતા.

આ રીતે સ્વામીજીએ માત્ર કૌપીનભેર જ સઘળાં તીર્થોની પગ-પાળા યાત્રા કરી હતી. કોઈ કોઈ વાર તેમને નાના પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં; પરંતુ સુખ કે દુઃખ તેમના મનને ચલિત કરી શક્યું નહિ. શારીરિક કે માનસિક કલેશને તેમના મનમાં સ્થાન જ મળ્યું નહિ. કોઈ કોઈ દિવસ ભોજન મળે નહિ, અર્ધભૂખ્યા રહેવું પડે કે અનાહારે પણ દિવસ ગાળવા પડે. કોઈ વાર ઝાડ નીચે તો કોઈ વાર નિર્જન વનમાં, કોઈ વાર પર્વતને શિખરે તો કોઈ વાર સમુદ્રકિનારાની રેતી ઉપર, કોઈ વાર જનશૂન્ય શ્મશાનમાં તો વળી કોઈ વાર વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુઓવાળી પર્વતગુફાઓમાં પણ તેઓ રાત્રિ ગાળતા હતા.

એકવાર બદ્રિકાશ્રમના રસ્તામાં બરફ પડતાં, સ્વામીજીને ઘણું દુઃખ પડયું હતું. ઠારથી તેમનું આખું શરીર અકડાઈ ગયું હતું અને રસ્તામાં તેઓ મૃતવત્ પડ્યા હતા. પાસે સેવા-શુશ્રૂષા કરનાર કોઈ પણ ન હતું. થોડા સમય બાદ એક મહાપુરુષ ત્યાં થઈને જતા હતા, તેમણે સ્વામીજીની આવી દુઃખદ અવસ્થા જોઈ તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરી તેમનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો.

દક્ષિણમાં યાત્રા કરતાં એક વખત સ્વામીજીને ત્રણ દિવસ સુધી ભિક્ષા ન મળી. ચોથે દિવસે જ્યારે તેઓ એક વૃક્ષ નીચે મૃતવત્ પડ્યા હતા, ત્યારે અચાનક એક વ્યક્તિએ આવી તેમને નાના પ્રકારની ખાદ્ય સામગ્રી આપી, તેમના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી.

એક વખત સંધ્યાસમયે સ્વામીજી હરિદ્વારની પાસેના ગંગા અને પાંડે નદીના સંગમ પાર ઊતરતા હતા, તેવામાં આકાશ એકાએક વાદળાંથી છવાઈ ગયુ. જોતજોતામાં ચોતરફ અંધકાર વ્યાપી ગયો, મુશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને પૂર આવતાં નદી બને કાંઠે વહેવા લાગી. આ ભયંકર સમયે ક્યાં જવું અને કેમ કરવું, તેનો નિર્ણય નહિ કરી શકવાથી તેમ જ બીજો ઉપાય ન હોવાથી, તે મહાન સંયમી અને અસાધારણ મનોબળવાળા સ્વામીજી આખી રાત નદીમાં ઊભા જ રહ્યા.

આ પ્રમાણે અનેક સમયે આ મહાત્માને જે દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં છે, તેની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી. તેમ તે બધાંનું વર્ણન પણ નિરર્થક છે. સ્વામીજી આ પ્રમાણે એક પાઈ પણ પાસે રાખ્યા સિવાય તેર વર્ષ સુધી તીર્થયાત્રા કરીને ફરીથી સ્વર્ગદ્વારરૂપ હરિદ્વારમાં આવ્યા.

આ પુણ્યતીર્થમાં જ તેમને સ્વનામધન્ય અનંતરામજી નામના મહાપુરુષનો સમાગમ થયો. અનંતરામજીનું વતન પટના જિલ્લાના રઘુપુર ગામમાં હતું. તેઓ શાકદ્વીપી બ્રાહ્મણ હતા. વેદાંતમાં તેઓ પારંગત હતા. સંસાર છોડી સંન્યાસી થઈ તેઓ અહીં ભગવત્-ચિંતનમાં લીન રહેતા હતા.

સ્વામીજીને તેમના સમાગમથી ખૂબ આનંદ થયો અને પોતે વેદાંતમાં પારંગત હોવા છતાં, વિશેષતા માટે તેમની પાસે રહી શારીરિક-ભાષ્ય, ગીતાભાષ્ય, ચિત્સુખી, પંચદશી, વેદાંતપરિભાષા, દશોપનિષદ વગેરે ગ્રંથો ફરીથી જોઈ ગયા. બ્રહ્મનિષ્ઠો સ્વાભાવિક રીતે જ આપ-વડાઈ દર્શાવતા નથી અને તેથી જ સ્વામીજી અનંતરામજી પંડિત પાસે શિષ્યભાવે રહ્યા હતા. અનંતરામજીને પણ સ્વામીજીના સહવાસથી આનંદ થયો અને બન્ને જણ અનેક પ્રકારે પરમાત્મતત્ત્વની આલોચના કરતા એકબીજાને વિશેષ સુખી કરવા લાગ્યા.

મીમાંસકો કહે છે કે, યથાવિધિ કર્મના અનુષ્ઠાનથી મુક્તિ મળે છે. વેદાંતીઓ કહે છે કે, જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી અને કર્મ તો માત્ર જ્ઞાનનું સાધન છે; પરંતુ સ્વામીજીનાં દર્શન કરતાં એમ જ થતું કે, આ કર્મને જ્ઞાનનો વિવાદ અસહ્ય થઈ પડવાથી કર્મ અને જ્ઞાન બન્ને સ્વામીજીનું રૂપ ધરી પૃથ્વી પર પધાર્યાં છે. કેમકે સ્વામીજી વેદાંતમાં પારંગત હોવા છતાંયે તેમણે યથાવિધિ તીર્થયાત્રા તથા સેવાસાધના કર્યાં હતાં. ભગવદ્ભક્ત સાચા મહાપુરુષનાં લક્ષણો એવાં જ હોય છે.*

* સ્વામીજીએ કંઈ પોતાના જ કલ્યાણ માટે તીર્થયાત્રા નહોતી કરી. તેઓશ્રીએ તો અનેક જીવોનું શ્રેય થાય એવાં કામો પણ સાથે સાથે કર્યાં હતાં. 'લોક-કલ્યાણ કરવું' એ તેમનું જીવનવ્રત હતું. અરે! દેહાવસાનકાળે પણ પોતાના દેહને બાળી કે દાટી ન દેતાં, તેના કટકા કરી પક્ષીઓને ખવડાવી દેવાની તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી હતી.

સ્વામીજીની પરોપકારની પ્રેરણા, તેમના દેહાવસાન બાદ પણ, કેવી રીતે ફળતી તે નીચેના દૃષ્ટાંત પરથી જોઈ શકાશે :

'મહુ છાવણીમાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળાની ખાસ જરૂર હતી. ત્યાંના મહાજનોએ સને ૧૯૦૪ના સપ્ટેમ્બરની બારમી તારીખે કેન્ટોન્મેન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મેજર વેકના હાથે સંસ્કૃત પાઠશાળાનો પાયો નંખાવ્યો અને આ પાઠશાળાનું નામ 'સ્વામી ભાસ્કરાનંદ પાઠશાળા' રાખવામાં આવ્યું છે. કેમકે તેમણે તે માટે અગાધ પરિશ્રમ લીધો હતો.' ('ધી ટેલિગ્રાફ' તા. ૨૧-૯-૧૯૦૪)

૬ : ભક્તિસાધના

હરિદ્વારમાં કેટલોક સમય રહી સ્વામીજી શ્રીકાશીપુરીમાં આવ્યા. સ્વામીજીએ સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે સંન્યાસ લીધો હતો. હાલ તેમની ઉંમર ચાળીસ વર્ષની હતી.

સંન્યાસ લીધા પછી તેર વર્ષ સુધી સ્વામીજીએ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી હતી, તોપણ હજી એક સાધન બાકી રહ્યું હતું. યોગીશ્રેષ્ઠ સ્વામીજીની ભક્તિ-સાધના હજુ સોળે કળાએ ખીલી ન હતી; તેથી તેઓશ્રી કાશી આવી, ગંગાકાંઠે મધ્યાહ્નના સૂર્યથી તપેલી રેતી ઉપર બેસી ચંદ્રમૌલીશ્વર શ્રીકાશીવિશ્વનાથની આરાધના કરવા લાગ્યા. આ સમયે તેઓ પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા, પ્રત્યાહાર વગેરે છોડી દઈ, આહાર-નિદ્રાનો ત્યાગ કરી, રાત્રિદિવસ 'વિશ્વનાથ' 'વિશ્વનાથ' એમ ઊંચે સ્વરે નામોચ્ચારણ કરવા લાગ્યા. તેઓ કેટલીકવાર મનોમન હસતા, તો ઘડીકમાં તેમની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વરસતાં. સ્વામીજીની આ મહાભાવની મહાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં સ્વ. ભૂધરબાબુ પોતાના 'સાધુદર્શન' નામે પુસ્તકમાં લખે છે કે, 'તે સમયે તેઓશ્રી (સ્વામીજી) ગંગાતટે જ રહેતા. જે બાબતો સામાન્ય મનુષ્યને મહાન કષ્ટદાયી હોય તે કરવાનું તેમને બહુ ગમતું. કડકડતી ટાઢમાં ઉઘાડે શરીરે બરફ જેવા ગંગાજળમાં કાષ્ઠવત્ બેસી રહેવામાં તેમને બહુ આનંદ આવતો. ઉનાળાના પ્રચંડ તાપમાં તપેલી રેતીમાં ધ્યાન કરતા પડ્યા રહેવું એ તેમને બહુ ગમતું. તે સમયમાં સ્વામીજીને કોઈએ કદાપિ આહાર કરતાં જોયા નથી. જો કોઈ ભાવિક ભક્ત પ્રેમથી કંઈ ભોજન લાવે, તો સ્વામીજી તેનું નિરીક્ષણ કરી હસતા હસતા તે સ્થાન છોડી ચાલ્યા જતા. આથી કરીને સ્વામીજી એવા દુર્બળ થઈ ગયા, કે તેમનામાં ઊઠવાની શક્તિ પણ રહી નહિ. આવી સ્થિતિમાં તેઓ એક જ સ્થાને સમાધિસ્થ દશામાં પડી રહેતા.

સ્વામીજીએ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને

સંયમ, એ છયે અંગનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને સોડહં જ્ઞાનથી પ્રકૃતિ-પુરુષ સાથે એકત્વનો અનુભવ પામીને શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપના ધ્યાનમાં મસ્ત રહી, ક્યારેક હિમગિરિનાં ધવલ શિખર પર તો ક્યારેક હિંસક પશુવાળા ગાઢ જંગલમાં અથવા બરફથી છવાયેલી કોઈ ગુફામાં રહી તેમણે અતિ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી હતી. વળી આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ સ્વામીજીએ હરિદ્વારમાં સૂત્રભાષ્ય, ઉપનિષદ, ગીતા વગેરે વેદાંતગ્રંથના પરિશીલન દ્વારા જ્ઞાનયોગ સાધ્યો હતો અને હવે કાશીમાં ભક્તિયોગ સિદ્ધ કરી સ્વામીજીએ મહાજ્ઞાન અને પરાભક્તિની એકતા અનુભવી. ખીલેલાં પુષ્પની સુગંધ જેમ ચોતરફ પ્રસરે છે, તેમ સ્વામીજીની અસાધારણ તપશ્ચર્યાની વાત પણ ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ અને ભક્તોનાં ટોળેટોળાં તેમનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યાં. તેમને આ લોકભેદની રુચતી નહિ, તેથી તેઓ કોઈ કોઈવાર ગંગાજીના સામે કાંઠે રામનગરની ટેકરી ઉપર ચાલ્યા જતા અને ઘણોખરો સમય ત્યાં જ ધ્યાનમગ્ન રહેતા.

ઉનાળાના પ્રચંડ તાપમાં તપેલી રેતી પર બેસીને દુઃખ કે શોકની લાગણી વગર તેઓ પરમાત્મચિંતનમાં મગ્ન રહેતા અને શિયાળાની કડકડતી ઠંડી કે ચોમાસાના મુસળધાર વરસાદમાં શરીર અકડાઈ જાય કે ભિજાઈ જાય, તોપણ બીજી દિશામાં તેઓ નજર ફેંકતા નહિ. આ રીતે દિવસ પર દિવસ અને માસ પર માસ વીતવા લાગ્યા.

આવું જોઈને ભક્તોની ભીડ તો દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. આથી સ્વામીજીને કંટાળો આવી કાશીના કોઈ એકાંતભાગમાં રહેવાની ઇચ્છા થઈ. તરત જ સ્વામીજી, અયોધ્યાપ્રદેશના આમેટીના રાજાબહાદુર શ્રી લાલમાધવસિંહની પ્રાર્થનાથી તેમના 'આનંદબાગ'ના અત્યંત રમણીય ઉદ્યાનમાં રહેવા આવ્યા. રાજાએ સ્વામીજીની સેવા માટે આઠ સેવકો રાખ્યા હતા; પણ સ્વામીજીએ તે સેવકોને એટલું જ કહ્યું કે 'મારે બીજી કોઈ સેવાની આવશ્યકતા નથી, અહીં

કોઈને આવવા ન દો એટલે બધી સેવા થઈ ગઈ સમજીશ.' આથી સેવકોને બીજું કંઈ કામ કરવાનું રહ્યું નહિ. એટલે ચાર જણ પહેરા પર રહેતા અને બીજા ચાર જણ આનંદબાગનાં ભાતભાતનાં વૃક્ષો અને છોડવાઓને સંભાળવાનું તથા પાણી સિંચવાનું કામ કરતા હતા. આ આનંદબાગ દુર્ગાવાડીની પાસે જ આવેલો છે. તેની ચોતરફ ફરતી દીવાલ આવેલી છે. દરવાજામાં પેસતાં જ એક મોટો કૂવો આવે છે. વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પવૃક્ષો ઉદ્યાનની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં છે. સેંકડો ફૂલ-ઝાડોની બાજુમાં થઈ પસાર થતા પથ્થરના સુંદર રસ્તાઓ બનાવેલા છે. ઠેકઠેકાણે લતામંડપો, કેતકીકુંજો તથા માલતી-માધવી આદિ લતાઓના મંડપોની શીતળ છાયામાં આવી રહેલી ઈંટ-ચૂનાથી તૈયાર કરેલી મનોહર બેઠકો તેમ જ પુષ્પ-લતાઓથી વીંટાયેલાં આમ્રવૃક્ષો ફળફૂલથી લચી રહીને ઉદ્યાનની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. બાગની વચ્ચોવચ પાંચ બકુલવૃક્ષો એક સુંદર વાવની આસપાસ આકાશ સાથે જાણે વાતો કરતાં હોય તેવી રીતે ઊભાં છે, અને ઈંટ-ચૂનાનાં બનાવેલાં સફેદ દૂધ જેવાં નિવાસસ્થાનો તો હંસોની પેઠે શોભતાં શાંતિદેવીનાં ધામ સમાં બની રહ્યાં છે.

વ્યાસાદિ મહર્ષિઓએ કાશીપુરીને 'આનંદકાનન' કહી છે. તે જ આનંદકાનનમાં આનંદબાગ આવેલો છે. જે આનંદની કણિકામાત્રથી આ સમગ્ર સંસાર આનંદમાં તરબોળ થઈ જાય, તે પરમાનંદ-સાગરમાં નિમગ્ન રહી, આનંદસ્વરૂપ ભાસ્કરાનંદ સ્વામી આનંદબાગમાં સદા આનંદમાં રહેવા લાગ્યા.

આનંદબાગમાં સ્વામીજી જ કેવળ બ્રહ્મધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા એમ નહિ; પરંતુ બાગમાંનાં વૃક્ષો પણ સ્વામીજીના શમ-દમ વગેરે ગુણોના પ્રભાવે કરીને શાંતચિત્ત મુનિવરોની પેઠે શોભતાં હતાં. યતીંદ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે :-

विकसत्कुसुमं सुरवच्छकुनं, प्रचलत्तरुकं प्रबलत्सुरतम् ।
विलसन्मुनिसंयमनोविमयं, वनमेनममंसत चित्रकथं ॥

कुसुमे कुसुमे शकुने शकुने, क्षितिजे क्षितिजे मनुजे मनुजे ।
मवधूततमोरजोंशचयं, रज एव विराजति तस्य पदः ॥

અર્થાત્ નાના પ્રકારનાં ખીલેલાં પુષ્પથી, પક્ષીઓના મધુર સ્વરથી અને ધીર સમીરથી થતા ડોલનથી, આનંદબાગનાં વૃક્ષો મુનિઓનાં મનમાં ભગવદ્ભાવ જાગ્રત કરીને સ્વામીજીની સેવા કરતાં હતાં. આનંદબાગનાં દરેક પુષ્પના, પક્ષીના તેમ જ મનુષ્યના રજોગુણ–તમોગુણનો લોપ થઈ ગયો અને સર્વે સ્વામીજીની ચરણરજથી વિભૂષિત થયાં અર્થાત્ શુદ્ધ સત્ત્વમય થઈ ગયાં હતાં.

૭ : સ્વામીજીની પરીક્ષા

એકાંત માટે સ્વામીજી ગંગાતટ છોડી આનંદબાગમાં આવ્યા હતા; પરંતુ અહીં પણ લોકોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી, તેથી સ્વામીજી આનંદબાગના મકાનમાં એક ભોંયરામાં રહી, ઉપનિષદાદિના પાઠમાં સમય ગાળવા લાગ્યા. તેઓ માત્ર સાયંકાળે એક વખત બહાર નીકળતા. તે વખતે જેઓ હાજર હોય, તેમને દર્શનલાભ મળતો.

સ્વામીજી આનંદબાગમાં એકાંતસેવન કરવા લાગ્યા ખરા, પણ હવે દર્શનાર્થીઓની સીમા ન રહી. બાળક શું કે ઓઝલપડદાવાળી યુવતી કે પ્રૌઢા શું–અરે! રાણી–મહારાણીઓ પણ પાલખીમાં બેસી આનંદબાગમાં સ્વામીજીના દર્શને આવવા લાગી. તેવામાં એક રાજાને સ્વામીજીની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઈ. કાશીની પ્રખ્યાત લાવણ્યવતી ત્રણ વારાંગનાઓને રાજાએ એ કાર્યમાં જોડી. જે જે વારાંગના સ્વામીજીને ચલાયમાન કરી શકે, તેને તેને સો સો રૂપિયા આપવાનું રાજાએ વચન આપ્યું. વારાંગનાઓએ બીડું ઝડપ્યું. તેમણે એક રાત્રે આનંદબાગના પૂર્વ દરવાજાથી પ્રવેશ કર્યો. દૈવયોગે પહેરાવાળા પણ

પોઢી ગયા હતા. રાજા પણ અનુચર સહિત બાગમાં એક ખૂણામાં કેતકીકુંજની આડમાં છુપાઈ રહ્યો અને કાર્યસિદ્ધિ થયે તરત પોતાને ખબર આપવાનું વારાંગનાઓને કહી રાખ્યું. હાથમાં દીવો લઈ વારાંગનાઓ ધીમે ધીમે પગથિયાં ઊતરી સ્વામીના ભોંયરા પાસે જઈ પહોંચી. જોયું તો સ્વામીજી સમાધિસ્થ હતા. પાસે એક પુસ્તક પડ્યું હતુ તથા દીવો બળતો હતો. સ્વામીજીની મુખમુદ્રા જોઈ વારાંગનાઓના હૃદયમાં પણ મહાભાવનો સંચાર થયો, તેમની પાપબુદ્ધિ વિલીન થઈ ગઈ અને બહાર આવી રાજાને જણાવ્યું કે, તેમનાથી આ કાર્ય નહિ બની શકે; પણ રાજાએ આ વખતે એક હજાર રૂપિયાની બક્ષિસનો લોભ બતાવ્યો. હજાર તો શું પરંતુ કરોડો રૂપિયા આપે તોય શું? ધર્મની વિમલ મૂર્તિને કોણ મલિન કરી શકે?

ગમે તેમ પણ વળી વારાંગનાઓ લોભાઈ. હજાર રૂપિયાની માયામોહિનીથી તેઓ બચી શકી નહિ. ફરીથી હાવભાવ કરતી, તેઓ ભોંયરા પાસે ગઈ અને જોયું તો સ્વામીજી સમાધિમાંથી જાગ્યા હતા.

તેમને જોઈ સ્વામીજીએ કેસરી સિંહના જેવો હુંકાર કરી કહ્યું, કે 'પ્રાણની પરવા હોય તો તત્કાળ ચાલ્યાં જાઓ!' કેવો ભયંકર ધ્વનિ! એકદમ બે વારાંગનાઓ તો ત્યાંથી પલાયન કરી ગઈ, પણ ત્રીજી હજુયે સ્વામીજીને મોહમાં ફસાવવા ઇચ્છતી ઊભી રહી. જોતજોતામાં એક મોટો સર્પ ત્યાં આવ્યો અને તે વારાંગનાના બંને પગમાં વીંટાઈ વળ્યો. તે હતભાગિણીએ કારમી ચીસ પાડી અને 'પિતા! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો!' એમ કહેતી કહેતી સ્વામીજીનાં ચરણોમાં પડી. પરંતુ સ્વામીજી કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર તેને તે જ અવસ્થામાં રહેવા દઈ ઉપર ચાલી નીકળ્યા અને બાકીની રાત્રિ ઉપર જ ગાળી.

આ તરફ રાજા અને અનુચરો પેલી વેશ્યાનું શું થયું તે જોવા-જાણવા માટે ભોંયરામાં દાખલ થયા; પરંતુ તેને જોતાં જ તેઓ

સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને રખેને સર્પ પોતાને પણ વીંટાઈ વળે એવા ભયથી તેઓ સૌ જીવ લઈને નાઠા.

રાજા વગેરે પલાયન કરી ગયા. સ્વામીજી ઉપર ચાલ્યા ગયા, પણ પેલી વેશ્યાને તો ચાર ઘડી રાત સુધી તે જ દશામાં રહેવું પડ્યું અને જ્યારે પરોઢિયું થયું, ત્યારે તે સર્પ પોતાની જગ્યાએ ચાલ્યો ગયો અને તે વેશ્યા પણ આનંદબાગમાંથી જીવ લઈને નાઠી.

યોગેશ્વર મહાદેવજીને ધ્યાનભંગ કરવાના મિથ્યા પ્રયત્નમાં મદન પોતે જ મહાદેવજીના ક્રોધાગ્નિથી ભસ્મીભૂત થઈ ગયો ખરો; પરંતુ પૂર્વજન્મના સુકૃત સંચયથી જ તેને આવું મૃત્યુ મળ્યું; કેમકે ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં તો કોઈ ભાગ્યશાળીનો જ દેહાંત થાય છે. બાળક કૃષ્ણચંદ્રને સ્તનપાન કરાવવા નિમિત્તે સ્તન પર કાળકૂટ વિષ ચોપડી, પૂતના તેમને મારવા જતાં પોતે જ મૃત્યુ પામી ખરી; પણ તેને યશોદા માતાના જેવી જ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. તે જ પ્રમાણે સ્વામીજી જેવા મહાપુરુષની પરીક્ષા કરવા જતાં તે વેશ્યાના મનમાં પણ ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ અને દુઃખ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું?

આનંદબાગમાંથી નાસી છૂટ્યા બાદ તે વેશ્યાને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. બે દિવસ સુધી તેણે કંઈ ખાધુંપીધું પણ નહિ, કેવળ ચોધાર આંસુએ રોયા જ કર્યું. વિચાર કરીને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે 'તીર્થયાત્રા કરી આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ.' પછી તરત જ તે પોતાની માલ-મિલકત વેચી નાખી હરિદ્વાર તરફ ચાલી નીકળી અને બે વર્ષ સુધી ભારતવર્ષનાં અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી, છેવટે કાશીમાં પાછી આવી. ત્યાર બાદ તેણે એક ગૃહસ્થને ત્યાં રહી પવિત્રતાથી બાકીનું જીવન ગાળ્યું હતું.

હાલ તે રમણીનો દેહાંત થયો છે. તે જ્યાં સુધી જીવી ત્યાં સુધી ઘણીયે વાર આનંદબાગમાં સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવતી હતી.×

× આ ઘટના ઘણા લોકો જાણે છે. જુઓ, પરિશિષ્ટમાં આપેલો કલકત્તાનિવાસી બાબુ દેવમોહન બસુ મલ્લિકનો પત્ર.

૮ : સમાધિ અને કૌપીનત્યાગ

ચારિત્રપરીક્ષાવાળી ઘટના બન્યા પછી આનંદબાગમાં આવવાનો કોઈને અધિકાર રહ્યો નહિ. પછી સ્વામીજી સંપૂર્ણપણે નિશ્ચિંત થઈને મનન, ચિંતન અને ધ્યાનાદિમાં સમય વિતાવવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે ૭ માસ વીત્યા. એક દિવસ રાત્રે દુર્ગાકુંડની પાસે એક બે માળવાળા ઘરની અગાશીમાં, બહુ ઉકળાટને લીધે નિદ્રા ન આવવાથી એક માણસ આમતેમ આંટા મારતો હતો. પૂર્ણિમાની રાત હતી. હજી માત્ર બે જ ઘડી રાત વીતી હતી. પૂર્ણચંદ્રની ધવલ જ્યોતિથી કાશી નગરીએ દિવ્ય કાંતિ ધારણ કરી હતી. મંદિરોના સુવર્ણકળશો કૌમુદીથી અપ્રતિમ શોભા ધારણ કરતા હતા. તે જોઈ એમ જ થતું કે, ભગવાન શંકર કદી કાશીપુરીનો ત્યાગ કરતા જ નથી. સઘળું શાંત હતું. માત્ર વચ્ચે વચ્ચે બકુલ વૃક્ષ પરથી બેએક નિશાચર પક્ષીનો ધ્વનિ કર્ણગોચર થતો હતો. પાસે જ અસિસંગમની બાજુએ થઈ ભગવતી ભાગીરથી ધવલ ચંદ્રિકામાં તરલ તરંગોથી નાચતી–કૂદતી મણિકર્ણિકાના ઘાટ તરફ વહેતી હતી. ચોતરફ સુગંધી પ્રસારતો શીતળ પવન મંદમંદ વાતો હતો. આ સમયે અગાસી પરના માણસે જોયું કે, આનંદબાગનો પશ્ચિમનો દરવાજો ઉઘાડી કોઈ બહાર આવ્યું અને ક્ષણ વારમાં તે દુર્ગાકુંડમાં ડૂબકી મારી અદૃશ્ય થઈ ગયું. ચંદ્રના પૂર્ણ પ્રકાશને લીધે તે બરાબર જોઈ શક્યો અને ધાર્યું કે, સ્વામીજી સિવાય બીજું કોઈ નથી. બીજે દિવસે તપાસ કરતાં જણાયું કે, તે સ્વામીજી જ હતા.

આ પ્રમાણે એકાંત સેવન કર્યા પછી સ્વામીજીને નિર્વિકલ્પાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થામાં આત્મચૈતન પોતાના મહિમામાં સ્થિત થઈ રહે છે.

આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રાણ અને વૃત્તિનો સંપૂર્ણ લય થતાં સાધક ચિત્સાગરમાં મગ્ન થઈને પરમાનંદમય પરમાત્મસ્વરૂપ-

નો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે થતાં તે સાધક મટી સિદ્ધ બને છે અને શરીર છૂટતાં સુધી યોગીશ્વરભાવથી રહે છે.

સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા બાદ સ્વામીજી આનંદબાગના ભોંયરામાંથી નીકળી ક્યારેક દુર્ગાકુંડમાં તો ક્યારેક ગંગાતટની કોઈ ગુપ્ત ગુફામાં બે ત્રણ માસ ગાળી આવતા. કહેવાની જરૂર નથી કે, તે સમયમાં તેઓ કંઈ પણ ખાતાપીતા નહિ. અરે, એ તો શું, પણ પાણીનીયે તેમને આવશ્યકતા રહેતી નહિ; અર્થાત્ તેઓ વાયુ પર જ નિર્ભર રહી બ્રહ્માનંદમાં મસ્ત રહેતા! આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા બાદ સં. ૧૯૨૫-માં સ્વામીજીએ કૌપીનનો પણ ત્યાગ કર્યો.+

આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં જ નિમગ્ન રહેનારા અને સર્વત્ર અનંતરૂપિણી બ્રાહ્મી દૃષ્ટિ જેમણે સ્થાપન કરેલી છે, તેમને હવે કૌપીનનું આવરણ પણ બીનજરૂરી લાગ્યું. હવે તો અનંત આકાશરૂપી આશ્રય-સ્થાન, ભૂમિતલ ઉપર શય્યા, દશે દિશારૂપી વસ્ત્રો, હાથનું ઓશીકું, અનુકૂળ વાયુનો પંખો, ચંદ્રરૂપી દીપક અને વૈરાગ્યરૂપી વનિતાના સહવાસથી પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરી વિપુલ વૈભવશાળી નરેન્દ્રની પેઠે સ્વામીજી પરમ આનંદનો અનુભવ અને શરીરના નિભાવ પૂરતો આહાર કરવા લાગ્યા. કોઈ પણ પ્રકારની સંગ્રહી વૃત્તિ પણ નહોતી. હવે તેમને મન તૃણ અને કાષ્ઠ, શત્રુ અને મિત્ર, સર્પ અને હાર, મણિ અને માટી, પુષ્પશય્યા તથા પૃથ્વી, એ બધું સમાન હતું.

મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

+ સ્વામીજીએ પહેલાં સંસારત્યાગ કર્યો, પછી વસ્ત્રત્યાગ કર્યો અને છેવટે જ્યારે કૌપીનત્યાગ કર્યો, ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે 'સંસાર અને સમાજ! હવે તમારી પાસે મારે કંઈ માગવાનું રહ્યું નથી.' જગત પ્રત્યે આવી ઘોષણા કરીને જ કાશીના આનંદબાગમાં આનંદસ્વરૂપ ભાસ્કરાનંદ જ્ઞાનરત્નની મૂડી લઈને જ્ઞાનનું સદાવ્રત ખોલી બેઠા હતા.

['સારસ્વત પત્ર' તા. ૭ શ્રાવણ-૧૩૦૬ (બંગાબ્દ)]

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं, कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय, निरंजनः परमं साम्यमुपैति॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥

અર્થાત્ દ્રષ્ટા, જ્યારે બ્રહ્માના પણ સ્રષ્ટા, સુવર્ણકાંતિ સમાન તેજોમય પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે, ત્યારે તે પાપપુણ્યનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ થઈને પરમ સામ્ય અનુભવે છે.

તે પરાવર (કાર્યરૂપે અશ્રેષ્ઠ અને કારણરૂપે શ્રેષ્ઠ) બ્રહ્મનાં દર્શન થતાં અવિદ્યાને લીધે જન્મેલી વિષયવાસનાનો લય થાય છે અને સઘળા સંશયો છેદાઈ જઈને સાધકનાં સઘળાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે.

૯ : નિષ્કામ ધર્મ અને ત્યાગશીલતા

સ્વામીજી આ પ્રમાણે કૌપીનત્યાગ કરીને પુરાતન કાળના અસભ્ય મનુષ્યની પેઠે ઓગણીસમી સદીના સભ્ય લોકોથી ભરેલી કાશીપુરીના એક ભાગમાં રહેવા લાગ્યા. દુઃખી, કંગાળ અને રાય કે રંક સર્વ પ્રકારનાં મનુષ્યો સ્વામીજીનાં દર્શન કરી કાંઈ ને કાંઈ શુભ લાગણી અનુભવતાં.

જ્યારે કોઈ સ્ત્રીઓ દર્શન કરવા આવતી, ત્યારે સ્વામીજી પાસે બેઠેલા કોઈ પાસેથી વસ્ત્ર માગી લઈ કેડ ઉપર વીંટાળી લેતા અને જ્યારે તેઓ ચાલી જતી, ત્યારે પાછા મૂળ સ્થિતિમાં રહેતા.

સ્વામીજી હવે જળપાન માટે પણ પાત્ર રાખતા નહિ. આસનમાં પણ એક ભક્તે આપેલી સાદડી જ તેમના આસનસ્થાને પડી રહેતી. દિવસે તેઓ આનંદબાગના વિશાળ ચોગાનમાં અંતર્મુખ થઈ બેસી રહેતા અને રાત્રે મકાનમાં ભૂતલની શય્યા કરી હાથનું ઓશીકું બનાવી પડી રહેતા. આમ તેઓ સદા સચ્ચિદાનંદસાગરમાં નિમગ્ન રહેતા.

આનંદબાગમાં સ્વામીજી પધાર્યા તે પછી અઢાર વર્ષ બાદ સ્વ. ભૂધરબાબુએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તે સમયનો ચિતાર આપતાં તેઓ લખે છે કે–'મેં અનેક સાધુઓનાં દર્શન કર્યાં છે, પણ આવું હાસ્યપૂર્ણ પ્રસન્ન વદન ક્યાંય જોયું નથી. જાણે હૃદયમાંથી આનંદસાગર ઊછળી ઊછળી તેમના મુખ દ્વારા વહી રહ્યો છે અને ચક્ષુ દ્વારા પણ આનંદાશ્રુનું રૂપ ધારણ કરી શરીર ઉપર ટપકી રહ્યો છે. આવી પવિત્ર મૂર્તિનાં દર્શનથી પણ હૃદય પવિત્ર થાય છે. શરીર બહુ કૃશ જણાય છે, તોપણ તેમાંથી દિવ્ય કાંતિ ઝળકી ઊઠે છે. જરા, વ્યાધિ આદિ દુઃખોથી જાણે તે સદાયે અલિપ્ત છે. તેઓ મનોબળના આદર્શ સમા છે. તેમના મધ્યમ કદના બાંધામાં એકેએક હાડકું તથા પાંસળી જણાઈ આવે છે, તોપણ એક રાજવંશીને પણ આંજી નાખે એવો તેમનો પ્રભાવ છે.

'એક દિવસ અમે પોષ માસના પરોઢિયામાં ઊઠી સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા અને જે જોયું તે તો અવર્ણનીય હતું. આખી રાત પડેલું ઝાકળ વૃક્ષોને ભીંજવી નીચે લીલીછમ દુર્વા (ધરો) ઉપર પડેલું છે અને સ્વામીજી તેના ઉપર સૂઈ રહ્યા હતા! એ ઝાકળનાં બિંદુઓ સ્વામીજીના શરીર ઉપર મુક્તાહારની પેઠે શોભી રહ્યાં હતાં. આવી કડકડતી ટાઢમાં કંઈ ઓઢવાનું ન હોવા છતાં તેમને કંઈ દુઃખ જણાતું ન હતું. રાતે પોતાની પાસે ધૂણી પણ કરતા નહિ. સ્વામીજીને અર્શનો વ્યાધિ હતો, તેથી એક ભોળા ભક્તે માદળિયું બાંધવા કહ્યું. સ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે 'વ્યાધિ બે પ્રકારના છે: એક કર્મકૃત અને બીજો ધાતુજ. ધાતુજ વ્યાધિ ચિકિત્સાસાધ્ય છે, પરંતુ કર્મકૃત વ્યાધિ તો ભોગવ્યા વિના છૂટકો જ નથી.''

ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે સ્વામીજી આનંદબાગમાં પધાર્યા, ત્યારથી તે દેહાવસાન સુધી એ જ દિગંબર અવસ્થામાં રહ્યા. દેહાવસાનકાળે પણ લૂગડું ઓઢ્યું નથી. તેમણે કદી પણ જળપાત્ર રાખ્યું નથી. કોઈ વાર કોઈ ભક્તના પાત્રથી સ્વામીજી જળપાન કરતા, ત્યારે પણ

તરત જ તે પાત્ર પાછું આપી દેતા અને સામાન્ય રીતે તો કરપાત્ર દ્વારા જ જળપાન કરતા. સ્વામીજીની આ સ્થિતિ જોઈ એક ભક્ત પથ્થરનો પ્યાલો લાવ્યો, પણ સ્વામીજીએ જળપાન કરી, તે પણ એક ભક્તને આપી દીધો હતો. સ્વામીજીના એક સંન્યાસી શિષ્યે બીજા દિવસે રાંધવા માટે એક બે લાકડાં રાખ્યાં હતાં, તે જોઈ સ્વામીજીને બહુ જ દુ:ખ થયું; કેમકે સ્વામીજીને મન તો સંન્યાસીએ ઈશ્વરેચ્છાથી જે ખાનપાન મળે તે વડે જ નભાવી લેવું જોઈએ.

રાજા, મહારાજા, રાણીઓ, દીન, દરિદ્ર અને આબાલ-વૃદ્ધ સૌ કોઈ સ્વામીજી માટે ભોજનની સારી સારી વાનીઓ લાવતાં, ત્યારે સ્વામીજી તેમનો ભાવ જોઈ પ્રસન્ન થતા, પણ કંઈ ખાતા નહિ. કદાચ બહુ આગ્રહ થતો, ત્યારે ભક્તનું મન જાળવવા તેમાંથી એકાદ બે ગ્રાસ લેતા.

મહારાજા તેમ જ મહારાણીઓ તરફથી નિત્ય નવી નવી ભોજન-સામગ્રી તેમને માટે આવતી. સિંગાપુરથી કેસુર, દૂરના ફ્રાન્સ દેશમાં થી સાહેબ ભક્તોએ મોકલેલી દ્રાક્ષ, ચીનમાંથી કેળાં, કાબૂલથી જરદાલુ અને નિઝામની રાજધાનીમાંથી તરબૂચ વગેરે ફળફળાદિ તથા મેવા ટપાલ કે રેલવે મારફત હમેશાં આવ્યા કરતો; પરંતુ સ્વામીજી તો જે ભક્તો દર્શને આવતા તેમને આ બધું વહેંચી દેતા. કાશીના મેજિસ્ટ્રેટ, કમિશ્નર, જજ, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, સિવિલ સર્જન વગેરે સાહેબ લોકો સ્વામીજીને ઘણી ભેટ ફળ-ફળાદિની મોકલતા અને સ્વામીજી પણ તેમને જુદી જુદી જાતનાં દુષ્પ્રાપ્ય ફળો વગેરે મોકલતા.

કાશી, ભિંગા, નેપાળ, નાગોધ, ખડ્ડર, બેતીઆ, અયોધ્યા વગેરેનાં રાજા-રાણીઓ નાના પ્રકારની ખાદ્ય સામગ્રી ખાસ સ્વામીજી માટે તૈયાર કરાવી પોતે હાજર રહીને ભોજન કરાવવા માટે આનંદબાગમાં લાવતાં. સ્વામીજી પણ તેમની પ્રીતિ જોઈને તે બધુ સ્વીકારી લેતા, પણ તેઓ જાય ન જાય તેટલામાં તો સ્વામીજી એ સઘળું આનંદબાગનાં પક્ષી કે ગૌમાતાઓને આપી દેતા. 'વસ્તુત:'

નિર્લોભ અને નિરહંકાર સ્વામીજી જગત સન્મુખ નિષ્કામ ધર્મનો જે આદર્શ રજૂ કરી ગયા છે, તે તો જગતમાં અતિશય દુર્લભ જ છે.

વિદેહમુક્ત મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી પણ સ્વામીજીના પરમભક્ત હતા. તેઓ એક સમયે સ્વામીજીનાં દર્શને આવેલા ત્યારે જોયું, તો એક મહારાજા સોનામહોરોનો થાળ સ્વામીજીના ચરણો પાસે ધરીને તે સ્વીકારવાની વારંવાર વિનતિ કરી રહ્યા છે; પરંતુ પૂર્ણકામ અને સુવર્ણ તથા પથ્થરને સમાન ગણનાર સ્વામીજીએ એ પ્રાર્થના સ્વીકારી નહિ. ત્યાર પછી સ્વામીજીને ઉદ્દેશીને વિજયબાબુ નીચેના શ્લોકો બોલ્યા:

न योगी न भोगी न वा मोक्षकांक्षी
न धीरो न वीरो न वा साधकेन्द्रः ।
न शैवो न शाक्तो न वा वैष्णवो वाऽवधूतश्चिदानंदरूपो महेशः ॥
श्मशाने गृहे वा हिरण्ये तृणे वा तनुजे रिपौ वा हुताशे जले वा ।
स्वकीये परे वा समत्वेन शुद्धो विरेजेऽवधूतो द्वितीयो महेशः ॥
अभेदेन पश्यञ्जगत्सर्वमेतद्वने वा गृहे वा समानानुरागः ।
सदानन्दपूर्णः प्रसन्नेन्दुरक्तो विरेजेऽवधूतो द्वितीयो महेशः ॥

અર્થાત્ આપ નથી યોગી, ભોગી, મુમુક્ષુ, વીર, ધીર, સાધકશિરોમણિ, શૈવ, શાક્ત કે વૈષ્ણવ; પરંતુ આપ તો સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ સાક્ષાત્ મહાદેવજી છો. આપને શ્મશાન અને ઘર, સોનું અને ઢેફું, પુત્ર અને શત્રુ, અગ્નિ અને જળ તેમ જ પોતાનું અને પારકું સર્વ સમાન છે. આપ તો બીજા મહાદેવજી છો. આપ આ જગતને અભેદદૃષ્ટિથી જુઓ છો. ઘર અને જંગલ આપને સમાન છે. આપ સદા આનંદી તથા પૂર્ણેંદુ સમાન પ્રફુલ્લિત છો. આપ તો બીજા મહાદેવજી હો તેવા શોભો છો.

સુવર્ણત્યાગનો એક બીજો પણ પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. દક્ષિણદેશમાં આવેલા બડહરનાં રાણીજીએ સ્વામીજી પાસે દીક્ષા લીધી

હતી એક વખત એવો મુકદ્દમો આવ્યો કે જેમા રાણીજીની સઘળી મિલ્કત જાય તેવો આફ્તનો પ્રસગ આવી લાગ્યો રાણીજીએ આ વિષમ પ્રસગે ગુરુશરણ ગોત્યુ સ્વામીજીએ તેમને કહ્યુ કે 'આ મુકદ્દમામા તમારી સામેવાળા ફાવને નહિ.' સ્વામીજીનો આશીર્વાદ ફળ્યો રાણીજીએ તરત દોઢલાખ રૂપિયા સ્વામીજીની સેવામા મોકલ્યા કહેવાની જરૂર નથી કે, સ્વામીજીએ તેમાથી રાતી પાઈ પણ સ્વીકારી નહિ. ત્યાર પછી રાણીજીએ સ્વામીજીની સમતિ લઈ આનદબાગની પાસે જ તે રૂપિયામાથી એક અતિથિશાળા બધાવી, તેમા શિવમદિર બનાવી મહાદેવજીના મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી વળી સ્વામીજીનો નિષેધ છતાય રાણીજીએ કૃતજ્ઞતાના ચિહ્ન તરીકે અતિથિશાળાના એક ભાગમા સ્વામીજીની આરસની મૂર્તિ પણ પધરાવી. હાલ પણ તે અતિથિશાળા ભક્તો પ્રત્યે સ્વામીજીના અપાર અનુગ્રહનુ સ્મરણ કરાવે છે

વેદમા જીવન્મુક્તના લક્ષણ આ પ્રમાણે વર્ણવેલા છે 'તે આતર્જગત તેમજ બાહ્યજગતમા સર્વત્ર એકભાવે રહે છે, અતરથી પરમાત્મતત્ત્વમા લીન રહે છે, ત્યારે બીજી બાજુએ સઘળો વ્યવહાર ચાયા કરે છે પરતુ તેના કોઈ પણ કાર્યમા આસક્તિની ગંધ સરખીયે નથી હોતી'

સ્વામીજીને લેશમાત્ર આસક્તિ નહોતી તેના પ્રમાણ માટે અમે વાચકવર્ગને પરિશિષ્ટમા આપેલો પહેલો પત્ર વાચી જવા ભલામણ કરીએ છીએ ઈ સ. ૧૮૯૮મા સયુક્ત પ્રાતના છોટા લાટસાહેબ (લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર) આનદબાગમા સ્વામીજીના દર્શન કરવા આવ્યા હતા જ્યારે મે સને ૧૯૦૪મા છોટા લાટસાહેબને સ્વામીજી વિષે એક પત્ર લખ્યો, ત્યારે તો ૭ વર્ષ થઈ ગયા હતા તોપણ તેમને સ્વામીજીના ખાસ ખાસ ગુણોનુ વિસ્મરણ થયુ ન હતુ સ્વામીજીનો જે દેશમા જન્મ અને નિવાસ હતો, તે જ દેશના શાસનકર્તાને પોતાની પાસે આવતા જોઈ તેઓ કિંકર્તવ્યમૂઢ (બહાવરા) બની જતા નહિ 'લાટસાહેબ મને મળવા આવે છે, અહો! હું કેવો મોટો!' એમ

વિચારી પોતાની મહત્તા દર્શાવવાનો જરા પણ પ્રયત્ન તેમણે કર્યો નથી. તેઓ તો માત્ર અભ્યાગત(મહેમાન)ને સંતોષ આપવા ઇંતેજાર હતા અને લાટસાહેબની સાથે પણ વાતચીત કરતાં સંતોષ અને આનંદ થાય છે, એમ દેખાડવાના અભિલાષી હતા. લાટસાહેબને પણ જણાયું કે, સ્વામીજી કંઈ પોતાના આવ્યાથી જ ખાસ આનંદ અનુભવતા નથી; કેમકે તેઓ તો જીવન્મુક્ત હોઈને તેમને કોઈ બાબતની સ્પૃહા નહોતી, તેમ ઘૃણા પણ નહોતી. તેમની દૃષ્ટિ અર્થશૂન્ય, કામનાશૂન્ય અને ઇંદ્રિયવ્યાપાર શાંત હતા.* તેઓ સ્વેચ્છા પ્રમાણે જોતા, સાંભળતા, સ્વીકારતા, સૂંઘતા કે જમતા; પણ તે સઘળું અનાસક્તપણાથી જ થતું. તેમને વિશ્વનો નાશ થાય એવી પણ ઇચ્છા નહોતી, તેમ જ તે હયાત રહે તેમાં પણ તેમને કંઈ નફો–નુકસાન નહોતું. જીવન–મરણ સૌ સમાન હતું. તેમને કશું જાણવાનું, બોલવાનું કે કરવાનું નહોતું. તેમને મન સ્વર્ગનું રાજ્ય અને ભિક્ષાવૃત્તિ, લાભ અને હાનિ, વસતી અને જંગલ, તેમ જ બંધ તથા મોક્ષ,× એ સઘળું સરખું હતું. સર્વ પ્રકારના સંકલ્પોની સીમાએ આવી રહ્યા પછી આ જગત, પદાર્થ કે વાસના રહે જ ક્યાં? ધ્યાન, ધારણા કે મુક્તિ પણ ક્યાંથી રહે? તેમને કોઈ પણ પ્રકારના અનુષ્ઠાન વિના જ નિત્યસમાધિ રહેતી. જડપણે પડી રહેતા પણ સદા ચૈતન્યવાન (જાગૃત) રહેતા. અપાર વિદ્વત્તા હોવા છતાં પાંડિત્યનું અભિમાન

* પરિશિષ્ટમાં મહારાજા સર યતીંદ્રમોહન ઠાકુરનો પત્ર જુઓ.

× હું વચમાં કાશીધામમાં જઈ એકાદ માસ ઉપરાંત તેમની સાથે રહેતો. સ્વામીજી કૃપા કરીને જ મને તેમની પાસે રહેવા દેતા; એટલું જ નહિ પરંતુ રાત્રે પણ, જે બે મજલાવાળા ઘરમાં એક કીડીને પણ પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નહોતો, ત્યાં તેમની પાસે જ હું શયન કરતો. મેં ખાસ ધ્યાનપૂર્વક જોયું છે કે, દેહત્યાગ પહેલાંનાં છેલ્લાં દશ વર્ષ તો તેઓ નિષ્ક્રિય હતા; ધ્યાન, ધારણા, પૂજા, પાઠ કંઈ પણ કરતા નહિ.

(બંગાળી લેખક)

જીના એ દિવ્ય પ્રેમમાં પોતાનું કે પારકું, ઉચ્ચ કે નીચ, તેમ જ નામ, રૂપ કે જાતિભેદને અવકાશ જ ન હતો. ત્યાં તો કેવળ પ્રેમનું–આત્મભાવનું જ–સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું.

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायनाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः॥ (અથર્વવેદ–પ્રશ્ન ૬, શ્લોક ૫)

અર્થાત્ સમુદ્ર તરફ વહેતી નદીઓ સમુદ્રમાં મળતાં, નામરૂપનો લય પામી 'સમુદ્ર'રૂપે જ ઓળખાય છે; તે જ પ્રમાણે પરમ પુરુષ પ્રતિ પ્રયાણ કરતા જીવરૂપ પરિદ્રષ્ટાની સોળે કળા તેમાં જ લીન થવાથી તેના નામરૂપનો લય થાય છે અને તે અકળ અને અમર થાય છે અને તેથી તે જીવને માત્ર પરમપુરુષ જ કહેવાય છે.

હવે સ્વામીજી નિષ્ક્રિય, નિર્દોષ અને નિરંજન બ્રહ્મતેજને જળ, સ્થળ, ઘટ, પટ, ખર, વાનર, મનુષ્ય–સર્વમાં જોવા લાગ્યા. તેઓ બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન રહીને હિંદુ કે અહિંદુ કોઈનો પણ ભેદભાવ રાખ્યા સિવાય તે પરમ પ્રસાદી વહેંચવા લાગ્યા અને સૌ શ્રોતાઓ તેમનું સંભાષણ સાંભળી પુલકિત થવા લાગ્યા! આ રીતે આનંદબાગ તો 'પ્રેમબજાર' બની રહ્યું હતું. જેને વિદ્યુત પ્રકાશિત કરી શકતી નથી, જેના તેજથી જ સૂર્યચંદ્રાદિ પ્રકાશમાન છે, એવા અજન્મા, અચળ અને વિષયાતીત પ્રભુને જાણીને સ્વામીજીએ જે અમૃતપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; તેથી હવે સ્વામીજી ત્રણે અવસ્થામાં એકસરખી ચૈતન્યસમાધિમાં રહેતા.

અપરિચ્છિન્ન પરમ તત્ત્વનો આશ્રય લેવાથી સ્વામીજીને હવે પરિચ્છિન્ન વસ્તુમાં લેશમાત્ર મમતા રહી નહોતી. તેમના દર્શને આવતા લોકોમાં તત્ત્વજ્ઞો તો સમજી જ લેતા કે, સ્વામીજીનું મન આ

પાપમય સંસારમાંથી ઊડી જઈને કોઈ લોકાતીત સ્થાને પહોંચી ગયું છે અને ત્યાંનો અનુપમ આનંદ ભોગવતાં પોતે આનંદપૂર્વક હાસ્ય કરે છે. તેમના મુખમાંથી 'પ્રેમ, પ્રેમ' એ જ શબ્દો વહી રહ્યા છે. તેમની આગળ ભલેને ગમે તે હાજર થાય, તેઓ સચેતન જીવને જોતાં જ આનંદથી પ્રફુલ્લ થઈ જતા અને જીવમાત્રને તેની શક્તિ પ્રમાણે ચૈતન્યજ્ઞાનનો બોધ આપી પ્રેમામૃતથી પુલકિત બનાવતા.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ સ્વામીજીની ખ્યાતિ ખૂબ ફેલાઈ અને આ મહાપુરુષના મહાપ્રેમથી ખેંચાઈ જનસમાજ ચારે દિશાએથી કીડીઓની માફક ઊભરાવા લાગ્યો. કાશીનરેશ મહારાજ ઈશ્વરીપ્રસાદસિંહ બહાદુર (જી. સી. એસ. આઈ.) તો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા સૌથી પહેલા આવ્યા હતા. તેમણે પોતાના રામનગરના રાજભવનમાં સ્વામીજીની આરસની મૂર્તિ પધરાવી છે. સ્વામીજી હજુયે લોકોમાં બહુ પરિચિત થયા નહોતા, હજુયે તેઓ ઘણો વખત ભોંયરામાં રહેતા હતા, પણ કોણ જાણે ક્યાંથીયે ખબર મળી કે, રશિયાના છેલ્લા ઝાર* (તે વખતના પાટવી પુત્ર) સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. સ્વામીજી ભોંયરામાંથી બહાર નીકળી ઉપર આવીને જુએ છે, તો કોઈ બે સાહેબો તેમની રાહ જોતા આનંદબાગમાં ઊભા છે. સ્વામીજીને જોતાં જ તેઓ ઉતાવળા ઉતાવળા તેમની પાસે આવ્યા અને યથોચિત સન્માનવિધિ કર્યા પછી તેમણે જણાવ્યું કે, તેઓ સ્વામીજીનાં દર્શન માટે જ આવ્યા છે. એ સાંભળી સ્વામીજી ઘણા ખુશી થયા અને પરિચય પૂછતાં જણાયું કે, રશિયાનો શાહજાદો પોતાના નાનાભાઈ સાથે તેમની સમક્ષ હાજર છે.

ત્યાર બાદ અયોધ્યાનરેશ મહારાજા સર પ્રતાપનારાયણસિંહ બહાદુર (કે. સી. એસ. આઈ.) કાશીપુરીમાં આવી સ્વામીજી પાસે દીક્ષા લઈ તેમના અનન્ય ભક્ત થયા હતા. તેઓ ઘણી વાર અયોધ્યાથી

* જેને પદભ્રષ્ટ કરી શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો તે.

સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવતા અને જાતે જ સ્વામીજીની સેવા કરતા.

એક વખત મહારાજા સર પ્રતાપનારાયણ સ્વામીજીની સેવા માટે કાશીમાં આવ્યા. કેટલાક દિવસ પછી તેઓ ઉપર તરત અયોધ્યા પાછા ફરવાનો તાર આવ્યો, પણ સ્વામીજીની રજા લેવા જતાં, સ્વામીજીએ તેમને તે દિવસે કાશી છોડીને જવાની વારંવાર ના પાડી. મહારાજાની સ્થિતિ કફોડી થઈ પડી. એક તરફ ખાસ કામ માટે તેઓને તત્કાળ અયોધ્યા જવાની જરૂર અને બીજી તરફ સ્વામીજીનો નિષેધ, એ સ્થિતિમાં કંઈ પણ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. છેવટે સ્વામીજીએ કહ્યું કે, હવે જો જવું જ હોય. તો જે ગાડીમાં જવા તૈયાર થયા છો તે છોડી બીજી ગાડીમાં જજો.

સ્વામીજીનો આદેશ મહારાજાએ શિરોધાર્ય ગણ્યો અને બીજી ગાડીએ જવા રાજઘાટ સ્ટેશને આવતાં મહારાજાને ખબર મળ્યા કે, 'આગલી ગાડી જોનપુર પાસેના એક સ્ટેશને બીજી ગાડી સાથે અથડાઈ પડી અને અનેક લોકો માર્યા ગયા છે.' આ સમાચાર જાણ્યાથી મહારાજા સ્વામીજીના નિષેધનું રહસ્ય સમજી ગયા. આ ઘટનાની સત્યતા વિષે ખાતરી કરવા અમે (બંગાળી લેખકે) તેમને એક પત્ર લખી પુછાવ્યું હતું. તેના ઉત્તરમાં તેમણે લખેલો પત્ર પરિશિષ્ટમાં આપીએ છીએ. (જુઓ પરિશિષ્ટ, પત્ર ૩જો.)

સ્વામીજીના માહાત્મ્યની વાત સાંભળીને ક્રમશઃ એટલાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો દર્શન સારુ દરરોજ આનંદબાગમાં આવવા લાગ્યાં કે તેમની સંખ્યા કાઢવી મુશ્કેલ પડે. હિંદુસ્તાની, બંગાળી, મદ્રાસી, મહારાષ્ટ્રી, ગુજરાતી, પંજાબી, પંચગૌડ, દ્રાવિડ, તેલંગી, સોરઠી, હિંદુ, મુસલમાન, બ્રહ્મસમાજી, શીખ, કિરસ્તાની–ખ્રિસ્તી ઇત્યાદિ સર્વ ધર્મના અને સર્વ વર્ણના અનેક લોકો તેમનાં દર્શનનો લાભ લેવા આનંદબાગમાં આવવા લાગ્યા. યુરોપના આઇસલૅન્ડ, જર્મની, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, રશિયા, બેલ્જિયમ, નોર્વે, ઇટાલી તથા અમેરિકા તેમ જ એશિયાના ઑસ્ટ્રેલિયા, ચીન, જાપાન, ન્યુઝીલૅન્ડ

વગેરે દેશોનાં જ્ઞાની તથા ઉચ્ચ દરજ્જાનાં ગૌરાંગ સ્ત્રી-પુરુષો આ સર્વત્યાગી નગ્ન સંન્યાસીને જોવા સારુ દરરોજ સંખ્યાબંધ આવવા લાગ્યાં. કોઈ કોઈ દહાડો તો લોકોની સંખ્યા એક હજાર સુધી પહોંચતી. કોઈ કોઈવાર સ્વામીજી દર્શન આપવા સમૂળગાં બંધ કરી દેતા, પરંતુ તેમની બંધીને કોઈ ગણકારતું નહિ. આનંદબાગનો દરવાજો અંદરથી સાંકળ-આગળાથી સજ્જડ બંધ કરેલો હોય છતાં. દર્શનાતુર લોકો બહારની બાજુએ ટાંપ્યા જ કરતાં. તે લોકોનો બીજો કશો જ ઉદ્દેશ ન હતો, ફક્ત ક્યારે ફરીને દરવાજો ઊઘડે અને તેઓ એ જગવિખ્યાત યોગીપુરુષ ભાસ્કરાનંદની પદ્માસને બિરાજેલી પુણ્ય-પવિત્ર મૂર્તિનાં દર્શન કરી નેત્રોને સાર્થક કરે, જીવન ધન્ય કરે એ જ ઉદ્દેશ હતો. કોઈ કોઈ દિવસ તો એટલા બધા લોક આવતા કે જાણે આનંદબાગમાં મેળો ભરાયો ન હોય.

સ્વામીજીની શિષ્યસંખ્યા એક લાખ કરતાં પણ વધારે હશે. ૧૮૯૮ની સાલની યાદીમાં જોતાં સ્વામીજીના હિંદુસ્તાની અને બંગાળી ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટનો હોદ્દો ધરાવનાર શિષ્યોની સંખ્યા ૩૨૫ તથા મુન્સફ અને સબજજના હોદ્દાવાળા શિષ્યોની સંખ્યા ૫૬૬ની મળી આવે છે. તે ઉપરાંત કલકત્તા, અલાહાબાદ, મુંબઈ, પંજાબ વગેરે સ્થાનોના જે મોટા મોટા વકીલ-બૅરિસ્ટર, એંજિનિયર, ડૉક્ટર તથા ઉચ્ચાધિકારી રાજપુરુષો તેમના ભક્ત અને શિષ્ય હતા, તેમની સંખ્યા તો કોણ ગણી શકે? આનંદબાગમાં આવી કેવળ દર્શન જ કરી ગયા હોય એવા લોકોની સંખ્યા નહિ તોય વીસ-પચીસ લાખ હશે.

આનંદબાગમાં આવી સ્વામીજીએ મુકામ કર્યા પછી થોડા જ વર્ષમાં મોટા મોટા રાજા-મહારાજા વગેરેએ આવીને આનંદબાગની નજીકમાં બંગલાઓ વગેરે બાંધીને વસવાટ કર્યો, તેથી જોતજોતામાં એ સ્થાન એક રાજવાડા જેવું થઈ રહ્યું. કાશીરાજનો મહેલ અસી-સંગમને સામે તીરે આવ્યો હતો. બિંગાધિપતિ, સ્વામીજી જે ઘરમાં રહેતા હતા તેની પડોશમાં જ એક નવો બંગલો બંધાવી તેમાં સદ-

કુટુંબ રહેવા લાગ્યા. બીજી બાજુએ બેતિયાનાં મહારાણી, નાગોદ અને અયનેરાના રાજા વગેરેએ આનંદબાગની બહુ નજીકમાં જ બંગલા બંધાવ્યા.

'ભારતવર્ષના લગભગ સઘળા રાજા-મહારાજાઓ ભાસ્કરાનંદ સ્વામીજીના ભક્ત-શિષ્ય હતા, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. કાશી, અયોધ્યા, કાશ્મીર, રેવા, નાટોર, ભિંગા, ડુમરાઓન, બેતિયા, શિયારગોલ, દરભંગા, (કેટલાં નામ ગણાવીએ?) હૈદ્રાબાદના નિઝામ, મુર્શિદાબાદના નવાબ, રામપુર રાજ્યના મુસલમાન રાજકર્તા વગેરે તેમના ખાસ ગુણગ્રાહી હતા. એ સર્વેના તેઓ ખાસ પરિચિત હતા અને બધાંના તેઓ ભક્તિપાત્ર હતા.'

દિલ્હીના આગલા બાદશાહના વંશજ, દુર્ગાકુંડના નવાબસાહેબ આદિ અસંખ્ય મુસલમાન સ્ત્રીપુરુષો પણ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા તથા તેમનાં વચનામૃત સાંભળવા સારુ આનંદબાગમાં આવતાં. કાશીધામના પ્રસિદ્ધ પંડિતો, ડેપ્યુટી મૅજિસ્ટ્રેટો, મુસલમાન કોટવાલ અને બીજા ઉચ્ચ પદાધિકારી રાજપુરુષો ઘણી વાર સ્વામીજીની પાસે આવતા, અને કાયા-મનસા-વાચા ફક્ત એટલી જ પ્રાર્થના કરતા કે, જ્યાં સુધી સ્વામીજી મહારાજ કાશીમાં બિરાજે ત્યાં સુધી તેમની બદલી બીજે કેકાણે ન થાય.

સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને માનવજીવન સાર્થક કરવા કિંવા તેમની પાસે મંત્ર ગ્રહણ કરી ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ સાધવાની આશાએ રાજા-મહારાજાઓ આવતા, તે સિવાય અમારા જેવા દીનહીન મનુષ્ય પણ તેમની કૃપાનો લાભ મેળવતા તેમની તો સંખ્યા કાઢવી જ મુશ્કેલ છે. કેટલા બધા ફાટલાં-તૂટલાં મલિન વસ્ત્રધારી રસ્તાના કંગાલો, કેટલા કન્યાદાન દેવાને અસમર્થ એવા મનુષ્યો તેમની સહાયની આશાએ આવી 'ગહન સંસારસંકટમાંથી ઉગારો' એવા નાદે આનંદબાગને સતત ગજાવી મૂકતા; કેટલાય અસાધ્ય રોગોથી પીડાતા દર્દીઓ અશ્રુપાતથી આનંદબાગને ભીંજવતા; તેમની

ગણુતરી કોણુ કરી શકે?

એક દિવસ કલકત્તામાં ભવાનીચરણુ દત્તની ગલીમાં રહેતા મેડિકલ કૉલેજની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા ડૉકટર બાદુડી મહાશય સ્વામીજી પાસે આવ્યા. તે પોતે ડૉકટર હોવા છતાં પોતાનો ચૌદ વર્ષનો અમ્લશૂલનો વ્યાધિ મટાડવા અશક્ત નીવડ્યા અને અંતે અસહ્ય પીડાથી તરફડતા સ્વામીજીને શરણે આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ તેમનું કષ્ટ જોઈ દયા કરીને તેમના પેટ પર ફક્ત એક જ વાર સ્પર્શ કર્યો એટલે ક્ષણુવારમાં તેમની સકળ પીડા દૂર થઈ ગઈ. આ જોઈને મારી તો ખાતરી જ થઈ ગઈ કે, ખરે! બ્રહ્મબળ સમાન બીજું બળ નથી. ઘોર નાસ્તિક ડૉકટર મહાશય આ બનાવથી તે જ ક્ષણે આસ્તિક ભાવવાળા બની ગયા હતા.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવેના 'કારવિગોયાન' નામના સ્ટેશનથી થોડેક દૂર એક ગામમાં બાબુ નારાયણુસિંહ નામના એક જમીનદાર રહેતા હતા. કેટલાંક વર્ષ પર, એક દિવસ તેમના મનમાં એકાએક સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી. તેઓ પતિ–પત્ની બંને સ્વામીજીનાં શિષ્ય હતાં. જ્યારે જ્યારે નારાયણુબાબુ કાશીધામમાં આવતા, ત્યારે દરેક વખતે તે પત્નીને સાથે લઈને આવતા; કિંતુ આ વખતે તેમની પત્ની સગર્ભા હતી અને દશમો માસ જતો હતો, તેથી તેઓ એકલા જ છાનામાના ઘરમાંથી નીકળી પડ્યા; પણુ 'મોગલસરાઈ' સ્ટેશન આવતાં તેમણે જે જોયું, તેથી તો તે આભા જ બની ગયા. તેમણે જોયું કે, પોતાની પત્ની તેની એક સહચરી સાથે પોતાની પાછળ પાછળ આવે છે. બાબુ નારાયણુસિંહને હવે બીજો ઉપાય નહિ સૂઝવાથી પત્નીને સાથે લઈ જવાની ફરજ પડી. આનંદ-બાગમાં આવી સ્વામીજીની અનુમતિ લઈ બાગમાંના એક ઘરમાં ઉભય પતિ–પત્નીએ મુકામ કર્યો; પરંતુ બીજે દિવસે સવારમાં જ નારાયણુ-બાબુ અત્યંત ચિંતાગ્રસ્ત થઈ પડ્યા. તેમની પત્નીને પ્રસવપીડા શરૂ થઈ હતી. એક તો પરદેશ અને વળી તેમાં ગુરુગૃહે નિવાસ, તેથી

સ્ત્રીને લઈને હવે કયાં જવું તેની તેમને કંઈ સૂઝ ન પડવાથી, તે બહુ જ ચિંતાગ્રસ્ત થઈ ગયા પરંતુ બ્હારી સ્વામીજી ભક્તને વિપત્તમાં પડેલો જોઈ કેટલી ઘડી સ્થિર બેસી રહે? મારા સદ્‌ભાગ્યે આ ચમત્કાર જોવા હું તે વખતે ત્યાં હાજર હતો એટલામાં કાશીના બંગાળી પુરા મહોલ્લામાં રહેતી માનકી નામની એક ડોશી સ્વામીજીના દર્શને આવી ચઢી સ્વામીજી બેઠા હતા તે એકદમ ઉભા થઈ ગયા અને માનકી ડોશીને સાથે લઈને જે ઘરમાં નારાયણબાબુ ચિંતાગ્રસ્ત ચિત્તે પત્નીની પાસે બેઠા હતા ત્યાં આવી હાજર થયા. સ્વામીજીએ નારાયણ બાબુને કંઈ પણ પૂછપરછ ન કરતાં એકદમ માનકીને કહ્યું કે તું આ બાઈના માથા પર હાથ મૂકી ત્રણ વાર એમ બોલ કે 'આ સ્ત્રીને પુનપ્રસવ હજી દશ દિવસ રહીને થશે' સ્વામીજીની આજ્ઞાનુસાર માનકી એ વાક્ય ત્રણ વાર બોલી, એટલે ઘડીવારમાં તો તે બાઈની પ્રસવવેદના શાંત થઈ ગઈ ને તે સ્વસ્થ થઈ ગઈ અને સ્વામીજી સહાસ્યવદને ત્યાંથી બહાર આવતા ગયા રાજા હોય, મહારાજા હોય કે વકીલ હોય કે હાકેમ હોય પણ ધર્માનુરાગી સિવાય કોઈને પણ પાંચ મિનિટ કરતાં વધારે વખત સ્વામીજી પોતાની પાસે રહેવા દેતા નહિ કેમકે એ પ્રમાણે ન થતું તો એક કલાકમાં ત્યાં આગળ એટલી બધી ભીડ જામી જતી કે કોઈનાથી સરળ રીતે વાત ચીત થઈ શકતી નહિ અને સ્વામીજીને પોતાને પણ શાંત રહેવું પડતું

એ તો એક સાધારણ નિયમ છે કે, જગતમાં સમાન કોટિના લોકો વચ્ચે જ પરસ્પર મિત્રતાની ગાંઠ બંધાય છે દીનહીન કંગાલની સાથે ધનવાનની અથવા તો પંડિતની સાથે મૂર્ખની મિત્રતા જામ્યાનો દાખલો મળવો અત્યંત વિરલ હોય છે ધર્મજગતનો નિયમ પણ એવો જ છે તે મુજબ સ્વામીજીને કાશીનિવાસી વિખ્યાત વેદાંતી વિશુદ્ધાનંદ સ્વામીની સાથે મિત્ર તરીકેનો સંબંધ હતો સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ પણ તેમને 'બડેદાદા' એટલે 'મોટાભાઈ' કહીને બોલાવતા હતા વળી મળવા માટે જ મહાત્મા તૈલંગસ્વામી કોઈ કોઈ વાર

સ્વામીજી પાસે આનંદબાગમાં આવતા, તેમ જ સ્વામીજી પણ પ્રસંગોપાત્ત તેલંગસ્વામીની કુટિરે જતા હતા.

એક વખત બપોરે મહાત્મા તેલંગસ્વામી આનંદબાગમાં આવ્યા. સ્વામીજી પણ તત્કાળ એક પહેરેગીરને બાગના બંધ દરવાજાનું રક્ષણ કરવાનું સોંપી, મહાત્મા તેલંગસ્વામી સાથે બાગમાંના એક કેતકીકુંજ તરફ ગયા. આશરે અર્ધો કલાક પછી બિહાર દેશનો એક રાજા આનંદબાગના દરવાજા પર આવી કમાડ ઠોકવા લાગ્યો. પહેરેગીરે સ્વામીજીની મનાઈ છે એમ જણાવી, તેને બીજે કોઈ દિવસે આવવા સૂચવ્યું; પણ ધનમદથી છકેલા ઉદ્ધત સ્વભાવના રાજાને તે અસહ્ય લાગ્યું, કેમકે તેના રાજ્યની આમદાની વાર્ષિક વીસ લાખની હતી. પહેરેગીર કમાડ ખોલતો નથી એમ જોઈ, તેણે પોતાની સાથેના શસ્ત્રધારી બે સેવકોને વરંડો કૂદી જઈ અંદરથી કમાડ ખોલી નાખવા હુકમ કર્યો. પ્રબળ પ્રતાપી રાજાનો તે હુકમ તત્કાળ અમલમાં આવ્યો. આણી તરફ પહેરેગીર બળાત્કારે દરવાજો ઊઘડતો જોઈ સ્વામીજીને તે વાતની ખબર કરવા કેતકીકુંજ તરફ ઉતાવળો ઉતાવળો ગયો, તેની પાછળ પાછળ રાજા પણ ગયો; કિંતુ રાજાએ જઈને શું જોયું? તેણે દીઠું કે, તેલંગસ્વામી અને સ્વામીજીના દેહો કેતકીકુંજની જમીન પર શબવત્ પડ્યા છે. બંનેએ પોતપોતાના દેહનો થોડાક વખત માટે પરિત્યાગ કરી, તે વખતે કયા અમર ધામમાં કઈ લોકાતીત દિવ્ય ભૂમિમાં વિચરણ કર્યું છે, તે કોણ કહી શકે તેમ છે? આ જોઈને રાજા તો દિંગ થઈ ગયો. તે જો હઠએ ત્યાંથી પાછો ફર્યો હોત, તો તેને મહાપુરુષોના કોપના ભોગ થવું પડ્યું ન હોત; પણ ધનમદથી ઉન્મત્ત રાજા જગતમાં ધન સિવાય બીજા કશાનો પ્રભાવ માનતો નહિ. ત્યાંથી પાછા ફરવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ મૃતવત્ પડેલા મહાત્મા તેલંગસ્વામીના દેહને તેણે સ્પર્શ કર્યો. સ્પર્શ થતાં જ બંને દેહોમાં જાણે પ્રાણસંચાર થયો, પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલવા લાગ્યો અને ક્ષણવારમાં તે બંને મહાયોગીઓ બેઠા થઈ ક્રોધથી લાલચોળ

નેત્રો વડે. તે રાજા તરફ જોવા લાગ્યા. તેઓનું એવું ભયંકર રૂપ જોઈને રાજાએ બીકના માર્યા ત્યાંથી નાસવા માંડ્યું; પણ થોડેક સુધી ગયો ન ગયો એટલામાં તો તે ધબ દઈને પૃથ્વી પર પટકાયો ને નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો. રાજાના સેવકો તેને એ જ અવસ્થામાં પાલખીમાં નાખી ઝટપટ આનંદબાગ છોડી ગયા. સાંભળ્યું છે કે, બાર કલાક સુધી રાજા તેવી જ સ્થિતિમાં નિશ્ચેષ્ટ રહ્યો હતો.

કેટલાક દિવસ પછી, એક રાજા તરેહ તરેહનાં ઉત્તમ ઉત્તમ ફળફૂલો અને બીજા ખાદ્ય પદાર્થો લઈ, લગભગ પચાસ સેવકો સાથે સ્વામીજી પાસે આવ્યો; પરંતુ કોણ જાણે કેમ સ્વામીજીએ તેને આનંદબાગમાંથી તત્કાળ કાઢી મૂક્યો. શસ્ત્રાસ્ત્રધારી સેવકોથી વીંટળાયલા પ્રતાપશાળી રાજાનો તે પ્રતાપ હવે રહ્યો નહોતો, એટલે તેણે મનનો ક્ષોભ મનમાં જ સમાવ્યો; કારણ કે તે સમજી ગયો હતો કે, યોગબળ આગળ અર્થબળ કંઈ જ વિસાતમાં નથી.

આ બનાવ પછી સ્વામીજીનાં દર્શનનો લાભ દુર્લભ થઈ પડ્યો. આઠ પહોર આઠ પહેરેગીરો આનંદબાગના દરવાજા પર ચોકી માટે રહેવા લાગ્યા અને કોઈને પણ રજા સિવાય અંદર પેસવાનો અધિકાર રહ્યો નહિ. ફક્ત સાધુ, સંન્યાસી, પરમહંસ, દંડી, બ્રહ્મચારી ઇત્યાદિ સંસારત્યાગી પુરુષો જ્યારે ઇચ્છા કરે, ત્યારે સ્વામીજી પાસે જઈ શકતા; પરંતુ સાધારણ દર્શકવર્ગ સ્વામીજીની અનુમતિ વગર અંદર જઈ શકતો નહિ. આમ છતાં સ્વામીજીના ભક્તો માટે આ અટકાયત નહોતી. રાજાઓનું આગમન પણ તેમણે તદ્દન બંધ કર્યું નહિ, કારણ પોતે નિષ્કિંચન હોવા છતાં તેમની (રાજાઓની) મારફત કેટલા બધા લોકોના કેટલી બધી જાતના ઉપકાર કરાવ્યા છે, તેની સંખ્યા કાઢવી મુશ્કેલ છે. સ્વામીજીના આદેશથી કેટલા રાજાઓએ કેટલાં માબાપ વિનાનાં બાળકો, દરિદ્ર બ્રાહ્મણો, અનાથ સ્ત્રીઓ તેમ જ નિઃસંતાન વૃદ્ધોના પોષણનો ભાર ઉઠાવ્યો હતો, તેનો નિર્ણય કરવો પણ સંભવિત નથી; તથાપિ કોઈ કોઈવાર રાજપ્રજાનો

ભેદ રહેતો જણાતો નહિ. એમ પણ જણાયું છે કે, કોઈ કોઈ દિવસ તો રાજામાત્રને દર્શનની બંધી કરી દેતા અને દીન, દરિદ્ર, કાતર, કંગાલ–જે આવતા તેમની સાથે તેઓ પ્રફુલ્લ ચિત્તે વાતો કરતા.× કારણ કોઈ કોઈ દિવસ મોટાં મોટાં રાજારાણીઓ, મુન્સફ, ડેપ્યુટી, ઇત્યાદિનાં એટલાં બધાં ગાડીઘોડા ને પાલખીઓ આવતાં કે તે દિવસે દીન–દરિદ્રને તેમનાં દર્શનનો લાભ દુષ્કર થઈ પડતો. એટલા માટે જ એકાદ દિવસ તેઓ એકલા દીન–દરિદ્રને દર્શન આપતા. જે લોકો કેવળ સ્વાર્થસાધનાને માટે જ તેમની પાસે આવતા, તેમની સાથે તેઓ વાત જ કરતા નહિ. કાશીના કેટલાક લોકના ઉપદ્રવથી તેમને બહુ વિરક્તિ થતી. તેઓ રાજા–મહારાજાઓથી પ્રેરાઈ ને અને કોઈ કોઈવાર પોતાના વતનમાં રહેતાં સગાંસંબંધીઓ અસાધ્ય રોગોની શાંતિ માટે ઔષધ લેવા આવતા. અંતર્યામી સ્વામીજી એમનો મનોગત વિચાર જાણી જઈ ને તેમને આનંદબાગમાં પ્રવેશ જ કરવા દેતા નહિ. એવી રીતે પાછા ફરેલા માણસો બહાર સર્વત્ર એમ ફેલાવતા કે, સ્વામીજી આગળ ફક્ત મોટા લોકોને જ આદર-સત્કાર મળે છે. જે જાતે દિગંબર છે, જે એક કોડી સુધાં હાથમાં ઝાલતા નથી અને જીવમાત્રની સાથે સદ્‌ગુણની જ આપ–લે કરવામાં જે આનંદ માને છે, તે મહાપ્રેમીની આગળ ગરીબ કે તવંગરનો ભેદ જ નહોતો; એમ કહેવાની જરૂર છે? તેમની આગળ છેક દરિદ્રમાં દરિદ્રથી માંડીને તે મોટા રાજા–મહારાજા સુધીના લોકો જતા, કિંતુ ધની–નિર્ધનના ભેદને તેઓ સમજતા જ નહોતા. નિર્ધનને છાંડીને ધનીની ખુશામત કરતા તેઓ કદી જણાયા નથી. આનંદ અને પ્રેમની તેઓ સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા.

× 'મોર ટ્રેમ્પ્સ એબ્રોડ' નામના પુસ્તકમાં એક ઠેકાણે માર્કટ્વેન સાહેબે લખ્યું છે કે 'અમે ત્યાં ગયા ત્યારે અમારે પણ બાગમાં જ ઊભા રહેવું પડ્યું હતું.'

આચાર-વ્યવહારમા ચુસ્ત હિંદુ હોના છતા ઉદારહૃદયી સ્વામીજીએ ઢાકાના ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ બાબુ ચંડીચરણ બસુને યજ્ઞોપવીત આપ્યુ હતુ ચંડીબાબુના જેવો સ્વામીજીનો અનન્ય ભક્ત કોઈક જ દીઠામા આવશે એક દિવસ ચંડીબાબુને અચાનક એવો ભાવ થયો કે, તે પોતાને હાથે રસોઈ બનાવીને સ્વામીજીને આરોગાવે પણ બીજી જ પળે તેમને લાગ્યુ કે, ઊંચા હાથ કરેલા ઠીંગુજી માફક ચાંદો પકડવાનો ખાલી જ પ્રયાસ તે કરે છે, કારણ કે તે જાતિએ શૂદ્ર હતા પણ કેવુ આશ્ચર્ય ? ચંડીબાબુ આનંદબાગમા એકાંત સ્થળે એકલા બેસી એ પ્રમાણે વિચાર કરતા હતા, એવામા એકાએક તેમણે સ્વામીજીને પોતાની સન્મુખ આવી ઊભેલા દીઠા. સ્વામીજી ચંડીબાબુના મનની વાત જાણી લઈને ચંડીબાબુને બોલવાનો વખત પણ ન આપતા બોલ્યા કે, 'જો, લોક તને શૂદ્ર કહે છે, પણ તુ જ ખરો બ્રાહ્મણ છે હુ તને ઉપવીત આપીશ મારી બહુ ઇચ્છા થઈ છે કે, હુ તારા હાથની બનાવેલી રસોઈ જમુ ' ચંડીબાબુ ઉત્તરમા શુ બોલવુ તે કઈ સમજી શક્યા નહિ તે તો નિસ્તબ્ધભાવે એકીટશે સ્વામીજી તરફ જોઈ રહ્યા તથા તેમના બન્ને નેત્રોમાથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યા બીજે જ દિવસે સવારના પહોરમા સ્વામીજીએ ચંડીબાબુને વિધિપુરઃસર પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવ્યુ અને તેમના જ હાથની બનાવેલી રસોઈ જમીને તેમના મનની અભિલાષા પૂર્ણ કરી કિંતુ સ્વામીજીએ ચંડીબાબુને આજ્ઞા કરી હતી કે, બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈ પણ વર્ણના હાથની રસોઈ તેમણે જમવી નહિ

શ્રી કાશીધામમા આવ્યા પછી આ પ્રમાણે પરમાનંદથી ચાડાળ વગેરે સર્વ કોઈને પ્રેમવારિથી સ્નાન કરાવતા સ્વામીજી છ ત્રીસ વર્ષ રહ્યા, પરંતુ દેહાવસાનના છેલ્લા છ વર્ષ તો તેમણે આનંદબાગના દ્વાર સર્વદા સૌ કોઈ માટે સતત ખુલ્લા મૂકયા હતા હરકોઈ વખતે હરકોઈને તેમના દર્શન મળતા જ

કાશીવાસી સાહાઈ તેલી નામનો એક દીનહીન ભિખારી સ્વામીજીને બહુ પ્રિય હતો. તે દરરોજ વહેલો પરોઢિયામાં સૌથી પહેલો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા માટે નિયમિત રીતે આવતો. સ્વામીજી પણ તેને જોતાં વારમાં 'આવ મારા બાપુ' એમ કહીને વાત કરતા. જે લોક કહેતા કે, પૂજ્યપાદ સ્વામીજી કેવળ ધની, માની અને અધિકારી લોકોનો વિશેષ આદર કરે છે, તેમનું એ કથન બિલકુલ પાયા વગરનું હતું.

સ્વર્ગસ્થ બાબુ ભૂદેવ મુખોપાધ્યાય (સી. આઈ. ઈ.) સ્વામીજીના પરમ ભક્ત હતા. ભૂદેવ બાબુના સંબંધમાં તેમના સુયોગ્ય પુત્ર ડેપ્યુટી માજિસ્ટ્રેટ બાબુ મુકુન્દદેવ મુખોપાધ્યાય તરફથી જે પત્ર મળ્યો છે, તે પરિશિષ્ટમાં દાખલ કર્યો છે. (પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૪ વાંચો.)

આનંદબાગમાં સ્થાપન કરેલી સ્વામીજીની મૂર્તિ નીચે લખેલો આ શ્લોક ભૂદેવબાબુનો રચેલો છે:-

जातो ब्रह्मकुले स्वतो हि पवितः पूतः पुनर्विद्यया ।
ज्ञानेन ज्वलितस्तपोभिरुदितो ब्राह्मं महामूर्तिमत् ॥
भित्त्वा संतमसं प्रबोध्य जगतीमानंदयन्प्राणिनो ।
ज्ञानप्रेममयोऽर्कवेन्द्रमिलितः× श्रीभास्करानन्दकः ॥

અર્થાત્ ભાસ્કરાનંદ સ્વામી સંબંધી કહે છે કે 'આપનો બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ છે, સ્વભાવથી જ પવિત્ર છો; પરંતુ સગુણ વિદ્યાની ઉપાસના કરીને વિશેષ પવિત્ર થયા છો. નિર્ગુણ જ્ઞાનથી આપની કાંતિ વિશેષ ઝળકી ઊઠી છે. અખંડ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી આપનું બ્રહ્મતેજ વિશેષ પ્રકાશી નીકળ્યું છે. અરે! વધુ શું કહીએ? આપ

× ભૂદેવબાબુના 'यतीन्द्रचरित्'માં 'अर्कचन्द्रः' એવો પાઠ છે, પરંતુ શિલાલેખમાં તો 'अर्कवेन्द्रः' છે. 'अर्कवेन्द्र'નો સમાસ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે:-अर्कं परमात्मानं वाति—जानाति इति अर्कवाः यतिः । વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ।'

તો સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છો. વળી જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરી, પ્રાણી-માત્રને જાગૃત કરી આનંદિત કરે છે, તેમ આપ પણ જીવોના અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો નાશ કરી, મોહનિદ્રામાંથી જાગ્રત કરી તેમને બ્રહ્માનંદનો માર્ગ દર્શાવો છો. હે યતીન્દ્ર! આપ સાક્ષાત્ જ્ઞાન અને પ્રેમની મૂર્તિરૂપે શોભી રહ્યા છો.'

દરભંગાનરેશ જીવનના કયા સમયે સાચા સુખી હતા?

દરભંગાધિપતિ સ્વ૦ મહારાજ લક્ષ્મીશ્વર બહાદુર (કે. સી. એસ. આઈ.) સ્વામીજીના ખાસ ભક્ત હતા. મહારાજનાં સર્વ પ્રકારનાં મહત્કાર્યોના મુખ્ય સલાહકાર સ્વામીજી જ હતા. ગત ૧૮૯૭–૯૮ની સાલના ભયંકર દુષ્કાળમાં મહારાજે પોતાની પ્રજાના સંકટનિવારણાર્થે એક્રી રકમે આઠ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. આટલી મોટી રકમ બીજો કોઈ પણ આપી શકે નહિ, કિંતુ આ દાનની સલાહ આપનાર પર-દુઃખે દુઃખી થનાર સ્વામીજી જ હતા. એક વાર કોઈ સંબંધીએ મહારાજ બહાદુરને પૂછ્યું કે, તેઓ જીવનના કયા સમયે સૌથી વધારે સુખી હતા; તેના જવાબમાં મહારાજે કહ્યું, 'જુઓ, હું બંગાળા દેશનો એક મુખ્ય રાજા છું. ધનમાં, માનમાં–સર્વ બાબતોમાં મને અનેક જણ મોટા કહે છે. મારે દાસ, દાસી, ગાડી, ઘોડા, હીરા માણેક–કશાનો અભાવ નથી. હરહમેશ સેંકડો મનુષ્યો મને સુખી રાખવા માટે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલના રાજદરબારમાં, ગવર્નર સાહેબના સભાસ્થાનમાં, વિલાસી ઓના વિલાસભવનમાં, ગરીબોનાં ઝૂંપડાંમાં, સંન્યાસીઓના પવિત્ર આશ્રમમાં, અરે! ભારતનાં સર્વ સ્થાનોમાં હું યથેચ્છ ગમન કરી શકું છું, કોઈ ઠેકાણે કોઈ પણ વખતે મારા માન-સન્માનમાં ખામી આવતી નથી; પરંતુ જે દિવસે મને કાશીધામમાં પરમહંસશ્રેષ્ઠ મહાત્મા ભાસ્કરાનંદ સ્વામીજીનાં પ્રથમ દર્શન થયાં, તે દિવસે જે આનંદનો અનુભવ મેં કર્યો છે, તેનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. જે

સમયે સ્વામીજી મને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે 'જો, લોકો મને ત્યાગી કહે છે, પણ મને વિચાર થાય છે કે, શું હું ખરો ત્યાગી છું? જો તેમ જ હોય, તો પછી તને આવતો જોઈને મારું મન આજે કેમ વિચલિત થયું?' તે સમયે સ્વામીજીને એમ કહેતા સાંભળીને મને જે અનહદ આનંદ થયો છે તે વાણી દ્વારા કહી બતાવવા હું કેવળ અશક્ત છું. મને વારંવાર એમ જ થયા કરે છે કે, આ જીવનમાં તો ફરી કદીએ એવો આનંદાનુભવ મારા નસીબમાં હશે નહિ.'

આ સંવાદ મહારાજ બહાદુરના સ્વર્ગારોહણ પછી ૧૩૦૯ બંગાબ્દના માઘ માસના 'બંગવાસી'માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

ગાયક લોકો સંગીતશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હોવા છતાં સૌથી પહેલાં પોતાનું ગાન સ્વામીજીને આવી સંભળાવતા અને પછી જ અન્યત્ર કમાણી માટે જતા. કથા કરનારાઓ કથા કરવાનું શીખી સર્વ પ્રથમ સ્વામીજીને જ પોતાની શક્તિનો પરિચય આપતા અને સ્વામીજીનો આશીર્વાદ મેળવ્યા પછીથી જ પોતપોતાના વ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત થતા. એટલે સુધી કે રસ્તાના કેટલાક મીઠાઈવાળા ફેરીઆઓ પણ નિત્ય સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને પછી જ મીઠાઈ વેચવા સારુ નીકળતા અને તેમને પોતપોતાના ધંધામાં ઠીક ફાયદો થતો.

એક દિવસ સવારના પહોરમાં સ્વામીજી બેઠા હતા, તેવામાં એક હિંદુસ્તાની શિષ્ય સ્વામીજીને ગાન સંભળાવવા આવ્યો. તેણે હિંદીમાં નીચેના ભાવનું એક ગાન ગાયું:

તમે કાળી, તમે વિશ્વનાથ, તમે અનાદિ પરમ બ્રહ્મ,

ગાયનનાં એક કે બે ચરણ ગવાયાં ન ગવાયાં, એટલામાં તો તે યુવક સમાધિવશ થઈ ગયો. દેહનું હલનચલન થતું નહોતું, આંખનો પલકારો નહોતો, બાહ્ય જ્ઞાન બિલકુલ નહોતું, શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે કે નહિ તે જણાતું નહોતું; અર્થાત્ તે એક ચિત્રવત્ બની ગયો: જાણે કેમ આ રાજ્યની પાર બીજું કોઈ રાજ્ય હોય, જ્યાં

શાંતિદેવીનો ચિરવાસો હોય અને ત્યાં જઈને ગાયક શાંતિદેવીના સુખમય ખોળામાં નિરાંતે ઊંઘી ગયો ન હોય' અર્ધો કલાક પછી તેની સમાધિ છૂટી, ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું: 'વત્સ! સ્ત્રી–પુત્રાદિના ભરણપોષણ માટે હવે તારે ઘેર ઘેર ભટકવું નહિ પડે; નિશ્ચિંત મનથી ઘરમાં બેસી ભગવદ્‌આરાધનામાં મગ્ન રહે; ભક્તના 'યોગક્ષેમ'નો ભાર ભગવાન સર્વદા વહેતા આવ્યા છે.'

કલિકાળના જીવો કાલમાહાત્મ્યથી સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મહીન અને દુર્બળચિત્ત હોય છે. તેમાં વળી વિજાતીય શિક્ષણ અને વિજાતીય આદર્શને લીધે ઘણોખરો ભાગ હતબુદ્ધિ (સારાસારના વિચારરહિત) થયો છે. માયાના આવરણથી અને અહંભાવના પ્રાધાન્યથી સઘળો શિક્ષિત વર્ગ આસુરી ભાવવાળો થયો છે તથા તમોગુણના પ્રભાવે કરી સત્‌ને અસત્‌ તરીકે સમજે છે. એવા પ્રકારના અનેક જણ સ્વામીજીના સમાગમથી સુધર્યા છે અને અત્યારે પણ કાયા–વાચા–મનસા તે મુજબ વર્તન કરતા જોવામાં આવે છે.

એક વખત કલકત્તાના કોઈ લક્ષાધિપતિની સ્ત્રી મરી ગઈ. ગઈ કાલ સુધી જે ભોગોને તે સર્વ સુખનાં ધામ સમજતો હતો, તે જ ભોગો અત્યારે એક માણસના અભાવે તેને કડવાં ઝેર લાગવા માંડ્યાં અને મનના આવેશને વશ થઈ તે ગૃહનો ત્યાગ કરીને કાશીધામમાં આવ્યો.

પરંતુ એક તો તે લક્ષાધિપતિ શ્રીમંત, તેમાં વળી આધુનિક શિક્ષણથી સંસ્કારી થયેલો 'આદર્શ પુરુષ;' તેથી તેને આ ઉત્તરવાહિની, અર્ધચંદ્રાકૃતિ ગંગા નદીથી શોભતી, હજારો શિવમંદિરોને હૃદયપટ પર ધારતી, અસંખ્ય શંખનાદ ને ઘંટાનાદથી ગર્જી રહેતી, વિવિધ જાતનાં નરનારીઓથી ઊભરાઈ જતી આનંદમયી નગરી સારી લાગી નહિ; તેથી તે પોતાને મનપસંદ સ્થાનમાં જઈ રહેવા લાગ્યો. ·જથી; ખાડુ આવે નહિ એવા 'શિકરોલ' નામના સ્થાનમાં તેણે ભાસ્કરાનંદ પાડે રાખ્યુ. ખાવાપીવાની ગોઠવણ અંગ્રેજી હોટેલમાં [illegible] મેં કલાના આદર્શરૂપ સેંકડો અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો એક

નગ્ન સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા રોજ આનંદબાગમાં જાય છે એવું દેખીને, તેના મનમાં કુતૂહલ થયું અને તે પણ એક દિવસ સવારના પહોરમાં આનંદબાગમાં આવી હાજર થયો. થોડી વાર રહીને સ્વામીજીએ તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું, પણ અંગ્રેજી પોષાકમાં સજ્જ થયેલો તે બાબુ તે વાત કાને ન ધરતાં નીચી મૂંડીએ ત્યાં બેસી જ રહ્યો. એ પ્રમાણે બેઠાં બેઠાં આખો દિવસ પૂરો થયો, સૂર્ય પણ આથમી ગયો. આખો દિવસ ખાધાપીધા વગર બેસી રહેલા તે બાબુને સ્વામીજીએ કહ્યું, 'નકામો શા માટે ભૂખતરસથી પીડાય છે?' બાબુએ જવાબ આપ્યો; 'છતાં પ્રાણ કેમ જતા નથી? સ્વામીજી! સંસારમાં કંઈ પણ સુખ નથી એમ નિશ્ચય થવાથી જ આ પ્રમાણે અનાહારથી આ સ્થળે પ્રાણ છોડીશ; તેથી જો આપની કૃપા હોય–' આ વાક્ય પૂરું થતાં–ન થતાંમાં તો સ્વામીજી બોલી ઊઠ્યા, 'સ્ત્રી મરી ગઈ છે તેનું સૂતક હજી ઊતર્યું નથી ને તેમ છતાં દરરોજ રાત્રે વિદેશી સ્ત્રીને બોલાવી મંગાવે છે.'

આ સાંભળીને બાબુ તો દિગ્મૂઢ જ થઈ ગયો અને વિચારવા લાગ્યો કે 'જે વાત મારા સિવાય કાશીમાં કોઈને પણ ખબર નથી તે મારી સ્ત્રીના મરણની વાત આમણે શી રીતે જાણી? વળી બીજું કે, કાશીમાં આવ્યો ત્યારથી જ હું અંગ્રેજી હોટેલમાં રહું છું અને કોઈ પણ દેશી માણસ સાથે મેં વાત પણ નથી કરી, તો પછી આમણે આ બધી વાત જાણી કેવી રીતે?' આખરે બાબુને ખાતરી થઈ કે, સ્વામીજી ખરેખર કોઈ મહાપુરુષ છે અને તે જ ઘડીએ સ્વામીજીના ચરણમાં પડીને તે અવિરત અશ્રુ સારવા લાગ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે, સ્વામીજીએ તેને વિધિપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને દીક્ષા આપી. એની મિલકતનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ત્રણ લાખ કરતાં વધારે હતું, કિંતુ હવે તે દ્રવ્યનો મોટો ભાગ જુદાં જુદાં સત્કાર્યોમાં વપરાવા લાગ્યો.*

* આ બનાવની વાત અમે કલકત્તાના બડ બજારમાં રહેતા સ્વામીજીના એક શિષ્યને મોઢે સાંભળી છે. બંગાળી લેખક

આવી રીતે કેટલાય નાસ્તિકો પાપમાર્ગનો પરિત્યાગ કરી સન્માર્ગે ચઢ્યા છે, ટોલ-ટપ્પા કરવા આવેલા કેટલાય પાખંડીઓ પણ ભક્ત થઈ ને પાછા ફર્યા છે. કેટલાય પાપીઓનાં હૃદયોમાં પ્રેમભક્તિનાં ઝરણાં ફૂટ્યાં છે, તેની સંખ્યા કાઢવી મુશ્કેલ છે. કાશીમાં આવી સ્થાને છત્રીસ વર્ષની મુદતમાં મારા જેવા કેટલા મહાપાપીઓ, કેટલા 'જગાઈ-માધાઈ' તેમની અપાર કૃપાના બળે દુસ્તર ભવસાગરને તરી ગયા છે. કાશીના જે પંડાઓના અત્યાચારથી યાત્રાળુઓને ખેદદ ત્રાસ વેઠવો પડતો હતો, તે આસુરી ભાવવાળા પંડાઓ પણ સત્વભાવવાળા થયા છે.

સ્વામીજી વૈષ્ણવ, શાક્ત, શૈવ, બ્રાહ્મ વગેરે સર્વ સંપ્રદાય પ્રત્યે સમદૃષ્ટિથી જોતા હતા; કારણ કે તેમણે સાંપ્રદાયિક મતોની સંકુચિત સીમાને ક્યારનીયે ઓળંગી જઈ સઘળા ધર્મોના સારરૂપ, સઘળા સંપ્રદાયોના આશ્રયરૂપ અજર, અમર, અનંત પરમાત્મામાં એકતાર થઈ ને સર્વત્ર સમતાનું સેવન કર્યું હતું. સ્વામીજીમાં એક ખાસ અસાધારણ શક્તિ હતી. માણસને જોતાં જ તે વૈષ્ણવ, શાક્ત, શૈવ કે કયા સંપ્રદાયનો છે તે તેઓ સહેજે સમજી શકતા; તેથી જેઓ ધર્માધર્મનો સઘળો ભાર સ્વામીજી પર નાખી પોતે નિશ્ચિંત રહેતા તેઓને તેમના પોતાના જે કુળદેવતા હોય, તે જ દેવતાના મંત્રની દીક્ષા આપતા. તત્વમસિ મંત્રનો ઉપદેશ તો કોઈક જ વિશેષ ઉચ્ચાધિકારી ભક્તને આપતા. કોઈ કોઈવાર વળી મંત્ર આપતા પહેલાં થનાર શિષ્યને પૂછતા કે, 'કયા દેવતાનો મંત્ર ગ્રહણ કરવો છે?' કોઈ કોઈ ખાસ પ્રિય શિષ્યને સાતઆઠ વર્ષ સુધી જુદી જુદી કઠોર સાધનાઓમાં યોજી રાખીને છેવટે તેનો બધો ભાર પોતાના હાથમાં લઈ ને બીજી બધી જાતની ક્રિયાઓમાંથી સ્વામીજી મુક્ત કરી ગયા છે.

સાધારણ ગુરુની પેઠે સ્વામીજી કોઈ પણ શિષ્યને કોઈ જાતની ક્રિયાપદ્ધતિની લાંબી લાંબી વાતો કહેતા નહિ; પરંતુ જેને જે જાણવાની આવશ્યકતા હોય, તેને તે જ વાત તેઓ જણાવતા. બે એક ઉચ્ચાધિ-

કારી શિષ્યોને સ્વામીજીએ યોગની જુદી જુદી પ્રક્રિયા વગેરેનું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું.

સ્વામીજી શાક્ત લોકોને શક્તિમંત્રની દીક્ષા આપતા હતા ખરા, પરંતુ પંચમકાર* સાધનના તેઓ અસંત વિરોધી હતા.

એક સમયે આનંદબાગના એક નોકરે કોઈ માદક પદાર્થનું સેવન કર્યું છે, એવી ખબર થતાં જ સ્વામીજીએ તેને તેનો પગાર ચૂકવાવી દઈ ને તાબડતોબ આનંદબાગમાંથી રજા અપાવી. કાશીધામના તાંત્રિક મતાવલંબી સ્વામીશ્રી પૂર્ણાનંદજીના કેટલાક શિષ્યો આજકાલ એમ કહેતા જણાય છે કે, સ્વામીજી તેમના શિષ્ય હતા, પણ કહેવું બિનજરૂરી છે કે, તે વાત બિલકુલ ગલત છે. સ્વામીજીના શિષ્યમાત્ર જાણે છે કે, તેમની અને પૂર્ણાનંદ સ્વામીની હયાતિ દરમિયાન કાશીધામમાં એકે દહાડો તેઓને અરસપરસ મેળાપ કે વાતનો પ્રસંગ સુદ્ધાં પ્રાપ્ત થયો નથી. સ્વામીજીએ હરિદ્વારમાં જે અનંતરાય નામના સાધુ પાસે ગીતાભાષ્યાદિ ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું, તેમને પોતે ગુરુ તરીકે માનતા હતા અને તે વાતનો તેઓશ્રીએ પોતાના લખેલા ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં વારંવાર સ્વીકાર પણ કરેલો છે. વળી આગળ કહેવાઈ જ ગયું છે કે, દખ્ખણના મહાયોગી પૂર્ણાનંદ સ્વામીની પાસેથી તેઓએ યોગશિક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી અને અંતે સંન્યાસધર્મની દીક્ષા પણ તેમની પાસે જ લીધી હતી.

ભક્તવૃંદ પૈકી જેઓને તેમની કૃપાનો લાભ પ્રાપ્ત થતો, તેઓ પોતાની જાતને ધન્ય માનતા. તેમનો ઉપદેશ માત્ર વાણીમાં જ પૂરો થતો નહિ, ભક્તમાત્ર તેમના આદેશ પ્રમાણે કાર્ય કરીને તેઓશ્રીની અપાર કૃપાના બળથી સાથે સાથે પ્રત્યક્ષ ફળ પણ અનુભવતા. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ ફળ અનુભવતાં અમારામાંના અનેક જણ કેટલીક વાર

* પંચમકાર સાધન—મદ્ય, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુન—જે વડે તંત્રમંત્રમાં કાલિકાની ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

તો બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય થઈ જતા અને કશાનું ભાન રહેતું નહિ.

કાનપુરનિવાસી પંડિત રામચરણ ત્રિવેદી નામનો એક ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ સ્વામીજીનો પૂર્ણ કૃપાપાત્ર હતો. તે પોતે લખપતિ હોવા છતાં મન, વચન અને કાયાથી અહોરાત્ર સ્વામીજીની સેવા કરવામાં જ પોતાને ધન્ય માનતો હતો. અહર્નિશ સ્વામીજીની સેવામાં મચ્યો રહેવાથી તેના સંસારવ્યવહારના કાર્યોમાં અનેક અડચણો ઊભી થવા પામી, તેથી યજ્ઞેશ્વર નામના બીજા એક બ્રાહ્મણને સ્વામીજીની સેવામાં અમેઠી દરબાર તરફથી રોકવામાં આવ્યો.

૧૮૯૯ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે નેપાળના મુખ્ય સેનાપતિ અને તેમના પુત્રો સ્વામીજીના દર્શને આવ્યા. નેપાળના રાણા મિના બહાદુર સ્વામીજીના ખાસ શિષ્ય હતા. તે કલકત્તામાં નેપાળ રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે રહેતા હતા અને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી તેમને કર્નલની પદવી મળી હતી. પરંતુ સ્વામીજીની અપાર કૃપાના બળે સંસારની અનિત્યતા તેમના મનમાં સચોટ ઠસી જવાથી ધન, માન, સ્ત્રી–પુત્રાદિ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને તે હિમાલય પર્વતમાં શાલિગ્રામ નદીના કાંઠે એક ઝૂંપડી બાંધી તેમાં અત્યંત કઠોર તપશ્ચર્યા કરતા રહેવા લાગ્યા. તેઓ કહેતા કે સ્વામીજી આટલે બધે દૂર હિમાલયમાં પણ ઘણી વાર તેમને સ્વપ્નમાં દર્શન આપતા હતા. નેપાળના મુખ્ય રાજ્યમંત્રી શ્રી સમશેરજંગ રાણા બહાદુર પણ સંવત ૧૮૪૮માં જે દિવસે સ્વામીજીના દર્શને આવ્યા હતા, ત્યારે રાજ્યાગારથી તે આનંદબાગ સુધીના રાજમાર્ગ ઉપર પહેરો મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેઓ ચીન અને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી અનેક માનચાંદ ધરાવતા

* એ મહાત્માને લઈને વિલાયતના પંડિત અને સુશિક્ષિત ખ્રિસ્તી ડૉક્ટર ફેયરબર્ને વિલાયતના 'નાઈન્ટીન્થ સેન્ચુરી' નામના પ્રસિદ્ધ પત્રમાં લખ્યું છે કે 'તેમને લઈને મને લાગતું કે જાણે સંન્યાસના જ સાક્ષાત્ રૂપ લઈને હાજર ન હોય! એ બાબતમાં ખ્રિસ્તીઓમાં પણ આવી સુજનતા [illegible] નથી.'

છતાં પણ સ્વામીજી પાસે તો પગે ચાલીને જ આવ્યા હતા.

સ્વામીજી કરતાં વિશેષ વયોવૃદ્ધ સેંકડો દંડીઓ, પરમહંસો વગેરે દરરોજ તેમનાં દર્શન કરવા આવતા હતા.

સ્ટેશનજજ બાબુ તેજચંદ્ર મુખોપાધ્યાય (એમ. એ. બી. એલ.) મહાશયના મુખ દ્વારા નીચે લખેલી એક વિસ્મયજનક વાત અમે સાંભળી છે :—

પાલ મહાશય નામના એક બ્રહ્મચારી ઘણા લાંબા વખતથી કાશીધામમાં રહેતા હતા. તેમણે અને મેં નાનપણમાં એક જ નિશાળમાં ને એક જ વર્ગમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. વખત જતાં તેઓ બ્રહ્મચારી થયા અને હું મુન્સફ થયો. વચમાં એક વાર કાશીમાં પાલ મહાશયની સાથે મારો મેળાપ થઈ ગયો. બીજી વિવિધ વાતો થયા પછી પાલ મહાશયે મને કહ્યું કે 'શીતઋતુમાં એક દહાડો મળસ્કામાં અમે ત્રણ બ્રહ્મચારીઓ સ્વામી ભાસ્કરાનંદનાં દર્શનાર્થે આનંદબાગમાં ગયા. સ્વામીજી સાથે અમારે ખાસ જાણ-પિછાણ હતી તેથી સહેજમાં અમને તેમનાં દર્શન પ્રાપ્ત થયાં. આહારને માટે અમને ખાસ પરવા જેવું નહોતું. સ્વામીજીએ તે દિવસે અમને એક પુસ્તક વાંચી સંભળાવવા માંડ્યું. અમે પણ એકચિત્તે તે સાંભળતા હતા. જોતજોતામાં વખત પુષ્કળ થઈ ગયો, ત્યારે સર્વદર્શી સ્વામીજીએ અમને પ્રશ્ન કર્યો, 'તમે કાંઈ ખાશો કે?' અમે ઉત્તર આપ્યો, કે 'અમારા ત્રણ જણ પૂરતો ખોરાક ક્યાંથી મળી શકશે?' સ્વામીજીએ દિવ્ય હાસ્ય કરીને કહ્યું, 'ઠીક, તમે ભોજન માટે તૈયાર થાઓ, અહીંયાં જ ભોજનસામગ્રી આવશે; તમારે શું શું પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છા છે તે મને કહો.' એ સાંભળીને અમારામાંથી એકે જવાબ આપ્યો કે, 'અમારે શીરો, બરફી, ખીર, દહીં, સંદેશ, કેરી અને મીઠાં લીંબુ ખાવાં છે.' આ વાત હજી તો પૂરી થઈ નથી, એટલામાં તો બે દિવ્યાકૃતિ સુંદર બાળકો અમારા તરફ આવતા જણાયા. બાળકોએ આવી માથા પરનાં છાબ સ્વામીજીના ચરણ આગળ મૂક્યાં અને

ક્ષણવારમાં કોણ જાણે કયાંયે અલોપ થઈ ગયા, તેની અમને તો ખબર જ પડી નહિ. આના કરતાં વધારે તાજુબીની વાત તો એ હતી કે, અમે જે જે પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છા કરી હતી, તેટલા જ પદાર્થો તે બાળકોએ આપ્યા હતા.'×

એક વખત સ્વામીજી કાશીનરેશના સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં પગે ચાલીને ગયા હતા. તે વખતે વિદ્યાલયમાં શ્રી. દામોદર શાસ્ત્રી, શ્રી. રામમિશ્ર શાસ્ત્રી, શ્રી. રામશાસ્ત્રી, પં. ભવાનીદત્ત દીક્ષિતજી, શ્રી. તાત્યા શાસ્ત્રીજી, શ્રી. ગંગાધર શાસ્ત્રીજી, શ્રી. સુધાકર પંડિતજી, બૃહસ્પતિ જેવા શ્રી. કૈલાસચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય વગેરે પંડિતો હાજર હતા. સ્વામીજીને આવતા જોઈ સઘળા શાસ્ત્રીઓ પોતપોતાનાં કામ પડતાં મૂકી સ્વામીજીને સામા લેવા ગયા અને કોઈએ તેમના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, તો કોઈ પંખો નાખવા લાગ્યા, તો કેટલાક ચરણરજ મસ્તક પર ચઢાવવા લાગ્યા. આ સમયનું વર્ણન કરતાં 'યતીંદ્રચરિત'માં લખ્યું છે કે :—

हित्वा ब्रह्ममुखानि यत्कमलान्येषां श्रिता भारती ।
किं चैतज्जगदेयदेयवचनैः स्वर्गाधिकं राजति ॥
चातुर्वर्ण्यमथैतदीयचरणानि श्रुत्वाऽतमदोघक्षमं ।
तेप्येवं प्रणतायतौ यदि तदान्येषां कथा का नृणाम् ॥

સારાંશ કે, સરસ્વતીના શ્રેષ્ઠ પુત્રો જેવા આ પંડિતો, કે જેમના આશ્રયથી ચારે વર્ણો પોતાની જીવનયાત્રા ચલાવે છે, તેઓ પણ જ્યારે સ્વામીજીને મળતાં આ પ્રમાણે આચરણ કરે, ત્યારે બીજા માનવીઓનું તો કહેવું જ શું?

સને ૧૮૯૯ના જાન્યુઆરીની ૧૪મી તારીખે કાશ્મીરનરેશ મેજર

× આ બનાવની સત્યતા વિષે ખાતરી કરવા સારુ બાબુ તેજચંદ્ર મુખોપાધ્યાય મહાશયને એક પત્ર લખી પુછાવ્યું હતું, તેના ઉત્તરમાં પરિશિષ્ટમાં દાખલ કરેલો પાંચમા નંબરનો પત્ર તેમણે લખ્યો હતો.

જનરલ મહારાજ સર પ્રતાપસિંહજી (જી. સી. એસ. આઈ.) બહાદુર, તેમના વચેટ ભાઈ કાશ્મીરના મુખ્ય સેનાપતિ રાજા રામસિંહ (કે. સી. બી.) અને કનિષ્ઠ ભાઈ કાશ્મીરની ધારાસભા (કાઉન્સિલ)-ના સહકારી (જોઈન્ટ) પ્રમુખ રાજા અમરસિંહ (કે. સી. એસ. આઈ.) એ મહાશયો સ્વામીજીનાં દર્શનાર્થે આનંદબાગમાં આવ્યા હતા. સાંભળ્યું છે કે, સ્વામીજી પ્રતિ પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવવા સારુ તેઓ આનંદબાગ પગે ચાલતા આવ્યા હતા. આનંદબાગ આવતાં એક કોશ કરતાં વધારે માર્ગ કાશ્મીરરાજે પગે કાપ્યો હતો. કોઈ કોઈ જણા તો વળી, ફક્ત તેમનાં દર્શન માટે જ, કોઈ કોઈ વાર બસો બસો–ત્રણસો ત્રણસો કોશથી પગપાળા આવતા હતા.

૧૧ : દૈવી શક્તિ

તપના પ્રભાવે સ્વામીજીને સર્વ પ્રકારની અલૌકિક દૈવી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ ખાસ જરૂર વગર તે સઘળી ઈશ્વરી શક્તિઓનો ચમત્કાર તેઓ બતાવવા નહિ. માત્ર કોઈ ભક્તનો વિશ્વાસ દૃઢ કરવા સારુ કોઈ કોઈ વાર કોઈ શક્તિનો ચમત્કાર જોવામાં આવતો, પરંતુ તે પણ બધાંની સમક્ષ નહિ. જે કોઈ ખાસ કારણ વગર પોતાને દૈવી શક્તિવાળા તરીકે ઓળખાવે છે તે નિશ્ચય શઠ છે એમ જાણવું. યતીન્દ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે:—

वाराणस्यांब्रह्मनालांतरालस्थायी श्रीमान् शीतलाविप्रसादः ।
तारुण्यास्तत्तनुजोऽप्यकस्मात्प्रासादस्थोऽप्यूर्ध्वतःक्ष्माव्यपतत् ॥
श्रुत्वा तेन व्याहृतं स्वामिवर्याः साश्रीः प्रादुष्पादनिर्णे जनं स्वं ।
चित्रानीतस्यास्य पादोदकस्य पानाद्बालो नष्टसर्वव्ययोऽभूत् ॥
पुत्रशीतलाप्रसादाय प्राड्विवाकजीवने,
ददौ यतिः स्वतेजसास्यतोऽधिरं किमद्भुतम् ।

यद्दन्यमूदृशानि दुष्कराणि मानवा भुवि,
यतेर्महाद्भुतानि सिद्धिदानि वर्णयन्त्यहो ॥

અર્થાત્ 'કાશીમાં બ્રહ્મનાલ મહોલ્લામાં રહેતા શ્રી. શીતલાપ્રસાદનો એક યુવાન પુત્ર અકસ્માત્ બહુ ઊંચેથી પડી ગયો. સર્વ સંબંધીઓ આ જોઈ બહુ દુઃખી થયા અને તેઓએ જોયું કે, હવે બચવાની આશા નથી. લાલા શીતલાપ્રસાદ તો સ્વામીજીના સેવક હતા. તેઓ તરત જ સ્વામીજી પાસે ગયા અને બધી હકીકત કહી. લાલાજીની હકીકત સાંભળી, સ્વામીજીએ આશીર્વાદપૂર્વક પોતાનું ચરણામૃત આપ્યું અને લાલાજીએ તે ચરણામૃત પુત્રને પાયું. તરત જ પુત્ર બેઠો થયો અને બધું દુઃખ દૂર થઈ ગયું. સ્વામીજીએ આ પ્રમાણે શીતલાપ્રસાદના પુત્રને જીવનદાન આપ્યું તેથી બીજું વિશેષ આશ્ચર્યજનક શું હોઈ શકે ? સ્વામીજી વિષે આવી રીતે અનેક અલૌકિક અને સિદ્ધિપ્રદ અદ્‌ભુત ઘટનાઓ સાંભળવામાં આવે છે.

૨૫૦ સર રમેશચંદ્ર મિત્ર અને જગતભ્રાંતિ

કલકત્તા હાઈકોર્ટના માજી જજ સર રમેશચંદ્ર મિત્ર સ્વામીજીના એક ભક્ત હતા. તેઓ વચ્ચે વચ્ચે કાશીધામમાં આવી સ્વામીજી પાસે ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરતા હતા. એક દિવસ સ્વામીજી, નેપાળના રાણા મિનાબહાદુર અને એક બંગાળી શિષ્ય, એમ ત્રણ જણા બેઠા હતા, તેવામાં રમેશ બાબુ આવી ચડ્યા અને બીજી વાતો થયા પછી બાબુએ જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો, કે 'મહારાજ! આપે કાલે કહ્યું કે, જગત કોઈ ચીજ નથી, વંધ્યાપુત્ર કે આકાશ–કુસુમવત્ સર્વ દશ્યમાન પદાર્થો મિથ્યા છે. એ વાત જો સત્ય માનીએ તો પછી આપને સ્પર્શ કરતાં કોઈ ચીજને હું અડકું છું, એવું ભાન કેમ થાય છે?' એમ કહીને રમેશબાબુએ સ્વામીજીના બન્ને ચરણોને સ્પર્શ કર્યો; પરંતુ હજી ચરણો પરથી હાથ ઉઠાવ્યા નથી એટલામાં તો રમેશબાબુએ જોયું કે, સ્વામીજી અંતર્ધાન થઈ ગયા છે. ત્યાં આગળ ફક્ત

પોતે, રાણા મિનાબહાદુર અને પેલો બંગાળી શિષ્ય, એ ત્રણ જણા જ બેઠેલા હતા; પણ કેવું આશ્ચર્ય ઃ ક્ષણવારમાં પાછા સ્વામીજી પ્રકટ થયા અને બોલવા લાગ્યા : 'જો રમેશ ! મારો આ દેહ (દશ્ય પદાર્થ) આકાશમાં ઉગેલા ઝાડ જેવો મિથ્યા ન હોય, તો આ હું છું અને નથી પણ કેમ ?' એમ કહેતાં કહેતાંમાં સ્વામીજી ફરી વાર અદશ્ય થઈ ગયા. રમેશ બાબુ સ્વામીજીની એવા પ્રકારની અલૌકિક શક્તિ જોઈ ને વિસ્મિત થયા નહિ અને બીજી ક્ષણે જ્યારે પાછા સ્વામીજી પ્રકટ થયા ત્યારે કહ્યું, 'પણ મારો સંદેહ હજી મટ્યો નથી. મારા મનમાં એમ થાય છે કે, આપે યોગબળથી એવી જાતની અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી છે. ઠીક, પેલી દાડમડીનાં બે લાલ ફૂલો દેખાય છે તેને જો પળવારમાં આપ ગુલાબનાં ફૂલો કરી દેખાડો, તો પછી આ જગત મરુભૂમિમાં દેખાતા મૃગજળની માફક ખરેખર મિથ્યા છે, એ બાબતમાં મને લેશમાત્ર અંદેશો રહેશે નહિ.' રમેશબાબુનું આ કહેવું પૂરું થયું ના થયું એટલામાં તો તે બે દાડિમનાં ફૂલો સુંદર ગુલાબનાં ફૂલો બની ગયાં! તે પછી સ્વામીજી બોલ્યા, 'આ જગત સ્વપ્નદર્શનની માફક સર્વથા મિથ્યા છે. સ્થૂળ દષ્ટિથી દેખાવા છતાં તે દશ્ય, સિદ્ધ કે જન્મેલું નથી. એકમાત્ર બ્રહ્મથી તેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. મહાપ્રલય વખતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર× સુદ્ધાંનો લય થઈ જાય છે, તો પછી એને સત્ય કહેવું બિલકુલ યોગ્ય નથી. બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરમાં જગતરૂપ એક મહામોજું ઉદ્ભવેલું છે એટલું જ; આ જગતને ઓળખતાં તેને (બ્રહ્મને) ઓળખાય છે, પણ તેને ઓળખ્યા પછી ફરી જગત રહેતું નથી. પછી તો સાધક તન્મય બની જાય છે.'

૧૩૦૬ બંગાબ્દના શ્રાવણ સુદિ ૭ના 'બંગવાસી' પત્રમાંથી

× 'હે નારદ ! મારા (બ્રહ્મા) કરતાં પણ જે એક મહાન ઈશ્વર છે તેને તમે જાણતા નથી. તે મન-વાણીથી અગોચર પરમાત્મા જ મારા, તમારા અને સમસ્ત જગતના ઈશ્વર છે; તેથી તેમને નમસ્કાર કરું છું.'

(શ્રીમદ્‌ભાગવત બીજે સ્કંધ-નારદ પ્રતિ બ્રહ્માની ઉક્તિ)

નીચે લખેલા કેટલાક બનાવો ઉતારીએ છીએ.

'સુખીરપુરનો રહીશ એક બ્રાહ્મણ સ્વામીજી પાસે રોગથી મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી આવ્યો. એ માણસનું શરીર અત્યંત કૃશ હતું તથા જે કંઈ ખાતો તે તરત ઊલટી થઈ બહાર નીકળી જતું. સ્વામીજી તેને જોતાં જ તેનો મનોભાવ કળી ગયા અને બોલ્યા કે: 'પંડાજી! ભોજન બનાવો.' આજ્ઞા પ્રમાણે તેણે ખીચડી રાંધી અને સ્વામીજીનો એક કણિકામાત્ર પ્રસાદ ખાતાં તે તદ્દન તંદુરસ્ત થઈ ગયો.'

'પૂર્વ બંગાળના કેટલાક બાબુએ એક વાર તેમનાં દર્શન કરવા ગયા. કેટલાકે પ્રણામ કર્યા પછી એક બીજો બાબુ જેવો પ્રણામ કરવા જાય છે કે સ્વામીજીએ તેને તેમ કરતો અટકાવી કહ્યું: 'તમને સૂતક પડ્યું છે, તમારા બાપ ગુજરી ગયા છે, તમે પ્રણામ કરશો નહિ. હમણાં ને હમણાં ઘેર જાઓ. ઘેર તમારી અનાથ માતા શોકમાં ઝૂરે છે.' પ્રથમ તો એ વાત બાબુના માન્યમાં ન આવી, પણ મુકામ પર પાછા ફરતાં જ આંગણામાં તારવાળો હાથમાં તાર લઈને ઊભેલો દીઠો. તારમાં હતું કે, 'તમારા પિતા ગુજરી ગયા છે; તત્કાળ ઘેર આવો.'

'કાશીધામના ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ રાય જગમોહનપ્રસાદ બહાદુરે ઈ. બી. એસ. રેલવેના મીરપુર સ્ટેશન પાસેના 'ઝાડદિયા' ગામમાં રહેતા બાબુ કામિનીકુમાર મજુમદારને કહ્યું હતું કે, હું સ્વામીજીને અંતર્યામી તરીકે ઓળખું છું. તેમની પાસે હું જેટલી વાર ગયો છું, તેટલી બધીયે વાર તેઓ મારા મનની વાત બધા સમક્ષ જાહેર કરી દેતા. તેમની એ શક્તિની પરીક્ષા કરવાના ઇરાદાથી કોઈ કોઈ વાર હું ઘેરથી નીકળતા પહેલાં મારે પૂછવાના પ્રશ્નો મનમાં ને મનમાં નક્કી કરી લેતો અને તેમની પાસે આવીને એનો વિચાર મનમાં એક વાર પણ આવવા દેતો નહિ; છતાં પણ તેમની પાસે આવીને બેસતાંબેસતાંમાં તો વગર પૂછ્યે તેઓ મારા મનના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી મને ચકિત કરી દેતા.'

ગોયાડિ–કૃષ્ણનગરના સ્વધર્મનિરત પ્રવીણ વૈદ્યરાજ શ્રીયુત બાબુ સત્યજીવન લાહિડીએ અમને (બંગાળી લેખકને) આ પત્ર લખ્યો છેઃ

ગોયાડિ, ૨૮ પોષ, સંવત ૧૯૫૬

× × બાબુ ચંડીચરણ બસુ ઢાકા જિલ્લાના 'બહર' ગામમાં રહેતા હતા. તેઓ એ પ્રદેશના એક પ્રસિદ્ધ કુળમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ હતા. કર્મવશાત્ તેમને મૂત્રરોગ(ડાયાબિટીસ)નો ભયંકર વ્યાધિ થયો. એ રોગ આસ્તે આસ્તે એટલો વધી ગયો કે તેમના પ્રાણ જોખમમાં આવી પડ્યા. વિવિધ દવાઓ કર્યાં છતાં કંઈ ફાયદો થયો નહિ. એ વખતે તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે, દિલ્હીમાં નવાબ સાહેબનો એક હકીમ છે, તે મૂત્રરોગની ચિકિત્સામાં બહુ હોશિયાર છે. એ પરથી તે દિલ્હી ગયા અને તે હકીમની દવા લેવા માંડી. તેનાથી પણ કંઈ ફેર પડ્યો નહિ અને હકીમે પણ રોગ અસાધ્ય હોવાનું જણાવ્યું. ચંડીબાબુ જીવનની બાબતમાં હવે હતાશ થઈ ગયા. સારે નસીબે આ વખત તેમને એકાએક એમ થઈ આવ્યું કે, હવે જ્યારે પ્રાણની આશા નથી ત્યારે તો દીક્ષા લઈને મરવું જ બહેતર છે, નહિ તો પશુયોનિમાં જવું પડશે. એમ વિચારીને ચંડીબાબુ કાશીધામમાં આવ્યા અને સ્વામીજીનું શરણ લીધું. દયાના અવતાર સ્વામીજીએ તેના પ્રત્યે અત્યંત માયા દેખાડીને તેને શિષ્ય કરવા સ્વીકાર્યું; પણ સાથે એમ જણાવ્યું કે, પ્રથમ કુળગુરુ પાસે મંત્ર ગ્રહણ કર્યા પછીથી પોતે મંત્ર આપશે. ચંડીબાબુ તો એ સાંભળીને બહુ મૂંઝવણમાં આવી પડ્યા. કુળગુરુ તો રહેતા હતા ઢાકા જિલ્લામાં અને તેઓ હતા કાશીમાં! કેવી રીતે તેમનો મેળાપ થાય? એમ ચિંતા કરતા કરતા તેઓ મુકામ તરફ પાછા ફર્યા; પરંતુ એક બહુ જ આશ્ચર્યની વાત બની. ચંડીબાબુ ચિંતાતુર હૃદયે બંગાલી ટોલાના રસ્તેથી પસાર થતા હતા, એવામાં એકાએક તેમના કુળગુરુ સામે આવતા જણાયા. તેમને જોતાં જ ચંડીબાબુ આનંદથી પુલકિત બની ગયા. પછી તેમની પાસે મંત્ર ગ્રહણ કરીને આનંદબાગમાં શ્રી સ્વામીજી

પાસે આવ્યા. સ્વામીજીએ ચંડીબાબુને દીક્ષા આપતાં કહ્યું કે 'તમારો રોગ મટી જશે.' ચંડીબાબુ નિત્ય સ્વામીજી પાસે આવતા અને નિત્ય સ્વામીજી કહેતા કે 'ઘેર જા, તારી બીમારી મટી જશે.' પણ ચંડીબાબુને હજી મૂત્રરોગની પીડા ટળી નહોતી; તેથી તેમણે ધાર્યું કે, સ્વામીજી માત્ર દિલાસો આપવા ખાતર જ એમ કહે છે; તેમના રોગની કોઈ પણ રીતે શાંતિ થતી નથી, ત્યારે પછી તે અસાધ્ય જ છે; કિંતુ પાંચસાત દિવસ રહીને સ્વામીજીએ ફરી પાછી તેમને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી અને આ વખતે કહી દીધું કે, ૩૯ દિવસને અંતે તમામ રોગ નિર્મૂળ થશે. ચંડીબાબુએ આ વચનને પણ દિલાસા તરીકે જ માન્યું. ગમે તેમ પણ છેવટે તેઓ કલકત્તા આવ્યા અને કુમારટુલીના ગંગાપ્રસાદ વૈદરાજની દવા કરવા માંડી. એનાથી પણ કોઈ જાતનો ફેર માલૂમ પડ્યો નહિ. એ અરસામાં ઘેરથી તાર આવ્યો કે, ઢાકામાં કોઈ મુકર્દમામાં તેમની હાજરીની ખાસ જરૂર છે. તેમણે ડૉક્ટર કવિરાજનો અભિપ્રાય પૂછ્યો; પણ તેમના શરીરની દુર્બળતા જોઈને કોઈએ પણ તેમને ઢાકા જવાની સલાહ આપી નહિ. પણ ચંડીબાબુએ પ્રાણની આશા ઘણા દિવસથી છોડી દીધી હતી તેથી વૈદ–ડાક્તરની સલાહ ન માનતાં તેઓ ઢાકા જવા નીકળ્યા. ઢાકામાં આવીને એકેક દિવસ પછી એક દહાડો સવારમાં ઊઠીને જુએ છે. તો પેશાબ કરતી વખતે હવે બળતરા બળતી નહોતી, તેમ કોઈ જાતની વેદના પણ થતી નહોતી. એ જોઈને તે તો અવાક જ બની ગયા. એકાએક તો કોઈ કારણ–આ પ્રમાણે રોગશાંતિ થવાનું–તેમનાથી કળી શકાયું નહિ. વિચાર કરતાં કરતાં સ્વામીજીનું કથન એકાએક સાંભરી આવ્યું અને તે દિવસે સ્વામીજીના કહ્યાને કેટલા દિવસ થયા તે જાણવાની ઇચ્છા થઈ. ચંડીબાબુ રોજનીશી (ડાયરી) રાખતા હતા. રોજનીશી ઉઘાડીને જુએ છે, તો બરાબર ૩૯ દિવસ થયા હતા. સ્વામીજીએ પણ કહ્યું હતું કે, બરાબર ૩૯ દહાડે રોગ નિર્મૂળ થશે!'

આપનો. સત્યજીવન લાહિડી.

૧૨ : વિદેશી ભક્તો અને દર્શકવૃન્દ

સઘળા ભક્તિગ્રંથોના આદર્શરૂપ શ્રીમદ્‌ભાગવતના દ્વાદશ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે 'હું જ પરમપદ બ્રહ્મ છું અને પરમપદ બ્રહ્મ તે હું જ છું' એવી ભાવના સાથે નિરાકાર બ્રહ્મમાં આત્માનું સંયોજન કરો, એટલે જણાશે કે, દેહાદિ સકળ વિશ્વ આત્માથી ભિન્ન નથી.×

યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા 'સતશાસ્ત્ર અને વૈરાગ્ય–બુદ્ધિની સહાયથી' તેમ જ કઠોર તપસ્યાના પ્રભાવે સ્વામીજીને સર્વત્ર સમભાવના હેતુરૂપ જે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું તથા સર્વ બંધન છૂટી જઈને શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી એટલે તેમના મહાપ્રેમરૂપી લોહચુંબકથી આકર્ષાઈને પૃથ્વીના સઘળા ભાગોમાંથી અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો દરરોજ આવી કમાડ ખખડાવવા લાગ્યાં. માખો આપોઆપ જ મધ ખોળની આવે

× બંગભૂમિના સુપુત્ર, કલકત્તા પ્રેસિડેન્સી કોલેજના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક ડૉક્ટર જગદીશચંદ્ર બોઝે જડ પદાર્થોમાં જીવન સાબિત કરી, ખનિજ ધાતુઓમાં પણ પ્રયોગ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરીને જે લખ્યું છે, તેમાથી એકાદ ફકરો આ સ્થળે આપ્યા વગર રહી શકાતું નથી :

જ્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી મારી ખાતરી થઈ કે આ વિશ્વનાં સર્વ પ્રાણી-પદાર્થો–અણુપરમાણુઓ–માં એક જ અદ્વિતીય તત્ત્વનો નિવાસ છે; ચંદ્રમંડળના પ્રકાશમાં ઊડતા રજકણોમાં અને આપણા ઉપર જીવનપ્રદ પ્રકાશની સતત વૃષ્ટિ કરતા ભગવાન સૂર્યનારાયણમાં પણ એ એક જ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ છે; ત્યારે જ મને ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે ગંગાજીના કિનારાઓ ઉપરથી મારા પૂર્વજોએ પ્રચારેલા સંદેશની પ્રથમવાર જ કંઈક ઝાંખી થઈ કે 'જેઓ આ પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન પામતા ચરાચર વિશ્વમાં એક જ પરમતત્ત્વનો આવિર્ભાવ અને સનાતકૃતિનાં દર્શન કરે છે, તેઓ જ તે આંતરિક સત્યના સાચા માલિક–અધિકારી છે. બીજા કોઈ નહિ, બીજા કોઈ નહિ જ !'

(ડૉ. જે. સી. બોઝના 'ઇઝ મેટર એલાઈવ'માંથી ભાવાનુવાદ)

છે, મધને માખો ખોળવા જવું પડતું નથી.

સ્વામીજીના દર્શનાર્થે આવતાં પ્રત્યેક વિદેશી સ્ત્રી–પુરુષ પાસે, સંયુક્ત પ્રાંતના છોટા લાટસાહેબના સ્વહસ્તાક્ષરવાળી અને તેમના તરફથી આપવામાં આવેલી એક ચોપડીમાં દરેકનાં નામઠામ સાથે સહી કરાવવામાં આવતી. પરંતુ એ બધાં નામો આ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા જતાં એક બીજું પુસ્તક ભરાય તેમ છે. કેટલાક તો બબ્બે–ત્રણ ત્રણ વરસને આંતરે હિંદુ શિષ્યોની માફક ફક્ત દર્શન કરવાના હેતુથી જ છેક યુરોપ–અમેરિકા જેવા દૂર દેશાવરથી કાશીમાં આવતા હતા. એમાં કોઈ કોઈ સાહેબ કે મડમોનો તો સ્વામીજી ઉપર અસાધારણ ભક્તિભાવ હતો. સ્વામીજી બધાંયને પ્રેમપૂર્ણ વાર્તાલાપથી આનંદિત કરતા હતા. સંસ્કૃત જાણનાર દરેક આગંતુકને સ્વામીજીનાં સટીક આઠ ઉપનિષદો તથા 'સ્વારાજ્યસિદ્ધિ' નામનાં પુસ્તકો ભેટ મળતા હતા. આવી રીતે ઉપનિષદાદિ હજારો ગ્રંથો વહેંચાયા છે. આનંદબાગમાં આવી સ્વામીજીનાં દર્શન કરી ગયાં હોય એવાં યુરોપ અમેરિકાવાસીઓની સંખ્યા એક લાખ કરતાં વધારે હશે અને જો ઇચ્છા હોત, તો નિદાન ચારપાંચ હજાર વિદેશી સ્ત્રીપુરુષોને સ્વામીજી પોતાના મંત્રશિષ્ય બનાવી શક્યા હોત; કારણ કે યુરોપના અનેક મોટા મોટા દાર્શનિકો અને અનેક અમેરિકન દર્શકો મંત્રદીક્ષા લેવા સારુ સ્વામીજીને વારંવાર વીનવતા હતા; પરંતુ સ્વામીજી કોઈ પણ પરધર્મીને મંત્ર નહિ આપતાં મુસલમાનને મુસલમાની ધર્મમાં અને ખ્રિસ્તીને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વિશ્વાસ દૃઢ થાય એવો જ ઉપદેશ વારંવાર આપી સર્વને સુમધુર વાર્તાલાપથી સંતુષ્ટ કરતા. વિશેષમાં, પોતે અંગ્રેજી ભાષાથી અજાણ છતાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને તિલાંજલિ આપવા તૈયાર થયેલા ભક્તોને તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મના સારરૂપ વાતોએ એવી તો સુંદર રીતે સમજાવી દેતા કે પછી કોઈ પણ સાહેબ યા મડમ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરતાં નહિ. આમ હોવાથી પોતપોતાના ધર્મનાં ગૂઢ તત્ત્વો બરાબર સમજવા સારુ અનેક વિદેશી

ભક્તોએ ફક્ત એટલા જ ઉદ્દેશથી, વખતોવખત યુરોપ-અમેરિકાથી કાશીધામમાં આવવાનો જાણે નીમ જ લીધો હતો. સ્વામીજીનાં દર્શને આવનારા વિદેશી સ્ત્રીપુરુષ ભક્તો ઉઘાડે માથે ઘૂંટણે પડીને સ્વામીજીના જમણા હાથને ચૂમી લેતા.

અલાહાબાદની બેયલર કંપનીએ જર્મનીથી નાના નાના પથ્થર પર સ્વામીજીની અતિ સુંદર અને તેજસ્વી મૂર્તિ ચિતરાવી મંગાવી હતી અને તે પ્રત્યેક મૂર્તિ દશ દશ રૂપિયે વેચતા હતા. કહેવાય છે કે, દૈવવશાત્ એક દહાડો એવી એક મૂર્તિ જર્મનીના સમ્રાટ (કૈસર) વિલિયમ બીજાના હાથમાં જઈ ચઢી. જર્મન સમ્રાટને આવી રીતે સ્વામીજીની ભાળ લાગતાં, તેમને પોતાની રાજધાનીમાં લઈ આવવા સારુ તેણે શ્રીયુત ગ્રફ કૌનિગ્ઝ માર્કને હિંદુસ્તાન મોકલ્યો. કહેવું બીનજરૂરી છે કે, સ્વામીજીએ જર્મન સમ્રાટની એ વિનતિ માન્ય કરી નહિ. કૌનિગ્ઝ માર્કને મોઢે સ્વામીજી વિષેની હકીકત સાંભળી લઈ જર્મન બાદશાહે સ્વામીજીને પોતાનો તેમ જ પોતાના પિતામહનો એમ બે ફોટા ભેટ મોકલ્યા.* 'જર્મન અને રશિયન સમ્રાટ વગેરે સ્વામીજીના કુશળસમાચાર જાણવા સારુ વખતોવખત પત્રો લખતા હતા.'× આગલા પ્રકરણમાં જણાવાઈ ગયું છે કે, રશિયાના છેલ્લા ઝાર નિકોલાસ કાશીમાં આવીને સ્વામીજીનાં દર્શન કરી ગયા હતા.

અમેરિકાના ચિકાગો શહેરના ધર્મમહામંડળમાં પધારવા સારુ સ્વામીશ્રીને દર વખત આમંત્રણ આવતું હતું; પણ તે દરેકના જવાબમાં સ્વામીજી લખાવતા હતા કે 'મારાથી અવાય તેમ નથી.'

આ સસાગરા પૃથ્વીનાં સર્વ સ્થળોના કેટલા બધા મોટા મોટા

* ફોટા મોકલતી વખતે કૌનિગ્ઝ માર્ક સાહેબે જર્મન ભાષામાં જે પત્ર લખ્યો હતો, તેનો અંગ્રેજી ઉપરથી અનુવાદ પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે. (જુઓ પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૬ઠ્ઠો.)

× 'અંજવાસી' તા૦ ૧ શ્રાવણ ૧૩૦૧ બંગાબ્દ.

કાઉન્ટો, મેયરો, લોર્ડો, લેડીઓ, માર્ક્વિસો, ડ્યૂકો, વૈજ્ઞાનિકો, દાર્શનિકો, જનરલો, કર્નલો વગેરે વગેરે સ્વામીજીને જોવા સારુ આનંદબાગમાં આવતા હતા. અહીંયાં કોઈ સવાલ કરશે કે, તેઓ બધા શા ઉદ્દેશથી આ નગ્ન સંન્યાસીના દ્વાર ખખડાવતા આવતા હતા? ભારતવર્ષનો નગ્ન સંન્યાસી દર્શન કરવા લાયક છે એમ માનીને કે પછી કેવળ કુતૂહલના માર્યા જ તેઓ પોતપોતાનો દરજ્જો અને મર્યાદાને વીસરી જઈને તેને જોવા આવતા હતા? યુરોપિયન જ્યાં પુરુષોના રહેઠાણ બનારસ કન્ટોન્મેન્ટ (સિકરોલ)માં પણ સંન્યાસી, દંડી ને પરમહંસનો કંઈ અભાવ નહોતો, તો પછી કેમ તેઓ ગેમેશ કરતા વધારે રસ્તે ગાડીમાં ચડતા-ઊતરતા વગાવીને આનંદબાગમાં આવવાનું પસંદ કરતા હતા? વળી સમસ્ત હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ, કમાન્ડર ઇન ચીફ (મુખ્ય સેનાપતિ) વગેરે સાહેબો અને મડમો જેઓ ઇચ્છા કરે, તો સેંકડો દંડીઓ અને પરમહંસોને પોતાને બંગલે બોલાવીને દર્શન કરી શકે, તેઓ પણ કેમ આ ભારતવાસી નગ્ન સંન્યાસીની ઝૂંપડીએ આવ્યા કરતા હતા?* કોક કોક વેળા તો સ્વદેશી-વિદેશી તમામને સ્વામીજી દર્શન આપતા નહોતા. મૅજિસ્ટ્રેટ, મેજર, કર્નલ વગેરે જેવા ભારતવર્ષના મોટા મોટા અમલદાર સાહેબોને પણ વીલે મોઢે પાછા ફરવું પડતું હતું એ વાત સારી રીતે જાણ્યા-સાંભળ્યા છતાંય કેમ તેઓ સ્વામીજીના દર્શને આવતા હતા? મોટા અને નાના લાટસાહેબો સ્વામીજીના દર્શને આવવા પહેલાં પોતપોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી (ખાનગી મંત્રી)ને મોકલી રજા

* હિંદુસમાજ તો સ્વામીજીનું વારંવાર સ્મરણ કરતો હતો. તેમ જ દેશના સર્વોત્કૃષ્ટ માણસોને પણ સ્વામીજીના માત્ર એક જ વાર ભગવાન પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવો એ એક મહામૂલ્યવાન જીવનલ્હાણ હતી. યુરોપિયન વિદ્વાનો અને જગવિખ્યાત મહાપુરુષો પણ હિંદુ સંસ્કૃતિ જ્ઞાન અને તપશ્ચર્યાની એ જીવંત પ્રતિમા। જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા

('ધી ઇન્ડિયન મિરર' જુલાઈ ૧૮૯)

દિવસે અને કયા વખતે સ્વામીજીનાં દર્શન થઈ શકશે તે નક્કી કરી લેતા હતા. તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેઓ સ્વામીજીને એક અસાધારણ પુરુષ માનીને જ તેમનાં દર્શને આવતા હતા. સાહેબ અને સાહેબપત્નીઓમાં સ્વામીજી 'બનારસનો પુણ્યાત્મા'એ નામથી ઓળખાતા હતા. યુરોપ અને અમેરિકાથી જે સઘળા ધર્મચુસ્ત અને તત્ત્વશોધક લોકો ભારતવર્ષમાં આવતા હતા, તેઓ ભાસ્કરાનંદ સ્વામીને જોયા વગર પોતાના આગમનને નિષ્ફળ લેખતા હતા. અમેરિકાનો 'બ્યારોજ,' ઈંગ્લાંડનો 'ફેયાર એરન,' જર્મનીનો 'દેઓસેન' તેમનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈ ગયા છે. તાત્પર્ય કે, કેવળ માત્ર કુતૂહલનું નિવારણ કરવા ખાતર જ સાહેબો અને સાહેબપત્નીઓ સ્વામીજીનાં દર્શને આવતાં હતાં એમ નહોતું.×

ફક્ત એક જ વાર સ્વામીજીને નિહાળવાથી યુરોપિયન નરનારીઓનાં મન પર કેવી છાપ પડતી હતી, તેનું વર્ણન ૧૮૯૬ના ફેબ્રુઆરી માસના 'ઈંગ્લીશમેન' પત્રમાં, અમેરિકાવાસી માર્કટ્વેન સાહેબે બહુ સુંદર રીતે કર્યું છે.

સુવિખ્યાત ગ્રંથકાર માર્કટ્વેન સાહેબ યુરોપ અને અમેરિકામાં અત્યંત મશહૂર છે. તેઓ જ્યારે સન ૧૮૯૬ના ફેબ્રુઆરી માસની ૫મી તારીખે સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને કલકત્તામાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે કલકત્તાની અંગ્રેજ વસતિમાં તેઓ સાહેબના આવાગમનથી ખાસ ઉત્સવ થયો હતો અને સેંકડો અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો કિલ્લાના મેદાનમાં અને નગરભવન(ટાઉન હૉલ)માં માર્કટ્વેન સાહેબનાં

× 'જ્યારે હું કાશીમા હતો, ત્યારે સ્વ. સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને ઘણીવાર મળવા જતો અને તેમના દર્શને આવનાર બીજા અનેક માણસોની પેઠે હું પણ તેમના તરફ માન અને પૂજ્યભાવથી જોતો.' સંયુક્ત પ્રાંતના ચીફ સેક્રેટરી (મુખ્ય મંત્રી) શ્રીમાન પોર્ટર સાહેબે જે પત્ર લખ્યો છે તેમાંથી આ ભાગ ઉદ્ધૃત કરેલો છે. પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૮ જુઓ. પોર્ટર સાહેબ પ્રસીતા ચેતિસ્ટ્રેટ હતા.

વાતો કરતાં મેં ધાર્યું હતું કે કોણ જાણે કેટલાયે હસાવશો; પરંતુ હું જોઉં છું કે, આપને મન તે જ વ્યક્તિ વિશેષ ઉલ્લેખ કરવા જેવી છે નહિ વારુ!' તેના ઉત્તરમાં માર્કટ્વેને ઉશ્કેરાઈ જઈને જણાવ્યું કે 'કેમ નહિ, તેઓ તો દેવતા છે.'

પ્રતિનિધિ: 'તેમના સ્વરમાં યા કથાવાર્તામાં કે અન્ય બાબતમાં સાધારણ મનુષ્યના કરતાં કંઈ વિશેષતા દેખાય છે?'

માર્કટ્વેન: 'કંઈ જ નહિ. ભારત સરકારના કોઈ સભ્ય વિદ્વાન અને સુતીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા મંત્રીને નગ્નાવસ્થામાં જોતાં તે જેવો દેખાય, બરાબર તેવા જ તેઓ (સ્વામીજી) દેખાય છે. ફેરમાત્ર એટલો જ કે, તેઓ આધુનિક સભ્યતાના બાહ્ય શણગારથી સજાયલા નથી. પહેલ પ્રથમ તેમનું મુખ જોતાં મને અમેરિકાના માજી રાજમંત્રી (સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ) ઉમ્લ્યુ. એમ. એવર્ટ્સ સાહેબનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. અત્યાર સુધીમાં અમેરિકામાં જે કેટલીક સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ પાકી છે, તેમાંની એક આ એવર્ટ્સ સાહેબ છે. ત્યાર પછી વળી ધારીને જોતાં તેમનું મુખ મને બીજા એક પ્રખ્યાત અમેરિકન ડૉક્ટર ટાલ્મેજના મુખ સાથે મળતું લાગ્યું; પરંતુ એ મસ્તક—એ ભેજું ડૉક્ટર ટાલ્મેજના કરતાં અધિક બુદ્ધિમાન છે.'

પાછા ફરતી વખતે 'ઇંગ્લીશમેન'ના પ્રતિનિધિએ પૂછ્યું કે 'હું માનું છું કે, આપ એક પાશ્ચિમાત્ય અને ખાસ કરીને એક અમેરિકન હોવાથી, બનારસની જૂનીપુરાણી વાતોની આલોચના કરવા કરતાં, બ્રિટિશ અમલ તળે ભારતવર્ષે જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં જે પ્રગતિ કરી છે, તેની આલોચના-વિચારણા કરવામાં સવિશેષ રસ લેતા હશો?'

એનો જવાબ આપતાં માર્કટ્વેન સાહેબ અર્થસૂચક મસ્તક હલાવતા બોલ્યા કે, 'ના, મુદ્દલે તેમ નથી. હું કહેતાં જરા પણ અચકાતો નથી કે, મારી આટલી બધી મુસાફરીઓમાં આ સંન્યાસીના જેવી અજબ વ્યક્તિ મેં હજુ સુધી ક્યાંય જોઈ નથી. ભારતવર્ષમાં થયેલા ફેરફાર તો મને ઘણા વખતથી જાણીતા છે, પણ આવી વ્યક્તિ

સાથેનો મેળાપ તો મનુષ્યજીવનમાં ક્વચિત જ સંભવી શકે.'×

ઇ. સ. ૧૯૦૦ના મે માસની ૧૮મી તારીખના 'ઇંડિયન ડેલી ન્યૂઝ' પત્રમાં, આસામમાં પ્રવાસ કરતી એક અંગ્રેજ બાનુને હાથે લખાયલો જે લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તેમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે આપ્યો છે. એ વાંચવાથી વાચકને સમજાશે કે, સ્વામીજી અંગ્રેજ મહિલાઓના પણ કેવા ભક્તિપાત્ર બન્યા હતા.

છેલ્લી અવસ્થામાં સ્વામીજીનો દેખાવ કેવો હતો, તેનું વર્ણન કરતાં એ મેમ સાહેબ લખે છે કે:—

'થોડા દહાડા પર 'ડેલી ન્યૂઝ' પત્રમાં 'સદ્ગતનો સત્કાર' એ મથાળા તળેના લેખમાં સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતીના નામનો ઉલ્લેખ જોઈ હું જાણી શકી કે, બનારસધામના 'હોલી મેન' વા પુરુષ ત્માએ ઇહ જીવન-સીમા વટાવી જઈને અપર રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો છે. એ અજ્ઞાત રાજ્ય, વ્યક્તિગત ધર્મ અગર માન્યતા અનુસાર ભીતિપ્રદ કે આનંદદાયક લેખાય છે. આ જગદ્વિખ્યાત સાધુના સંબંધમાં તો તે, આ અનિત્ય અને વિચાર કરવા પણ યોગ્ય નહિ એવા જડ જગતના સકળ પદાર્થો કરતાં પણ વધારે પ્રત્યક્ષ થયેલું હોવાથી, ખાસ વધારે આનંદદાયક અને ઇચ્છવા યોગ્ય હતું. મારે સ્વામીજી સાથે અંગત પિછાન હતું. જગતની જુદી જુદી જાતિઓના લોકોમાં મારે ઓળખાણપિછાન છે, છતાં આ પિછાનથી હું મને ખાસ ગૌરવશાળી અને ધન્ય માનું છું; એમના સ્મરણમાત્રથી મને અનિર્વચનીય આનંદનો અનુભવ થાય છે. શરીર શીર્ણ હતું-કૃશ હતું, પણ એ શીર્ણતામાં-એ કૃશતામાં એક અપૂર્વ દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશતી હતી. જે જોતાં જ મનની ખાતરી થતી કે, જડ પર મનની સત્તા ખરેખર સ્થાપિત થઈ શકે છે. સ્વામીશ્રી તેનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત હતા. તેમની કંઠોર

× માર્કટ્વેન સાહેબે યુરોપના વિયેના નગરથી જે એક પત્ર લખી મોકલ્યો છે, તે પરિશિષ્ટમાં દાખલ કર્યો છે. (જુઓ પત્ર નં. ૨ જો.)

તપશ્ચર્યા ભારતવર્ષના ઇતર સાધુ-સંન્યાસીઓની તપશ્ચર્યાની પેઠે દિલને અણગમો ઉપજાવનારી નહોતી, પણ તેથી તો ઊલટું અજબ ભાવથી દિલ આકર્ષાતું હતું.

'સ્વામીજીનું શરીર બહુ મોટું નહોતું, તેમ બહુ નાનું પણ નહોતું. માથે તાલ હતી, દાંતનું નામ નહોતું, ચામડીના ઢાંકણ તળે આવેલા એમના દેહપિંજરનાં હાડકાં-પાંસળાં એકેએક સ્પષ્ટ ગણી શકાતાં હતાં; તેમ છતાં એમના અવયવ, એમનો ચહેરો એવાં તો અસાધારણ રીતે ભવ્ય અને સ્વાભાવિક ગાંભીર્યયુક્ત હતાં કે જે કોઈ મોટા સમ્રાટને શોભાવે. આ લક્ષણો એમનામાં જન્મસિદ્ધ (નૈસર્ગિક) હતાં અને તે વળી સુંદર શિષ્ટાચાર અને સરળ સ્વભાવથી યુક્ત હતાં. આવે સ્થળે ઉચ્છૃંખલતાયુક્ત દંભ અથવા તો જૂઠી દીનતાનો ભાસ હોવાનો સંભવ છે, પરંતુ તે એમાંથી એકેનો છાંયો સુદ્ધાં તેમનામાં નહોતો; ઊલટું એમની કાંતિમાં એક જાતનું અપૂર્વ ગૌરવ અને સ્વર્ગીય ભાવ દેખાઈ આવતાં હતાં કે જે માત્ર ન્યુમેન કે કેબલ જેવી કોઈક જ મહાન વ્યક્તિઓમાં દીઠામાં આવે છે. એ મુખશ્રી-એ કાંતિ અંતરના ભાવ સૂચવતી હતી, બાહ્ય જગતની કોઈ પણ બાબતથી તેમાં રજમાત્ર ફેરફાર થતો નહિ. કોઈ પણ મહાપુરુષમાં એ વધારે પ્રમાણમાં દેખાઈ નથી.

નવા આવનારા અજાણ્યા માનવો એમને સર્વ વિષયોના સંપૂર્ણ જાણકાર જોઈને ઘણી વાર આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા. વસ્તુતઃ એમની બુદ્ધિ સ્વચ્છ અને તીક્ષ્ણ હોઈ જાતે અત્યંત સુશિક્ષિત હતા. સામયિક સમાચારોની બાબતમાં એઓ સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવતા હતા; અને તે સંબંધમાં તેમના મત સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હતા. એમનું ચિત્ત ઉચ્ચ અધ્યાત્મવિદ્યામાં સંપૂર્ણ તરબોળ થયું હતું. એઓ યોગ્ય પાત્ર હતા તે પણ અવશ્ય; તથાપિ તેમના પૂજનાર્થે આવતા અગણિત લોકોની અસ્ખલિત પૂજા-અર્ચાથી કોઈ કોઈવાર એઓ ખરેખર કંટાળી જતા.'

सने १८૯૯नी १७मी જુનાઈના કાશીથી નીકળતા 'ભારત જીવન' પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે કે –

'આ સ્વામીજી મહારાજનો એવો પ્રભાવ હતો કે, ભારતીય રાજા-મહારાજાઓના રત્નજડિત મુકુટો સ્વામીજીના ચરણોમાં નમી પડતા એટલું જ નહિ પરંતુ યુરોપ અને અમેરિકાના મોટા મોટા વિદ્વાનો અને ધનવાનો ખૂબ નમ્રતા અને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક સ્વામીજીના દર્શન કરીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા હતા. સ્વામીજીના યોગબળનો જ એવો પ્રભાવ હતો કે વિદેશી, વિજાતિ અને વિધર્મી જનો દ્વેષરહિત થઈને નમી પડતા.'

એક પ્રચલિત કહેવત છે કે 'ગામનો જોગી ભીખ ન પામે' પરંતુ સૌભાગ્યની વાત છે કે એ કહેવત સ્વામીજીના સંબંધમાં ખરી નહોતી. ભારતવર્ષના સિવિલિયન વાને અમલદારો પૈકી કોઈ કોઈ તો વરસમાં નિદાન એક વાર રજાના સમયમાં આવીને તેમના દર્શન કરી જતા. અથવા વખતોવખત કાગળપત્રો દ્વારા ખબર મંગાવતા. કાશીના મેજિસ્ટ્રેટ વગેરેની તેમના પ્રતિ યથેષ્ટ શ્રદ્ધાભક્તિ હતી. તેની સાક્ષીરૂપ કાશીના કલેક્ટર કમસાહેબ તરફથી આવેલો પત્ર પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે (નં. ૮નો પત્ર જુઓ). કાશીધામના ભાગ્યવિધાતા જિલ્લાના મેજિસ્ટ્રેટ કમસાહેબે એક વાઘનો શિકાર કરીને તેના બે અસ્થિ (સેમેકક્સ) સ્વામીજીને ભેટ દાખલ મોકલ્યા અને લખ્યું કે, થાક પોતે મારેલો છે અને થોડા સમયમાં તે પડે સ્વામીજીના દર્શને આવશે. કાશીના કમિશ્નર રોબર્ટ્સ સાહેબ વખતોવખત સ્વામીજીને ભાતભાતના ફળમેવાની ભેટ મોકલતા હતા.

યુરોપ-અમેરિકાના પ્રખ્યાત ગ્રંથકારો પોતપોતાના બનાવેલા પુસ્તકો સ્વામીજીને મોકલતા હતા. એવી રીતના સેંકડો પત્રોમાંથી 'ભારતબંધુ' કેન સાહેબનો પત્ર પરિશિષ્ટમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે (પરિશિષ્ટમાંનો પત્ર નં. ७ જુઓ.)

૧૮૯૮ના જુલાઈ માસમાં સંયુક્ત પ્રાંતના છોટા લાટ (લેફટેનન્ટ ગવર્નર) માનનીય જે. ડીગસ લાટોસ સાહેબ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આનંદબાગમાં આવ્યા. વિવિધ વાર્તાલાપને અંતે લાટસાહેબે એક સોનામહોર સ્વામીજીને ભેટ ધરી. સ્વામીજીએ મહોર લઈને બગલ પાસે મૂકી, ત્યાંથી તે સરી પડી; પછી પાછી સ્વામીજીએ તેને ઉપાડી લઈને દૂંટી ઉપર મૂકી, તો ત્યાંથી પણ તે પડી ગઈ. એટલે પછી તેઓ સહાસ્ય વદને બોલ્યા કે 'આ વસ્તુ મારા શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર સ્થિર રહી શકતી નથી, તેથી હું તે રાખીશ નહિ.' એમ કહીને સ્વામીજીએ તે મહોર પાછી આપી દીધી.

પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગમાંથી જે આંગ્લ નર-નારીઓ આવતાં તેમની સર્વની સહીઓ, આ છોટા લાટસાહેબે રખાવેલા એક પુસ્તકમાં (આલ્બમમાં) લેવામાં આવતી. આ પુસ્તકમાં છોટા લાટસાહેબે પોતાનું નામઠામ વગેરે બાબતો પણ લખી છે. 'યતીન્દ્રચરિત' માં આ બાબત વિષે લખ્યું છે કે:-

पत्राणि पुष्पाणि फलानि तस्मै दृदे यतिः सोऽपि महानमुष्मै ।
इयेष दातु बहुलं स्ववस्तु त्यागी तदोवाच न दानमस्तु ॥

અર્થાત્ સ્વામીજીએ લાટ સાહેબને ફળફૂલાદિ દેવા માંડ્યાં, ત્યારે લાટસાહેબે પણ તેવી જ ભેટો દેવા માંડી. સ્વામીજીએ કહ્યું કે 'આ કંઈ દાન નથી.' એમ કહી સ્વામીજીએ લાટસાહેબને એક કેળું આપ્યું. લાટસાહેબ તે પ્રસાદી જમી ગયા. પછી સ્વામીજીની સાથે લાટસાહેબ આનંદબાગમાં ફરવા લાગ્યા; પરંતુ આગળથી પોતાનું આગમન જાહેર થઈ ગયાથી લોકોની ભીડ બહુ થઈ હતી, તેથી તેમની એકાંતમાં વાત કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઈ. (જુઓ પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૧.) પછી ટોપી ઉતારી વારંવાર પ્રણામ કરી, લાટસાહેબ પોતાના અનુચરો સાથે વિદાય થયા. ત્યારથી લાટસાહેબ જ્યારે જ્યારે આવતા ત્યારે આગળથી જાહેરાત કરતા નહિ.

૧૮૯૮ના ડિસેમ્બરની ૨૦મી તારીખે ભારતવર્ષનો વડો સેનાપતિ જનરલ લકહાર્ટ સાહેબ સ્વામીજીનાં દર્શન માટે પત્નીસહ વર્તમાન આનંદબાગમાં આવ્યો. લકહાર્ટ સાહેબની સાથે તેનો મિલિટરી સેક્રેટરી કર્નલ બી. ડફ અને કાશીના કલેક્ટર, કમિશ્નર વગેરે આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ તેમને દર્શન આપ્યાં હતાં. વિવિધ વાર્તાલાપ પછી પાછા ફરતી વખતે જનરલ લકહાર્ટ સાહેબે તથા સાથે આવેલા બીજા મહાશયોએ, ગાડીમાં બેઠા પછી ત્રણ વાર ટોપી ઉતારીને સ્વામીજી મહારાજને પ્રણામ કર્યા.

૧૩ : જન્મભૂમિમાં પુનરાગમન

સંવત ૧૯૨૫માં સ્વામીજી આનંદબાગમાં પધાર્યા, ત્યારથી તે સંવત ૧૯૫૨ સુધીનાં સત્તાવીસ વર્ષ દરમિયાન સ્વામીજીએ એકે દિવસ આનંદબાગના કમ્પાઉન્ડની બહાર પગ મૂક્યો નહોતો. તેમના ભક્તશ્રેષ્ઠ કાનપુરના લાલા ગયાપ્રસાદે મૈથીલાલપુરમાં તેમના પિતૃભવન ની સામે આવેલું તળાવ સુધરાવી અને તેની નજીકમાં દસ હજાર રૂપિયાને ખર્ચે એક ધર્મશાળા અને મંદિર વગેરે બંધાવ્યાં; પરંતુ ગયાપ્રસાદે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, સ્વામીજી પોતે પધારશે નહિ ત્યાં સુધી પોતે મંદિરાદિની પ્રતિષ્ઠા કરશે નહિ. સ્વામીજી પણ જન્મ ભૂમિમાં ફરી વાર જવાને અનિચ્છા દેખાડવા લાગ્યા; પરંતુ તેમના જેવી ભક્તવત્સલ વ્યક્તિ ભક્તની પ્રાર્થનાનો અનાદર ક્યાં સુધી કરી શકે? તેથી ગયાપ્રસાદની વિવિધ જાતની વિનવણી ને કાલાવાલાથી કૃપાવશ થઈને આખરે ઉપર લખ્યા દિવસે તેઓશ્રીએ એકાએક કાશીનો ત્યાગ કર્યો.

તેમણે છાનામાના, કોઈને પણ જાણવા દીધા વગર ઓચિંતું કાશી છોડ્યું; કારણ કે અયોધ્યાના તાલુકદારો વગેરેને જો મરજી

પણ ખબર મળે કે સ્વામીજી અયોધ્યા–રોહિલખંડ રેલવે મારફત કાનપુર પધારે છે, તો આખે રસ્તે તેઓ બધા પોતપોતાના ગામની નજીકનાં સ્ટેશનોએ હાજર રહી બધાય તેમને પોતપોતાને ઘેર લઈ જવા સારુ અતિશય આગ્રહ કર્યા વગર રહે નહિ; પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય! રેલગાડી અયોધ્યાના સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ ઊભી ન ઊભી એટલામાં તો અયોધ્યાના મહારાજ સર પ્રતાપનારાયણસિંહ બહાદુર આવીને હાજર થયા; અને સ્વામીજી મહારાજ તેમનાં પુણ્યપગલાંથી પોતાનું રાજભવન પાવન કરે તેટલા સારુ વારંવાર આગ્રહ કરવા લાગ્યા. સ્વામીજી ભક્તની પ્રાર્થના અમાન્ય કરી શક્યા નહિ. અયોધ્યાપતિના આગ્રહને આધીન થયા. તુરત જ તેર ઘોડા જોડેલા સુંદર રથમાં સ્વામીજીને પધરાવી મહારાજ બહાદુર પોતે સારથિપણું કરવા લાગ્યા. ઘોડાઓને બહુ સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યા હતા અને પ્રત્યેક ઘોડાના કંઠમાં મોતીની એકએક માળા પહેરાવેલી હતી. સ્વામીજી રાજભવનમાં પધારતાં, અયોધ્યાપતિએ તેમનું વિધિપૂર્વક અર્ઘ્યપૂજન કર્યું અને રાજ્ય, ખજાનો, સૈન્ય, પુત્ર વગેરે પોતાનું સર્વસ્વ સ્વામીજીના ચરણકમળમાં સમર્પણ કર્યું. તે પછી સ્વામીજી ફરી પાછા રેલગાડીમાં બેસી 'કદહી' નામના એક સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન પર ગાડી આવતાં જ, કદહીના વતની દયાશંકર વાજપેઈજીએ પોતાને ઘેર પધારી પાવન કરવાની સ્વામીજીને વારંવાર પ્રાર્થના કરવા માંડી. દયાશંકર પરમ ભક્ત હોવા છતાં અયોધ્યાપતિની તુલનામાં છેક જ દરિદ્ર હતા; પરંતુ સ્વામીજીને તો ધની–નિર્ધનનો ભેદ હતો જ નહિ, તેથી ભક્ત દયાશંકરજીને ઘેર જવા સારુ ફરીથી તેઓ રેલગાડીમાંથી ઊતર્યા.

તે પછી ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવેના કાનપુર નગર પાસે આવેલા 'બાઉપુર' સ્ટેશને ઊતરીને સ્વામીજી પોતાની જન્મભૂમિ મૈથીલાલપુર ગામમાં આવી પહોંચ્યા. મંદિરની પ્રતિષ્ઠા તો સૌ કોઈ કરે છે, પરંતુ આજે મૈથીલાલપુરમાં આટલી બધી મેદની શા માટે? નાનું સરખું ગામ લોકોથી ઊભરાઈ જતું હતું. સ્વામીજીના દર્શનની અભિલાષાથી

કુંભમેળાની પેઠે લાખો લોકો આવતા હતા; પરંતુ તે સર્વને દર્શન આપવાનું મુશ્કેલ જણાવાથી એક ઊંચો માંચડો બનાવરાવી તેના ઉપર સ્વામીજી બિરાજમાન થયા.

આ લાખો લોકો તરફથી સ્વામીજીને અર્પણ થયેલા વિવિધ પ્રકારના ખાદ્યપદાર્થો અને ફળફળાદિના ઠેકાણે ઠેકાણે ઢગલા થયા હતા તે જાણે નાના નાના પહાડ ન હોય એમ લાગતા હતા. સ્વામીજી પણ માંચડા પર બેઠા બેઠા બંને હાથે એ સઘળા પદાર્થો પ્રસાદરૂપે ચારેબાજુ છૂટથી આપવા લાગ્યા.* એ વેળા શ્રીમંત, દરિદ્ર, ઉચ્ચ કે નીચનો ભેદ રહ્યો નહિ. સઘળાં કોઈ પણ ઉપાયે સ્વામીજીના નિજ હસ્તે અપાતા પ્રસાદની એકાદ કણિકા પણ મેળવવા તલપાપડ થઇ રહ્યાં હતાં.

લોકોની આ ગંજાવર ઠઠમાં થઈને માંચડા નજીક જવાનો જેને આશરો નહોતો એવાં કોઈ કોઈ વૃદ્ધ, અશક્ત ને લૂલાં-પાંગળાં તો વળી સ્વામીજી જે પગરસ્તે થઈને મૈથીલાલપુર આવ્યા હતા તે રસ્તે પડીને આળોટતા બોલવા લાગ્યા કે 'આ રસ્તે થઈને સ્વામીજી પધાર્યા છે, આ રસ્તામાં તેમની ચરણરજ પડેલી છે, પ્રસાદ કરતાં ચરણરજનું માહાત્મ્ય અધિક છે.' ઇત્યાદિ.

માંચડા પરથી પ્રસાદ વહેંચી રહ્યા પછી થોડી વારે સ્વામીજીએ પાસે ઊભેલા એક પોલીસ સિપાઈને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે 'લછ્મન માથા નામનો એક માછી આ ભેદનીમાં છે, તેને અહીંયાં બોલાવી લાવો.' સ્વામીજીની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને પેલો પોલીસ

---

* યતીંદ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે:

स सर्वदाताऽद्य ववर्ष धाता स्वयं फलानां महतो विधाता।
धर्मार्थकामामृतमत्र संघे प्रसाददानाच्छलतः प्रसंगे॥

અર્થાત્ સર્વવસ્તુદાતા મહાફળવિધાતા બીજા મહેન્દ્ર જેવા સ્વામીજી પ્રસાદ વર્ષાવવાને બહાને ચોતરફ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.

લછમન માલાને ખોળવા નીકળ્યો, પણ કોઈ રીતે તેનો પત્તો નહિ લાગી શકવાથી તે વારંવાર નિરાશ થઈને પાછો આવવા લાગ્યો. સ્વામીજી પણ નવા નવા માણસને મોકલવા લાગ્યા. આખરે બે કલાકની શોધને અંતે લછમન માલાને સ્વામીજીની સમક્ષ હાજર કરવામાં આવ્યો. સ્વામીજીએ તેને પોતાની બાજુમાં માંચડા ઉપર બેસાડ્યો. એ રીતે ગુરુની શાંતિમય સોડમાં બેસવાનો પરમ લાભ મળવાથી શિષ્યના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. જગત જોતું હતું, અસંખ્ય લોકો જોતાં હતાં અને એ અથાગ મેદનીમાં સ્ત્રીપુરુષો પરસ્પર કહેવા લાગ્યાં કે 'સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી કંગાલના ઠાકોર છે, રંકના બેલી છે.'

લછમન માલા જાતિએ માછી હતો, વર્ણે કાળો હતો, ઉંમર એની આશરે ચાળીસેકની હતી અને કપડામાં એણે સો થીંગડાંવાળું એક ફાટેલું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું; પરંતુ એ એવી હીન અવસ્થાનો અને નીચ જાતિનો હતો તેથી શું થયું? મૂર્ખ લછમન માલા વગર ભણતરે જે જ્ઞાનમાં જ્ઞાની હતો, તે જ્ઞાન વિદ્યાનું અભિમાન ધરનારા પંડિતો સેંકડો વર્ષ સુધી તેના ચરણ આગળ બેસી તેની પાસેથી શીખે, તોપણ તે જ્ઞાનના અધિકારી તેઓ થઈ શકે કે કેમ, તે બાબત સંદેહ છે. સ્વામીજી કહેતા હતા કે 'લછમન માલાને સાક્ષાત્કાર થયેલો છે.' લછમન માલાને સ્વામીજીની બાજુમાં બેઠેલો જોઈને દર્શન કરનારાઓ સ્વામીજીની સાથે સાથે તેને પણ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. કેટલાક કહેતા કે, સ્વામીજી કેવળ માત્ર મોટા લોકોને જ ચાહતા હતા, પણ આ ઘટના જાણ્યા પછી તેઓનો એ ભ્રમ દૂર થઈ ગયો હતો. મૈથીલાલપુરમાં તે દિવસે તે વેળા કેટલાયે લખપતિ, કેટલાયે મોટા જમીનદાર-તાલુકદાર, રાજા-મહારાજા વગેરે હાજર હતા; છતાં રસ્તાના કંગાલ લછમન માલાને એકલાને જ તે દિવસે સ્વામીજીની બાજુમાં

---

* नाहं देहश्चिदानन्दात्मेति बुद्धिर्विद्येति भण्यते ।

બેસવાનું મળ્યું. અંતર્યામી સ્વામીજી આગળ જો ગુણનો આદર ન થતો હોત, તો હજારો દીનો, દરિદ્રો અને દુઃખી કંગાળો વગેરે તેમની પાસેથી કદીયે મંત્ર મેળવવા સમર્થ થયા ન હોત. સ્વામીજી પાસે વ્યક્તિભેદ હતો નહિ, જાતિભેદ હતો નહિ, હૃદયભેદ (આંતરિક યોગ્યતાનો ભેદ) તો તેઓ અવશ્ય લક્ષમાં લેતા હતા; પણ અભક્ત મોટા લોકો અને અભક્ત દરિદ્રોમાં તો અભક્ત શ્રીમંતોનો જ આદર અધિક થતો હતો. આનું કારણ તેઓ શ્રીમુખે કહેતા કે 'અભક્ત શ્રીમંતનું મન એક વાર ફેરવી શકાય, તો તેઓ અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકે, જ્યારે અભક્ત દરિદ્રનો આદર કરતાં તે કેવળ નાના પ્રકારની લૌકિક કામનાઓ આગળ લાવીને ત્રાસ જ આપ્યા કરે.' અભક્ત દરિદ્રને કામના સાથે આવતા કાઢી મૂકવામાં આવતો અને અભક્ત ધનવાનને આદર મળતો; તે પરથી અદ્યાપિ કેટલાક જણ કહે છે કે 'મોટા લોકોનો જ સ્વામીજી પાસે આદર થતો.' પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતા, ભક્ત દરિદ્રને તરછોડીને અભક્ત ધનવાનનો કદી આદર થતો નહિ. એના જ્વલંત દૃષ્ટાંત તરીકે આ લછમન માલા તથા બીજા સ્વામીજીના પ્રિય બે–ચાર બંગાલી શિષ્યોનાં નામ પણ દઈ શકાય તેમ છે, કે જેઓની માસિક આવક દશ, વીસ રૂપિયા કરતાં અધિક નહોતી.

સ્વામીજીના જન્મથી પવિત્ર થયેલા મૈથીલાલપુરને* વિશેષ પવિત્ર કરીને સ્વામીજી કાનપુરમાં લાલા ગયાપ્રસાદને ઘેર પધાર્યા. અસંખ્ય લોકો છેક મધરાત સુધી તેમના દર્શન કરવા ગયાપ્રસાદને ઘેર આવી ગયા. બીજે દિવસે સ્વામીજી કાનપુરના સ્ટેશન પર આવ્યા તો ત્યાં

* યતીંદ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે :-

भोगापवर्गमुद. एकपदे विधाता यस्मै ददाति दयया दयितार्थ दाता ।
श्रीमस्करी सकलशोकविरामहेतुं पादाम्बुजार्पणकृपा भवसिंधुसेतुम् ॥

સંપૂર્ણ ભોગમોક્ષદાતા સ્વામીએ નગરમાં પધારીને તેને પોતાની ચરણ-ધૂલીથી પાવન કરી ગામ ઉપર અનહદ કૃપા કરી દેતી.

અસંખ્ય બ્રાહ્મણોનું લશ્કર મંત્રદીક્ષા લેવા માટે તેમની રાહ જોતું હતું. સ્વામીજી આ બધા લશ્કરને મંત્રદાન આપતા આપતા છેક થાકી ગયા. મંત્રદીક્ષા પૂરી થતાં ન થતાંમાં તો ટ્રેન આવી પહોંચી. સ્વામીજી જુએ છે કે, અનેક લોકો મંત્રદીક્ષા માટે આતુર બની રહ્યા છે; પણ આટલા બધા લોકોને નહિ પહોંચી વળાય એમ ધારીને દરેકના કાન આગળ પોતાનું મુખ લઈ જઈને જાહેર કર્યું કે, તેમને મંત્રદીક્ષા આપેલી છે. આથી સઘળા લોકો પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માનવા લાગ્યા. ત્યાર પછી સેનાપતિ મેજર લમ્સડને જાતે સૈનિકોને કવાયત કરાવી અને યુદ્ધકૌશલ્યનું પ્રદર્શન કર્યું. ત્યાર પછી તેઓ કાશીએ આવવા રેલગાડીમાં બેઠા. રેલગાડી અલાહાબાદ સ્ટેશનમાં દાખલ થતાં, અલાહાબાદના વિખ્યાત જમીનદાર મહાદેવપ્રસાદ ચૌધરી સ્વામીજીને પોતાને ઘેર પધારવા સારુ વારંવાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા; પણ સ્વામીજીએ તેમને એક ઉત્તરથી શાંત પાડી દીધા. સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે :

> नाऽम्भोवायुः खंधरानाऽस्मितेजः ।
> सद्भक्तोऽयं मन्यते मे दृशं यः ॥
> नायं किंचिद्वस्तुतो वस्तुलोकः
> एतद्विद्वांस्त्वं नयेः कः स्वमोकः ॥

'હું પૃથ્વી નથી; વાયુ, જળ, તેજ કે આકાશ નથી; એ બધાંથી નિરાળો જે મને માને છે, તે જ મારો પરમ ભક્ત છે. વસ્તુતઃ સમસ્ત સંસારની કોઈ પણ ચીજ હું નથી એવું જ્ઞાન જેને થયું છે, તે કદાપિ કોઈનેય પોતાને ઘેર લઈ જવા માટે વ્યગ્ર થતો નથી.' એમ કહી મહાદેવપ્રસાદને સંતુષ્ટ કરીને સ્વામીજી કાશીધામમાં પાછા પધાર્યા.

૧૪ : દેહત્યાગપૂર્વે સૂચના

સ્વામીજી આનંદબાગમાં પાછા આવીને પહેલાંની માફક રહેવા લાગ્યા; પણ પાછા આવતી વેળા લછમન માલા અને તેની સ્ત્રીને સાથે લેતા આવ્યા હતા. જ્યાં સુધી લછમન માલા આનંદબાગમાં રહ્યો, ત્યાં સુધી ઘણે ભાગે દરરોજ સ્વામીજીની આજ્ઞાથી એને આ ગાન ગાવું પડતું હતું :–

लारे मालाहा किनारे लाइया । सरजूके तीरे भीड मैं भारि ठारे हैं राम लछमन दूइ भाइया ॥

આ ગાન ગાઈને લછમન માલા ચૂપ થતો, એટલે સ્વામીજી હસતાં હસતાં કહેતા કે 'માલા! મારા માટે પણ તારે નૌકા લઈને આ અસિઘાટ પર જલદી આવવું પડશે.' મુંબઈ નગરીમાં ન્યુમોનિક પ્લેગે આવી દેખા દીધી. ૧૮૯૭–૯૮ના આખા ભારતમાં વ્યાપેલા ભયંકર દુકાળમાં કંઈ હજારો લોકો અન્નના અભાવે હાહાકાર કરતા પ્રાણ છોડવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ પણ એક દહાડો કહ્યું, કે 'કલિના પ્રભાવે કરીને ધરતી પાપથી પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. હવે વધારે દિવસ રહેવું ઉચિત નથી.'

એક દહાડો સવારમાં સ્વામીજી બેઠા છે, એવામાં એક બંગાળી બાબુ હાથમાં એક બંગાળી છાપું લઈને ત્યાં આગળ આવ્યા. સ્વામીજીએ બાબુના હાથમાંથી છાપું લઈને જોયું, તો તેમાં એક ચિત્ર છાપેલું દીઠું. મધ્યપ્રદેશનો વતની એક કંગાલ યુવક એક ઝાડ તળે પડી રહ્યો છે. બહુ દિવસ થયાં આહાર નહિ મળવાથી, તે મરવાની દશામાં છે; તથાપિ દેહપિંજરમાંથી પ્રાણ નીકળવાને હજુ કંઈક વિલંબ છે. બીજી તરફ ઝાડની ડાળ પર ચાર–પાંચેક કાગડા અને નજદીક જમીન પર ત્રણ–ચાર શિયાળવાં તેના મૃત્યુની રાહ જોતાં બેઠાં છે. સ્વામીજી એ ચિત્ર જોઈને જાણે વ્યાકુળ બની ગયા અને કંઈક

બોલ્યા; પણ તે સ્પષ્ટ સમજી શકાયું નહિ. બીજી જ પળે બાલિયા શહેર પાસેના બૈરિયા ગામમાં રહેતા બાબુ પદ્મદેવ નારાયણ આવી ઊભા. સ્વામીજી પદ્મદેવનારાયણને જોતાં જ બોલ્યા: 'જુઓ, અમારે માટે થોડો ખર્ચ કરવો પડે તેમ છે.' પદ્મદેવ બાબુએ તે વાતની ખુશી બતાવી. ત્યાર બાદ નીચેનું નિવેદનપત્ર કાશીક્ષેત્રના ભારતજીવન પ્રેસમાં અંગ્રેજી તથા હિંદી ભાષામાં છપાવી સ્વામીજીની પોતાની સહી સાથે, તેમની ઇચ્છાનુસાર કાશીમાં સર્વત્ર વહેંચવામાં આવ્યું હતું, જેનો અનુવાદ નીચે આપીએ છીએ: શ્રી ૧૦૮ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતીજીનો જે આશય મને જણાયો છે તેને નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરું છું:

શ્રીમદ્ પૂજ્યપાદ સ્વામીજીએ જ્યારથી સંન્યાસ ધારણ કર્યો, ત્યારથી આજ સુધીમાં દ્રવ્યનો સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. પોતાના ભોજન માટે પોતાના નિવાસસ્થાનમાં રસોઈની કશી વ્યવસ્થા રાખી નથી. ભાગ્યવશાત્ જે કંઈ આવી મળ્યું તે ઉપર ગુજરાન ચલાવી લે છે. પોતાની સેવાનિમિત્તે કોઈને પણ નોકર કે સેવક તરીકે રાખતા નથી. પોતાનો શારીરિક નિર્વાહ જાતે જ કરી લે છે. જ્યારથી તેઓશ્રી કાશીના દુર્ગાકુંડ ઉપરના આનંદબાગમાં બિરાજે છે, ત્યારથી જે કોઈ નોકરચાકર છે, તે બાગના માલિક શ્રીઆમેઠીનરેશના જ છે. વસ્ત્રનો તો ત્યાગ કર્યો. પછી ભોજન સિવાય બીજા કશાનુંય પ્રયોજન રહ્યું નથી. જગેસર આહિર સ્વામીજીની કંઈક સેવા કરતો રહે છે, તે પણ આમેઠી રાજાનો નોકર છે.

રામચરણ તિવારીજી પોતાની શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પૂજ્યપાદ સ્વામીજીની પરિચર્યામાં તત્પર રહે છે, તે પણ આમેઠીના રાજાસાહેબના નોકર છે. સ્વામીજીએ એ પણ જાહેર કર્યું છે કે, ઉપરોક્ત તિવારીજીએ પોતાની પાસેથી કે કોઈ સત્સંગી પાસેથી કંઈ પણ લીધું નથી, તેમ ઇચ્છ્યું પણ નથી. તે તો જાતે સુખી છે અને જે કંઈ મેળવ્યું છે,

તે નોકરી દ્વારા પોતાની જાતે જ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને ગોસાંઈ કૃષ્ણગીરીજી કે જેમને ત્યાં તે પહેલાં નોકરી કરતા હતા, તેમની પાસેથી તેમને દ્રવ્ય મળ્યું છે અને તેમની જ લાગવગથી તે આમેઠીના રાજાસાહેબને ત્યાં નોકરીએ લાગ્યા છે.

પૂજ્યપાદ સ્વામીજીની એવી ઇચ્છા જ નથી કે, કોઈ તેમના નામે સ્થાન કે મઠ બાંધે કે ગાદી સ્થાપે અને તેમના મૃત્યુ પછી તે ચાલ્યા કરે. ગૃહસ્થોમાં ઘણાયે ધનવાન, નિર્ધન અને રાજા લોકો તેમના શિષ્ય છે, પણ સ્વામીજીએ તેમને શિષ્ય થવાનું કદી પણ કહ્યું નથી; પરંતુ તેઓએ જાતે જ પોતાના કલ્યાણ માટે તેમનો ઉપદેશ લીધો છે.

વળી જેઓ પ્રેમી અને ભક્ત છે, તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે, શ્રીસ્વામીજીએ કદી પણ પોતાના ભક્તોને કહ્યું નથી કે, તમે મારી મૂર્તિઓ સ્થાપો અથવા મંદિરો બનાવો કે તળાવ, ધર્મશાળા બનાવો; પરંતુ શ્રદ્ધાળુ ગુરુભક્તોએ પોતાનાં પુણ્ય, લોકોપકાર અને આત્મસંશોધન અને ગુરુભક્તિ દર્શાવવા માટે પૂજ્યપાદ સ્વામીજીના નામથી મંદિરો બંધાવ્યાં છે, પ્રતિમાઓ સ્થાપી છે અને તળાવ, ધર્મશાળાઓ વગેરે બંધાવ્યાં છે.

તેથી શ્રીસ્વામીજી મહારાજના ચરણરજ સેવક રાજા–મહારાજા, સદ્‌ગૃહસ્થો, ધનવાન તેમ જ સર્વસાધારણ લોકોએ જાણી લેવું કે, સ્વામીજીની પછી કાશીના આનંદબાગમાં કે કયાંય પણ કોઈ ચેલો, શિષ્ય કે ગુરુભાઈ અથવા સેવક બનીને ન રહે અને કોઈ પણ એવા કોઈને ન માને તેમ જ એવા નામ વેચનારાઓને કોઈ રોટી પણ ન આપે. કાશીમાં અથવા અન્યત્ર એવું કોઈ કહે કે, અમે પૂજ્યપાદ સ્વામીજી પાસેથી સંન્યાસદીક્ષા લીધી છે; અથવા એમ કહે કે, અમે તેમના સંન્યાસી શિષ્ય કે ગુરુભાઈ વગેરે છીએ, તોપણ તેને કંઈ પણ આપવું નહિ; તેમ જ તેનો આદરસત્કાર કરવો નહિ. આ માટે સૌ કોઈને પૂજ્યપાદ સ્વામીજી સોગન આપે છે.

જેમને ગુરુભાવથી અથવા કોઈ પણ ભાવથી શ્રીચરણોમાં ભક્તિ હોય તેઓ કાશી અથવા અન્ય સ્થાનો કે જ્યાં સ્વામીજીની મૂર્તિઓ સ્થાપેલી છે, ત્યાં દર્શન-પૂજન ભલે કરે, પરંતુ દ્રવ્ય કે વસ્ત્ર તે મૂર્તિઓ ઉપર કદી પણ ના ચઢાવે; કેમકે પૂજ્યપાદ સ્વામીજી પોતે પણ પરિગ્રહ રાખતા નથી, તો પછી તેમની મૂર્તિઓ ઉપર પણ દ્રવ્ય-વસ્ત્ર ચઢાવવાં એ અનુચિત છે. શ્રીમાન સ્વામીજી તરફથી એ આજ્ઞા છે કે, જ્યારે પ્રાણ છૂટી જાય, ત્યારે દેહને સંન્યાસીઓની રીત પ્રમાણે માટીભરેલા ઘડાઓ બાંધીને ગંગાજીમાં પધરાવી દેવો.

મારા લખવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, શ્રીમાન પૂજ્યપાદ જેવા અસંગ અને દિગંબર જન્મ્યા હતા, એવા જ દિગંબર અને અસંગ રહ્યા અને એવા જ જશે. તેથી આપણું કર્તવ્ય છે કે, તેમના નામને પણ સંસારમાં એવું જ નિ:સંગ રાખીએ. ઇત્યલમ્.

દા. ભાસ્કરાનંદસ્વામી	પદ્મદેવ નારાયણસિંહ
(સ્વામીજીની સહી)	બૈરિયા, જિલ્લે બાલિયા

૧૫ : દેહત્યાગ

૧૮૯૯ની ૧૧મી જુલાઈના 'ભારતજીવન'માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું કે:—

'શ્રી સ્વામીજી ભાસ્કરાનંદજી મહારાજ દેહત્યાગપૂર્વે મહારાજા કાશીરાજ તથા ડેપ્યુટી મહારાજ નારાયણજીને કહેતા હતા કે, હવે મને સંસારમાં બહુ જ અશ્રદ્ધા થઈ ગઈ છે; એટલે હવે હું શરીર છોડી દઈશ.'

એ પછી અષાઢ માસની ૨૫મી તિથિ અને રથયાત્રાના દિવસે રવિવારે રાતના બાર વાગતાં સ્વામીજી બેઠા થયા અને 'જાણજો કે, આ સમાધિ મારી છેલ્લી સમાધિ છે' એમ કંઈક કહીને સમા-

સ્થિર થયા.

સ્વામીજી પોતાના રોજના યોગીજનપ્રિય પદ્માસન ઉપર બેઠા બેઠા નશ્વર દેહને તજી ગયા, તોપણ મુખ સદાની પેઠે પ્રસન્ન હતું.

(બંગાળી ઉપરથી)

મંદાક્રાંતા

શોકે આંસુ, નયન દ્રવતાં, હા! વિભો હાય વિભુ,
ક્યાંથી જોશું, કમલમુખ એ, દિવ્ય તેજે ભરેલું!
થાશે હાવાં, ન ખચિત કદા, આવવું અહીં ફરીથી,
હાંકે જીત્યાં, જનમ-મરણો, યોગથી ઓ ગુરુજી. ૧
હા! શી કાન્તિ, મધુર રમણી, 'દિવ્યતાથી ભરેલી!
વાણી મીઠી, રસિક જનનાં, ચિત્તમાંહે ઠરેલી!
લ્હાણું દીધું, અખિલ જગને, જ્ઞાન ને પ્રેમ કેરું,
દાખી દીધું, ભવતરણનું, વિશ્વને નાવ સ્હેલું. ૨
ખાલી આજે, પુનિત મઠ એ, બાગ આનંદ* કેરો,
તોપે એનો, સુયશ મહિમા, ઠામ ઠામે ભરેલો;
વૃક્ષો, વેલો, ફૂલ ફળ તથા, પંખી નાના તરેહનાં,
ધૂલિમાં ને, ગગન સમિરે, છે જ એના નમૂના. ૩
સંગે નો'તું, સદન ધન કે, ચીરની એક ચીંદી,
નંગૂ પંગૂ, વપુજ તદપિ, મોહિની શી રસીલી!
આકર્ષીયાં, જન ભલભલાં, વીસમીનાં રસેલાં×,
ચૂમ્યાં ચર્ણો, મુકુટ નમિયાં, રત્ન હીરે મઢેલાં! ૪
હા! હા! શાંએ, ઊલટ ભરિયાં, લોકનાં થોક વ્હેતાં,
શ્રીમુખેથી, વચન ઝરતાં, ઝીલવાં ઝ્હેર એવાં!
સાધી તીરે! જીવનમુક્તિ, ભિન્ન નો'તા હરિથી,
પુણ્યાત્મા એ, પુનિત પુરનો, દેખશું ક્યાં ફરીથી! ૫
સો! સો! સ્વામી! ચરણ તમથી, જેમ કૈલાસ વાસે,
શોભી કાશી, નિખિલ જગ તે, શૂન્ય આજે ઉદાસે;

---

* આનંદબાગ. × વીસમી સદીના અસરવાળાં.

શોકે ઘેર્યાં, હૃદય સહુનાં, રાય ને રંક કેરાં,
નિરાધારા, બની જ ધરણી, સ્વામી! શેને નમેરા? ૬
રે! રે! રોતાં, જન અગણ્ કૈં, ઊંચ ને નીચ લોકો,
'હેલારો કાં, દરદ દિલનાં, કાપશે કોણ દુઃખો?'
ઓચિંતા ને, વીજપતનશી, આશ સૌ નાશ પામી,
છાંડી જતાં, ભુવનતલ આ, ભાસ્કરાનંદ સ્વામી! ૭

(આ નીચેના ઉતારા 'સંજીવની' અને 'વસુમતી' પત્રોમાંના છે:)

'જીવ. ઈશ્વરપ્રેમ પ્રાપ્ત કરીને કેવો આનંદમય થઈ શકે છે તેનો ભાસ્કરાનંદ પ્રત્યક્ષ નમૂનો હતા. ઈશ્વરપ્રેમમાં તેઓ સ્વયંશોકાતીત, દુઃખાતીત, શીત–ગ્રીષ્માદિ ઋતુઓના ક્લેશોથી અતીત તથા આહાર–અનાહારની વેદનાથી અતીત થઈ ગયા હતા; કિંતુ જીવોનાં દુઃખ જોઈ ને તેમની આંખો આંસુથી ઊભરાઈ જતી હતી તથા સુખ જોઈ ને આનંદથી પ્રફુલ્લ થતા હતા. હાય! પ્રેમની આવી મૂર્તિ હમેશને માટે અલોપ થઈ ગઈ છે!' 'સમગ્ર ઉપનિષદો તેમની જિહ્વાગ્રે હતાં, તેમના બ્રહ્મતત્ત્વના ઉપદેશથી શ્રોતાઓ મુગ્ધ અને બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જતા હતા, તેમનો ઉદાર પ્રેમ હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી–સર્વને સરખી રીતે સ્પર્શતો હતો.'

'તેમની બનાવેલી દશ ઉપનિષદોની મૃદ્વિ નામની ટીકા, 'સ્વારાજ્યસિદ્ધિ' નામનું અતિ કઠણ દર્શનપુસ્તક તથા તેમની 'કૈવલ્ય કલ્પદ્રુમ' નામની ટીકા એ છપાયાં છે. આ સઘળા ગ્રંથો ચિરકાળ તેમના વિદ્યાવત્તાની ઓળખ આપતા રહેશે. એ સઘળા ગ્રંથોએ દેશવિદેશમાં તેમની કીર્તિ ગજાવી છે, તેમના ગ્રંથોને અક્ષય આસન પ્રાપ્ત થયું છે, એ ગ્રંથો એમના નામને અમર રાખશે; પણ તેમની એ પ્રેમમૂર્તિના અભાવે કાશી અનાથ બન્યું છે!—રે! ભારત દરિદ્ર બન્યું છે! તેમનો એ ઉદાર પ્રેમ અને એ નિર્મળ આનંદમૂર્તિ જોઈ ને કાશીવાસીઓ કહેતા કે 'તેઓ બીજા વિશ્વેશ્વર છે—અરે! પ્રત્યક્ષ વિશ્વેશ્વર છે.''

'લોકો જેમ વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા કાશીમાં આવતાં તેમ જ સ્વામી ભાસ્કરાનંદનાં દર્શન કરવા પણ આવતાં. સ્વામી ભાસ્કરાનંદ હિંદુ જાતિના આરાધ્ય દેવતા હતા: જેવી રીતે દેવતાનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરવામાં આવે છે, તેમ આ દેવતાની ઉપદેશમાળા પ્રત્યેક ક્ષણે યાદ રાખવા યોગ્ય છે.'

(મુંબઈના 'વ્યંકટેશ્વર સમાચાર'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકોનો અનુવાદ આ નીચે આપીએ છીએ:)

'હે વિશ્વનાથનગરી વારાણસી! તું સર્વ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે; કિંતુ હાય! આજ તને એએક વાત કહેવાનું ઉચિત લાગ્યાથી કહેવું પડે છે કે, તેં શિવસ્વરૂપ ભાસ્કરાનંદ યતિને વૈકુંઠમાં મોકલ્યા છે. તેથી અમને એમ લાગે છે કે, શિવ પ્રતિ જે પ્રીતિને વિદ્વાનો વખાણવા યોગ્ય ગણે છે, તે પ્રીતિ હવે તારામાં નથી!'

'તેમના અંતર્ધાનથી કાશી આજ ઉદાસીન બન્યું છે; સમસ્ત વિશ્વ દુ:ખરાશિથી ગ્રસ્ત થયું છે; તપરૂપી વૃક્ષ ભાંગી પડ્યું છે; જપરૂપી જળ સુકાઈ ગયું છે, યોગવિરાગાદિમાનો અનુરાગ શિથિલ થઈ ગયો છે. હાય! પરમેશ્વરરૂપ, વેદવિધિથી શોભતો, જ્ઞાન અને ધ્યાનને ધારણ કરનાર માર્તંડ (સૂર્ય) આજ અસ્ત થયો છે.'

'નિરાશ્રિત થયાથી, એક બાજુએ જ્ઞાન અને બીજી બાજુએ વિરાગ રુદન કરે છે; ધ્યાન યોગનાં નેત્રોમાંથી નીસરતાં આંસુઓ લૂછે છે; છળથી ભરેલો આ છપ્પનિયો દુષ્કાળ જ આ અનર્થનું મૂળ છે, એણે જ તપને સંતપ્ત અને જપને રડતાં કર્યાં છે. એને જ લીધે વિધિ, વેદ, સમાધિ, સ્વધા, સરોદય, સ્વાહા-તેઓ પણ ભાસ્કરાનંદની સંગે સંગે સમાધિગર્ભમાં સંતાઈ ગયાં છે. શ્રુતિઓના સારની યુક્તિરૂપે વગાડાતો ઇશ્વરોપદેશરૂપી દુંદુભિ પણ આજે વિલીન થયો છે.'

'યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન-એ બધાં કોના આશરે હવે સમાધિના આસને બેસશે? સર્વ જીવોના પ્રત્યે પ્રેમ

એવી સુંદર રીતે હવે કોણ દાખવશે? અને વર્ણાશ્રમ ધર્મની રીતિ-નીતિ હવે લોકોને કોણ સુણાવશે?'

'હાય! જ્ઞાનમાં, ગૌરવમાં, દેશમાં, વેશમાં જે સાક્ષાત્ શિવ સમાન હતા, તે ભાસ્કરાનંદ સ્વામી આજ અંતર્હિત થતાં એ વિમલ જ્ઞાનામૃતનું પાન હવે કોણ કરાવશે? હાય! કામનાશૂન્ય એ સ્વામી અત્યારે ક્યાં છે? અત્યારે તે અનાદિ પરમ બ્રહ્મમાં લીન થયા છે, હવે ફરીને તેમના પાછા આવવાનો સંભવ નથી.'

જે અંગિરાની કીર્તિસ્વરૂપ, બૃહસ્પતિની ભરણીસ્વરૂપ અને ધરતીમાં ત્રાતાઓના તારકસ્વરૂપ હતો; જેણે આ મિથ્યા જગતનું સત્યત્વ પ્રતિપાદન કરનારી સઘળી યુક્તિઓ અને તર્કોને ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ કરી નાખ્યાં છે, તથા જે સનાતન આર્ય ધર્મના, સંસ્કૃત ભાષાના અને વાગ્દેવીના આસનસ્વરૂપ હતા, તે પૃથ્વીના સ્તંભસ્વરૂપ, ઈશ્વર તુલ્ય, દંભવિદારક, હિંદુસ્તાનના ગૌરવરવિ આજ અસ્ત પામ્યા છે.'

મહાયોગી ભાસ્કરાનંદે મધરાતે યોગાસન પર દેહત્યાગ કર્યો. તેમને છેલવેલા નિહાળી લેવા તેમજ તેમના પ્રત્યેનું પોતાનું સન્માન દર્શાવવા મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને જૈનો આનંદબાગમાં આવવા લાગ્યા; અને સ્વામીજીનું છેલ્લી વારનું પૂજન કરવા સારુ તે દિવસે ફૂલનો એક એક હાર બબ્બે-ત્રણત્રણ રૂપિયે વેચાયો.

સ્વામીજીએ દેહ છોડતાં પહેલાં કાશીના ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ પંડિત મહારાજ નારાયણને ત્રણ વાર સોગન દઈને આજ્ઞા કરી હતી કે 'દેહાંત પછી મારા શબના ચાર ભાગ કરીને ચાર દિશામાં ફેંકવા; જેથી પક્ષીઓ શબના ભક્ષણથી તૃપ્ત થાય.' પરંતુ અંતિમ સમય આવેલો જોઈ, ડેપ્યુટી મહારાજ નારાયણસિંહે સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરી હતી કે 'પ્રભો! બહુ દિવસથી હું આપની પાસે આવું-જાઉં છું; કોઈ દિવસ કશા માટે મેં પ્રાર્થના કરી નથી. આજ મારી એક ભિક્ષા છે, પૂર્ણ કરશો?' સ્વામીજીએ ઈશારતથી સંમતિ દર્શાવતાં બાબુ બોલ્યા: 'પ્રભો! મને સોગનમાંથી મુક્ત કરો.' ઈતર શિષ્યવર્ગ

ગુરુદેવનું એવું પરિણામ નજરે નિહાળી શકશે નહિ.' આ પ્રમાણે મોગનમાંથી તેઓ છૂટ્યા હતા, તેથી સૌએ તેમના શબને દાટવાનું નક્કી કર્યું.

પછી સ્વામીજીના શબને દૂધ, સાકર, દહીં અને ગંગાજળથી સ્નાન કરાવી યથાવિધિ આનંદબાગના મધ્યભાગમાં સમાહિત કરવામાં આવ્યું. એ સમયે અયોધ્યાના મહારાજા કાશીના મહારાજ વગેરે ૭ હજાર મનુષ્યો હાજર હતાં.

કાનપુરનિવાસી મહાભક્ત સ્વ૦ બાબુ ગયાપ્રસાદે એક લાખ રૂપિયા સમાધિમંદિર બાંધવા માટે આપ્યા હતા. એ રકમમાંથી અત્યારે સમાધિમંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે.

સ્વામીજીની હયાતિમાં જ કાશીધામમાં સ્થળે સ્થળે તેમની આરસપહાણની પ્રતિમૂર્તિઓની સ્થાપના થયેલી હતી. કાશીની દુકાનોમાં પથ્થરની બનાવેલી જે જે ચીજો વેચાય છે, તેમાં પાંચ રૂપિયાથી માંડીને તે હજાર રૂપિયા સુધીની કિંમતની સ્વામીજીની તરેહતરેહની પ્રતિમૂર્તિઓ હોય છે. અને તે ભારતમાં તેમ જ પૃથ્વીના બીજા ભાગોમાં જાય છે. એ રીતે કેટલીએ મૂર્તિઓ વેચાઈ છે, તેની ચોકસ સંખ્યા કાઢવી અસંભવિત છે. સંપત્તિવાળા તમામ ભક્તોએ તેમની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા ઉપરાંત ધર્મશાળાદિ પણ બંધાવ્યાં છે.

અમેઠીરાજે સ્વામીજી જે સ્થાનમાં રહેતા હતા તે આનંદબાગમાં, ' કાશીરાજ અને બાહરની રાણીએ કાશીધામમાં, પ્રયાગના બાબુ ચૌધરીપ્રસાદે ટિહુંટ જિલ્લાના નાનપુર ગામમાં, નાગોધાના રાજાશ્રી યાદવેંદ્રસિંહ તથા ચંપાપુરના રાજા જગન્મોહનસિંહ વગેરે રાજાઓએ હજારોના ખર્ચે મનોહર મંદિરો બાંધી તેમાં સ્વામીજીની પ્રતિમૂર્તિઓ સ્થાપન કરી છે. કાશીના કોઈ પણ મેળામાં હજુએ સ્વામીજીની માટીની સુંદર શ્વેત મૂર્તિઓ વેચાય છે.

અસિઘાટ ઉપર 'ભાસ્કરક્ષેત્ર' નામનું એક અન્નક્ષેત્ર પણ ખોલવામાં આવ્યું છે.

૧૬ : સ્વામીજીનો ઉપદેશ

આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે, સ્વામીજીના શિષ્યોની સંખ્યા એક લાખ કરતાં વધુ હશે, પણ એક મૈથિલસ્વામી સિવાય કોઈને ચતુર્થ આશ્રમ(સંન્યસ્ત)ની દીક્ષા તેમણે આપી નહોતી. એક દિવસ સ્વામી પ્રકાશાનંદ સરસ્વતી(મૈથિલસ્વામી)ને ત્યાં સ્વામીજી ગયેલા ત્યારે બીજે દિવસે વાપરવા માટે થોડાં લાકડાં સંઘરી રાખેલાં હતાં, તે જોઈ સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે, આવો સંગ્રહ બીજી વખત જોવામાં આવશે તો મારે તમારો મંત્ર ખેંચી લેવો પડશે. સ્વામીજી કહેતા કે 'સંન્યાસીના ભગવા પર જો ડાઘ પડ્યો તો પછી ગમે તેટલું ધોવરાવો પણ તે ડાઘ જવાનો જ નહિ; અને સંસારીને જે ડાઘ લાગે છે, તે તો ધોવડાવવાથી જઈ શકે ખરો.' વળી કહેતા કે 'કળિયુગમાં સંન્યાસ લેવો ઠીક નથી.'

સંન્યાસધર્મ કેવો કઠિન છે તે અનેક માણસો જાણતા નથી એમ લાગે છે. પ્રત્યેક સંન્યાસીને જે કેટલાક નિયમો પાળવા પડે છે, તે પૈકી થોડાક આ પ્રમાણે :

(૧) સ્ત્રીજન સાથે વાત કરવી નહિ, એટલું જ નહિ પણ મનમાં સ્ત્રી વિષે વિચાર સુદ્ધાં કરવો નહિ.

(૨) કોઈ પણ કારણસર મનને ઉત્તેજિત થવા દેવું નહિ.

(૩) કોઈ પણ જાતની ધાતુનો સ્પર્શ કરવો નહિ.

(૪) એવે ઘેર ભિક્ષાર્થે જવું કે જ્યાં કોઈ ભૂખ્યું ન હોય.

આથી સ્વામીજી કહેતા કે, આ કળિકાળમાં સોમાંથી એક પણ સાચો સંન્યાસી મળવો મુશ્કેલ છે, હજારમાંથી એકાદ બે મળી આવે કે નહિ એ વિષે પણ સંદેહ છે.

यत्र यत्र भवेत् तृष्णा संसारं विद्धि तं तदा ।
प्रौढवैराग्यमास्थाय वीततृष्णः सुखी भव ॥

(અષ્ટાવક્ર સંહિતા)

છે. હકીકત આવી હોવાથી પહેલાં પરિશ્રમ કરી ચિત્તશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. અધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, વ્રત, જપ, ઉપાસના અને ઇંદ્રિયનિગ્રહ દ્વારા એ ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સર્વ પ્રાણી આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનમાં મસ્ત રહ્યાં છે; પરંતુ તેમાં મનુષ્યને જે જ્ઞાનરૂપી મહારત્ન મેળવવાનાં સાધન મળેલાં છે, તે બીજાં પ્રાણીઓને મળેલાં નથી. હવે જો આપણે એ મહારત્નરૂપી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને વેળાસર પ્રયત્ન ન કરીએ અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય તેવાં સાધનો ન સાધીએ, તો પછી કાળ જતાં વાળ ધોળા થશે અને દાંત પડવા માંડશે ત્યારે શું કરવાના હતા ?* 'તમો મહાપાપી હો તોપણ ફિકર નહિ. તે પરમકૃપાળુ ભક્તવત્સલ ભગવાનની ભક્તિથી ઘણાય પાપીઓનો ઉદ્ધાર થયો છે. તેની અનન્ય ભક્તિથી પાપ અવશ્ય ધોવાઈ જાય છે. નક્કી માનજો કે, તેના ભક્તોનો કદી નાશ થતો નથી. જેઓ અનન્યભાવે ભગવાનનું શરણું લે છે, તેઓ ભલે પાપી હોય કે સ્ત્રી-શૂદ્રાદિ હોય તોપણ તે સર્વનું કલ્યાણ થાય છે.' એમ ગીતાજીમાં કહ્યું છે.× પરંતુ જુદા જુદા મુનિઓના જુદા જુદા મતો છે, તેથી કયે માર્ગે જવુ ? એટલા માટે જ સ્વામીજી કહેતા કે 'સત્પુરુષને શરણે જાઓ એટલે બીજું બધું આપોઆપ થયે જશે.'

ગીતામાં કહ્યું છે કે 'જે મને જે ભાવથી બોલાવે છે તે મને તે જ ભાવે પ્રાપ્ત કરે છે.' (૪-૧૧) આ વાતને મનમાં રાખી તન્મય થઈને જે માર્ગે જઈ શકો તે માર્ગે ચાલ્યા કરો; કંઈ પણ ભય નથી. બધા માર્ગો એક જ સ્થાને જઈ મળે છે.

---

* इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ॥
(કેનોપનિષદ-૧૩)

અર્થાત્ અહીં શરીર છે ત્યાં સુધીમાં જ આત્મતત્ત્વને જાણ્યું તો જ સારું, નહિ તો વિનાશ અને જન્મમરણ ચક્રમાંજ છે.

× कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।

હું ભણાવું.' પછી તે સંન્યાસી બાબુને મહિમ્નસ્તોત્ર બહુ સારી રીતે સમજાવીને ચાલ્યા ગયા.

ગુરુભક્તિ

અસીમ નિરાકાર વિશ્વના નાથની આરાધના, સસીમ સાકાર માનવોને માટે અસંભવિત ધારી સૂક્ષ્મદર્શી શાસ્ત્રકારો માનવરૂપી ગુરુની વ્યવસ્થા કરી ગયા છે. મહાભક્તિમાન ધ્રુવ કૃષ્ણપ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઈને સિંહ–વાઘ ઇત્યાદિ હિંસક પ્રાણીઓના ભયને તુચ્છ ગણીને વનોવન ભટક્યા, છતાં જ્યાં સુધી તેમને નારદઋષિ તરફથી મંત્રદાન મળ્યું નહિ, ત્યાં સુધી તેમને શ્રીહરિનાં દર્શન થયાં નહોતાં. એ જ પ્રમાણે અન્ય ધર્મોમાં પણ જોવામાં આવે છે. મુસલમાનોને એકમાત્ર 'અલ્લાહ' ઉપાસ્ય હોવા છતાં સઘળા મુસલમાનો સાકાર દેહધારી મનુષ્યરૂપે અવતરેલા મહાભક્ત મહમદનું શરણ સ્વીકારે છે; ખ્રિસ્તીઓને પણ મેરીસુત ઈસુખ્રિસ્તનો આશરો લીધા વગર ચાલતું નથી; નાસ્તિક બૌદ્ધો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સુદ્ધાં માનતા નથી, છતાં શુદ્ધોદનપુત્ર શાક્યમુનિ(બૌદ્ધ)ને પોતાના ઉપાસ્ય દેવતા માને છે. તેથી જણાય છે કે, દેહધારી મનુષ્યને ભગવાનની આરાધના કરવામાં દેહધારી અસાધારણ પુરુષોની સહાયતા તેમનાં ચરિત્રો અને ઉપદેશો દ્વારા પણ બહુ જ ઉપકારક થાય છે. આથી જ હિંદુઓમાં ગુરુ, શિવ, વિષ્ણુ, રામ, કૃષ્ણ, મુસલમાનોમાં મહમદ અને વલી શખ્સો, પારસીઓમાં જરથુસ્ત્ર અને ખ્રિસ્તીઓમાં ઈસુ વગેરે મહાન આત્માઓ અત્યંત પૂજ્ય અને વંદનીય ગણાય છે.

પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધનો વિરોધ લાંબા સમયથી ચાલ્યો આવે છે. મહામુનિ વસિષ્ઠજીએ યોગવાસિષ્ઠમાં આ પ્રશ્નની ઠીક ઠીક મીમાંસા કરી છે. પ્રથમ પુરુષાર્થને પ્રધાનપદ આપી છેવટે પ્રારબ્ધની વાત કહી છે કે, દૈવ પ્રબળ તો ખરું, તોપણ પુરુષાર્થ કંઈ જેવો તેવો નથી. સાંખ્યકાર કહે છે કે, આજનું કરેલું કર્મ કાલનું પ્રારબ્ધ થાય

છે. હકીકત આવી હોવાથી પહેલાં પરિશ્રમ કરી ચિત્તશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. અધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, વ્રત, જપ, ઉપાસના અને ઇંદ્રિયનિગ્રહ દ્વારા એ ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સર્વ પ્રાણી આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનમાં મગ્ન રહ્યાં છે; પરંતુ તેમાં મનુષ્યને જે જ્ઞાનરૂપી મહારત્ન મેળવવાનાં સાધન મળેલાં છે, તે બીજાં પ્રાણીઓને મળેલાં નથી. હવે જો આપણે એ મહારત્નરૂપી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને વેળાસર પ્રયત્ન ન કરીએ અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય તેવાં સાધનો ન સાધીએ, તો પછી કાળ જતાં વાળ ધોળા થશે અને દાંત પડવા માંડશે ત્યારે શું કરવાના હતા ?* 'તમો મહાપાપી હો તોપણ ફિકર નહિ. તે પરમકૃપાળુ ભક્તવત્સલ ભગવાનની ભક્તિથી ઘણાય પાપીઓનો ઉદ્ધાર થયો છે. તેની અનન્ય ભક્તિથી પાપ અવશ્ય ધોવાઈ જાય છે. નક્કી માનજો કે, તેના ભક્તનો કદી નાશ થતો નથી. જેઓ અનન્યભાવે ભગવાનનું શરણ લે છે, તેઓ ભલે પાપી હોય કે સ્ત્રી-શૂદ્રાદિ હોય તોપણ તે સર્વનું કલ્યાણ થાય છે.' એમ ગીતાજીમાં કહ્યું છે.× પરંતુ જુદા જુદા મુનિઓના જુદા જુદા મતો છે, તેથી કયે માર્ગે જવું? એટલા માટે જ સ્વામીજી કહેતા કે 'સત્પુરુષને શરણે જાઓ એટલે બીજું બધું આપોઆપ થઈ જશે.'

ગીતામાં કહ્યું છે કે 'જે મને જે ભાવથી બોલાવે છે તે મને તે જ ભાવે પ્રાપ્ત કરે છે.' (૪-૧૧) આ વાતને મનમાં રાખી તન્મય થઈને જે માર્ગે જઈ શકો તે માર્ગે ચાલ્યા કરો; કંઈ પણ ભય નથી. બધા માર્ગો એક જ સ્થાને જઈ મળે છે.

---

* इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ॥

(કેનોપનિષદ-૧૩)

અર્થાત્ અહીં શરીર છે ત્યાં સુધીમાં જ આત્મતત્ત્વને જાણ્યું તો જ સારું, નહિ તો વિનાશ અને જન્મમરણ સરળયેમાં જ છે.

× कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।

ભક્તિનાં સાચાં સાધન કયાં?

ગીતાજીના બારમા અધ્યાયમાંના પછી ૮ શ્લોકોમાં એનો ઉત્તર અપાયેલો છે: 'હે અર્જુન! જેઓ સર્વ કર્મ મારા ઉપર નાખીને મારે જ પરાયણ બની રહે છે અને એકનિષ્ઠ ભક્તિયોગ દ્વારા મારી ઉપાસના કર્યા કરે છે, તે બધાઓનો હું જન્મમરણની ઘટમાળ-વાળા સંસારમાંથી ઝટ ઉદ્ધાર કરું છું. મારામાં જ મનને સ્થિર કર, મારા વિષે જ બુદ્ધિને પરોવ. એમ કરવાથી દેહાન્તે તું મને જ પામીશ.'

પ્રયત્ન કેવી રીતે કરવો?

એનો ઉત્તર: ૯મા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે 'મારામાં ચિત્ત સ્થિર કરીને મને પામવાનું ન બને, તો અભ્યાસયોગ દ્વારા મને પામવાનો પ્રયત્ન કરવો.'

આગળ ૧૦મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે: 'અભ્યાસયોગ સાધવામાં પણ જો અસમર્થ હો તો મારે અર્થે કામ કરતા થાઓ એટલે એ સિદ્ધિ મેળવી શકાશે.'

એથી આગળ ૧૧મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:

'જો એમાં પણ અસમર્થ નીવડો તો મને તમારાં કર્મો સમર્પણ કરતા રહી સંયતાત્મા બનીને સર્વ કર્મફળનો પરિત્યાગ કરો.'

અહીં શ્રીકૃષ્ણ ગુરુરૂપે છે અને અર્જુન શિષ્યરૂપે છે.

આપણે એક ક્ષણવાર પણ કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતા નથી; પણ યોગની સમજણ અને નીતિરીતિથી એ કર્મ કરીએ એમાં જ આપણું પરમહિત છે. એ કર્મયોગનાં ત્રણ પગથિયાં નીચે પ્રમાણે છે:

૧. ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો, ૨. કર્તૃત્વના અભિમાનનો ત્યાગ કરવો, ૩. ઈશ્વરાર્પણભાવે વર્તવું.

હું કોણ? અને આ જગત શું?

જીવન્મુક્ત તરીકે દિગંતમાં પ્રસરેલો સ્વામીજીનો મહિમા સાંભળી-

ને તેમના ગુરુ અનંતરામ પંડિતજી તેમની પરીક્ષા કરી જોવા સારુ એક દિવસ કાશીમાં આવ્યા હતા. પહેલે દિવસે આવીને જ પંડિતજીએ સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો કે, 'આ જગતને તમે કેવુંક જુઓ છો?'

સ્વામીજીએ ઉત્તરમાં મુક્તક્રિયા વિદ્યાનો પરિચય આપ્યો; ત્યારે ગુરુ અનંતરામજીએ કહ્યું કે 'તમે કેવું ભાષાપાંડિત્ય ભણ્યા છો તેની પરીક્ષા કરવા હું નથી આવ્યો, પણ તમે આંતરિક ભાવાવસ્થા અને નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં કેવો અનુભવ કરો છો તે જાણવા ઇચ્છા છે.' તે ઉપરથી સ્વામીજીએ તત્કાળ કેટલાક શ્લોકો રચીને ગુરુજીના હાથમાં અર્પણ કર્યા. તેમાંના કેટલાક શ્લોકો ભાવાર્થ સાથે નીચે પ્રમાણે છેઃ

यदा कदानन्दवने विमुक्तिके विमुक्तिरागेण मनोनुरंजयन् ।
विमुक्तनानामतिवादवासनो विचारचारादिदमेव भावये ॥

શ્રી મહાદેવજીના નિત્યનિવાસસ્થાનરૂપ કાશીપુરીમાં આનંદબાગમાં બેસી, જુદા જુદા મુનિઓના વિવિધ મતો બાજુએ રાખી, મોક્ષ શી રીતે થાય એ સબંધી વિચાર કરું છું ત્યારે મને આ પ્રમાણે જણાય છે.

सकलं जगदेतदपूर्वपदं जडवार्ग्वनलानिलभूतमयम् ।
दुरतिक्रमकालजवेन सदा परिणामि न यामि तदादरणम् ॥

પાણી, પવન, અગ્નિ અને પૃથ્વીની સમષ્ટિસ્વરૂપ આ જગત સૃષ્ટિની પૂર્વે નહોતું અને દુસ્તર કાળના પ્રભાવે નિત્ય પરિવર્તન પામે છે; માટે એવા પરિવર્તનશીલ જગતનો વિશ્વાસ કરીને હું કોઈ પણ પ્રકારે નિશ્ચિંત રહી શકતો નથી.

जडजागतवस्तुमयीषु सदा धिषणासु चितिः स्फुरतीव तदा ।
मपहाय जडं स्फुरणं त्वजडं चितत्तैकविधं हि कदास्मि न तत् ॥

જડ જગતની સમસ્ત ઘટપટાદિ વસ્તુઓમાં તદાકાર બનેલી

બુદ્ધિમાં તેના સાક્ષીસ્વરૂપ ચિત્ (પરમાત્મશક્તિ) પ્રતિબિંબિત થાય છે. આવા જડમાં જણાતા ચિતશક્તિના આભાસને બાદ કરતાં પણ જે અજડ ચિત્પ્રકાશ આ જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે, તેમાં હું પણ ક્યારે નથી રહેલો?

मुकुरोपगमापगमान्तरितं भवति स्फुरणं तु मुखस्य यथा।
न तथा स्थितिरस्य भवेद्विहता समयत्रयगा खसमा हि खगा॥

દર્પણ ખસેડી લેવાથી જેવી રીતે મુખનું પ્રતિબિંબ લોપ થઈ જાય છે, તેવી રીતે આ ચિદાત્માની સ્થિતિ કાંઈ ક્ષણસ્થાયિની નથી; પણ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન છે તથા આકાશના જેવો વિશાળ છે. વળી તે આકાશગત ચિદાત્મા એટલો બધો સૂક્ષ્મ છે કે જે આકાશમાં પણ પ્રવેશી રહેલો છે; અર્થાત્ એ આત્મા સર્વત્ર અને સકળ સમયે વિરાજમાન છે.

मननादिदृढात्र तु देह इव स्वमतिर्यदि नास्ति गतिः कुगतिः।
अहमेव सदा मयि नास्ति जगन्न च कालजवः परिभूतिभवः॥

'આ દેહ હું પોતે—આત્મા નથી' એ જ્ઞાનને બદલે જે આત્મામાં મન દ્વારા દૃઢ અહંબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય, તો પછી મરણાન્તે મારી સુગતિ કે દુર્ગતિ થશે તેનો જરા પણ ભય થતો નથી. હું જ સદા સર્વદા વર્તમાન છું, મારો નાશ નથી, મારામાં જગત નથી, પરિવર્તનશીલ કાળ મને કંઈ કરી શકે તેમ નથી.

આ અનંતરામની પાસે સ્વામીજી હરિદ્વારમાં રહી પ્રસ્થાનત્રય શીખ્યા હતા. અનંતરામ સ્વામી કાશીમાં આવ્યા, ત્યારે સ્વામીજીએ આનંદબાગની છેક નજીકમાં એક સભ્ય જજને ઘેર તેમના મુકામની ગોઠવણ કરી દીધી હતી; પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, ગુરુ અનંતરામ એ ઠેકાણે રહીને શિષ્યની પાસે રોજ અધ્યયન માટે આવતા!

૧૭ : યતીન્દ્રસ્તોત્ર

સ્વામીજીના દેહોત્સર્ગ પછી બાવીસ વર્ષે ત્યાં જઈને જોયું તો લાગ્યું કે, એ સ્વર્ગ* તુલ્ય આનંદબાગની શોભા જેવી ને તેવી છે. જ્યાં આકાશ સાથે વાતો કરતાં કેટલાંક બકુલ વૃક્ષો હતાં, ત્યાં એ સમાધિમંદિર થયું છે. એ તાલ, ખજૂરી, નાળિયેરી અને સુખડનાં ઝાડો હજીયે ઊભાં છે. માત્ર કેટલીક કેળો નથી, પરંતુ શ્વેત સ્ફટિકના રચેલા શુભ્ર હંસ સમાન ધવલ કાંતિવાળા સમાધિમંદિરની ગંભીર શાંત અને વિશુદ્ધ શોભા નીરખતાં મનમાં લાગ્યું કે, સ્વામીજીના પવિત્ર દેહને પોતાના ખોળામાં સાચવી રાખી મંદિરે જાણે પોતાના હૃદયમાં અનંત શાંતિને વાસો આપ્યો ન હોય! તેથી સંસારના ત્રિવિધ તાપથી તપેલા માનવોમાંથી કોઈ કોઈ માણસ તો શ્રીભારકેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરવા આવીને શાંતિના આવેશમય સંસ્પર્શથી ક્ષણવાર માટે તો બધું દુઃખ ભૂલી જઈને અંતર્મુખતા અનુભવે છે; અને આ રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્વામીજીનાં સશરીરે દર્શન ન મળવા છતાં પણ સુષુપ્તિમાં તેમને મળીને પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. વળી જોયું કે, સ્થાનનું માહાત્મ્ય પહેલાં જેવું જ અખંડ રહ્યું છે. સમાધિમંદિરની છબીઓ ઠેઠ જર્મનીથી તૈયાર થઈ આવીને કાશીમાં ઘેર ઘેર વેચાય છે. યુરોપ-અમેરિકાના લોકો સુદ્ધાં પહેલાંની પેઠે હાલ પણ સમાધિમંદિરનાં દર્શન કરવા આવે છે. વ્યાકુળ અંતરથી નિષ્કામ સંન્યાસીઓને રાત્રે સ્વામીજીની મૂર્તિ સમીપ એકાંતમાં ધ્યાનમગ્ન થયેલા જોઈ લાગ્યું કે, સ્વામીજી વિદેહમુક્ત થવા છતાંય આ સામ્રાજ્યમાં ભક્તો સહેજે પ્રવેશ કરી શકે તે માટે બારણાં પહેલાંની પેઠે જ ઉઘાડાં છે.

* ઉપવનમાં ચારે બાજુની વૃક્ષરાજીઓ, ઇમારતો અને કુદરતનાં દૃશ્યો એ બધાના સંમિશ્રણથી એક અદ્ભુત દૃશ્ય રજૂ થતું અને એ સ્થાન જાણે સ્વર્ગના દેવતાઓનું નિવાસસ્થાન ન હોય તેમ લાગતું હતું (અમૃત-બાજાર પત્રિકા ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૦૧).

સકામ ગૃહસ્થો ભક્તિભાવે મૂર્તિની પૂજા કરે છે. એ જોઈને જણાયું કે, પહેલાં જેમ ભક્તો તેમની પાસે આવીને બધાં દુઃખથી દૂર થતા તેમ આજે પણ તેમના મંદિરમાં સ્થાપેલી મૂર્તિની અથવા ત્યાંના ભાસ્કરેશ્વર મહાદેવની ષોડશોપચારે પૂજા કરી ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે દુઃખની વાતો કરીને તેઓ સઘળાં દુઃખોથી પહેલાંની પેઠે જ મુક્ત થાય છે. સ્વામીજીનો દિવ્ય પ્રતાપ જોઈ લોકો તેમને ભગવાન માની પૂજે છે. પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે કે, સ્વામીજી જીવિત હતા ત્યારે કાશીરાજ આદિ ભક્તો દ્વારા પથ્થરની અસંખ્ય મૂર્તિઓ કાશીમાં અને ભારતવર્ષમાં ઠેકઠેકાણે સ્થપાયેલી છે. ઈશ્વરની પેઠે તેમનો પ્રેમ પણ ઉદાર અને નિર્મળ હતો.* એ આનંદમૂર્તિને જોઈને કાશીવાસીઓ કહેતા કે 'તેઓ તો બીજા વિશ્વેશ્વર છે.'

ગંગાચરણ વેદાંતવાગીશ વગેરે સ્વામીજીના ભક્તજનોએ સ્વામીજીને ઉદ્દેશીને ઘણાં સ્તોત્રો રચ્યાં છે. આ બધાં સ્તોત્રો 'યતીન્દ્રચરિત'માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમાંથી કેટલાક શ્લોકો નીચે આપ્યા છે :

काश्यां प्रसादेन विराजमानमानंदकंदं भवरोगवैद्यम् ।
दिग्वाससं बालस्वभावयुक्तं तं भास्करानंदमहं नमामि ॥

* કોઈ સક્રિય દૃષ્ટિબિંદુથી એવો જ પ્રશ્ન પૂછે કે, સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીના જીવનમાંથી શું શિક્ષણ મળે છે? તો તેનો જવાબ આપણને ખ્રિસ્તી સંત ડૉ. ફેરબર્નના શબ્દોમાં મળી આવે છે કે 'મેં અત્યાર સુધીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ન જોયેલું સૌજન્ય સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું હતું.' સુજનતા–સૌજન્ય એ એક મહાનમાં મહાન ધર્મ છે. સ્વામીજી સૌજન્ય અને પવિત્રતાવાળું સાધુજીવન ગાળતા હતા અને આથી તેઓ પોતાની ચોતરફ ભલાઈ અને પવિત્રતાનું વાતાવરણ ફેલાવતા હતા, જેમાં સ્નાન કરીને અનેક પતિતો પોતાનાં જીવનને ઉન્નત બનાવવાની પ્રેરણાઓ પામતાં. આવા પ્રતિભાપૂર્ણ જીવનનો સ્થૂળ મૃત્યુથી કંઈ વિનાશ થતો નથી. એટલે સ્વામીજીનું દૈહિક મૃત્યુ થયેલું હોવા છતાં તેઓ અનેક સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનને હજુએ ઉન્નતગામી કરી રહ્યા છે.

('રઈસ અને રૈયત' ૩ માર્ચ ૧૯૦૬)

કાશીમાં નિવાસ કરનારા, જન્મમરણરૂપી મહારોગના ધન્વંતરિ, આનંદસ્વરૂપ, દિગંબર અને સરળ સ્વભાવવાળા સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને હું નમું છું.

स्वभासया विभासयन्स्वभक्तहृत्सरोरुहम्
सुदुर्लभं च तद्विभोः परं पदं प्रदर्शयन् ।
सदा विनोदकानने चरंतमत्र भास्करा-
दिनंदनामकं परं गुरुं नमामि सन्ततम् ॥

સ્વપ્રકાશ (જ્ઞાન) વડે ભક્તજનોનાં હૃદયકમળ વિકસાવનારા, પરમાત્માના બહુ દુર્લભ પરમપદનાં દર્શન કરાવનારા અને હમેશાં આનંદમસ્ત રહેતા એવા પરમગુરુ સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

भवाब्धौ निमग्नानविज्ञान्भयार्त्तान्
समुद्धर्तुकामो य आस्तेऽविमुक्ते ।
निराशं कृपालुं तमाशावसानं
भजे भास्करानंदमीड्यं मुनीशम् ॥

સંસારસાગરમાં ડૂબેલા, બીકણ અને અજ્ઞાનીઓનો ઉદ્ધાર કરવા જે કાશીમાં રહ્યા છે, તે વાસનાશૂન્ય કૃપાળુ મુનીશ્વર ભાસ્કરાનંદજીનું હું ભજન કરું છું.

यदा कस्य भाग्योदयेन प्रयाति स्वपद्भ्यां गृहं तद्गृहं तीर्थरूपम् ।
भवत्यम्बराधम्बरं भेदशून्यं यतिं सर्वदा भास्करानंदमीडे ॥

કોઈ ભાગ્યવાનના ઘરમાં સ્વામીજી જતા, તો તે તીર્થરૂપ થઈ જતું એવા દિગંબર અને સમદર્શી સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને હું ભજું છું.

विभुं विश्वनाथं सदोदारकीर्तिं शिवं भोगदं रागकालं विशालम् ।
प्रसन्नेन्द्रियं धर्ममूलं वरेण्यं सदा ध्यानगं भास्करानंदमीडे ॥

જે વિભુ, સદા ઉદારકીર્તિ, શિવસ્વરૂપ, ભોગોને આપનારા, રોગના કાળસ્વરૂપ, પ્રસન્ન વદનવાળા, સર્વ ધર્મના મૂળસ્વરૂપ, સર્વ-

શ્રેષ્ઠ અને સદા ધ્યાનસ્થ છે એવા ભાસ્કરાનંદ સ્વામીજીની હું સ્તુતિ કરું છું.

सदा स्वे पादाब्जे मम कुरु रतिं पावनतमे
प्रसादस्ते यस्मात्तदुपदिश मां त्वं करुणया ।
न जानेऽहं किंचिच्चरणरजसस्ते समधिकं
प्रसीद त्वं तस्माच्छरणद न चान्यच्च शरणम् ।

આપના પવિત્ર ચરણકમળમાં મારા ચિત્તને આસક્ત કરો. કૃપા કરી આપ પ્રસન્ન થાઓ, તેવું આચરણ મારું થાય તેવો ઉપદેશ આપો. આપની ચરણરજ સિવાય બીજાં કશાં સાધન હું જાણતો નથી. હે અશરણશરણ! મારે એક આપનો જ આશ્રય છે; માટે પ્રભો! પ્રસન્ન થાઓ.

સ્વામીજીને આબાલવૃદ્ધ સૌ કોઈ લોકો જીવતાં જ ભગવાન જાણી પૂજતા. તેમના દેહાવસાન પછી 'હાય! હાય! કાશીના સાક્ષાત્ વિશ્વનાથ અંતર્ધાન થઈ ગયા' એવા અનેક શોકોદ્‌ગારોથી ભારતવર્ષ છવાઈ ગયું હતું; એટલે ભક્તો તેમનાં સ્મરણો યાદ કરીને વિવિધ પ્રકારનાં સ્તોત્રો રચે તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું?

એક વખત સ્વામીજી પાસે, ભારતના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ લક-હાર્ટ સાહેબ પોતે આફ્રિદીઓનો પરાજય કેવી રીતે કર્યો હતો તેની વાત કરતા હતા. સાહેબની વાતમાં 'મેં જય મેળવ્યો છે' એવું અભિમાન જોવામાં આવ્યું ત્યારે સ્વામીજીએ પાસે પડેલી એક પેન્સિલ ઉપાડવા સાહેબને કહ્યું. લકહાર્ટ સાહેબ કોઈ પ્રકારે તે પેન્સિલ ઉપાડી શક્યા નહિ (જુઓ પરિશિષ્ટ પત્ર નં. ૧૪). પછી સ્વામીજીએ કહ્યું કે, એમાં આપનો દોષ નથી. દેવાસુર-સંગ્રામમાં દેવોનો જય થયો હતો ત્યારે દેવોને પણ અહંકાર થયો હતો. તે વખતે બ્રહ્મનો ત્યાં પ્રાદુર્ભાવ થયો, પણ દેવો તે પૂજ્ય સ્વરૂપ કોણ છે તે ઓળખી ન શક્યા, તેથી તે કોણ છે તે જાણવા અગ્નિને મોકલ્યા. અગ્નિ બ્રહ્મ

પાસે આવ્યા ત્યારે બ્રહ્મે પૂછ્યું, 'તમારામાં શી શક્તિ છે?' અગ્નિએ જવાબ આપ્યો: 'પૃથ્વીમાં જે કંઈ છે તેને હું બાળીને ભસ્મ કરી શકું છું.' ત્યારે બ્રહ્મે કહ્યું, 'આ તણખલાને બાળો જોઈએ!' અગ્નિએ બહુ મહેનત કરી, પણ તણખલાને બાળી શક્યા નહિ. પછી વાયુ આવ્યા, તેમને પણ બ્રહ્મે પૂછ્યું, 'તમારામાં શી શક્તિ છે?' ત્યારે વાયુદેવે જવાબ આપ્યો: 'પૃથ્વીમાં જે કંઈ પદાર્થ છે તેને હું ઉડાવી શકું છું.' બ્રહ્મે એક તણખલું ઉડાડવા કહ્યું, પણ વાયુદેવ તે ઉડાડી શક્યા નહિ. ત્યાર પછી વરુણદેવ તેમની પાસે ગયા. 'તમારામાં શું શક્તિ છે?' એમ પુછાતાં વરુણદેવે કહ્યું, કે 'મારી જ મદદથી પૃથ્વીનો પ્રલય થાય છે.' બ્રહ્મે કહ્યું, 'આ તણખલાને ડુબાવી શકો તો ડુબાડો, ખેંચી જઈ શકો તો ખેંચી જાઓ.' વરુણદેવથી તે બની શક્યુ નહિ, એટલે પાછા ફર્યા; ત્યાર પછી ઇંદ્ર બ્રહ્મની પાસે હાજર થતાં જ બ્રહ્મ અંતર્ધાન થઈ ગયા અને આકાશવાણી દ્વારા ઇંદ્રને કહ્યું, કે 'અસુરો ઉપરના વિજયને તમે તમારો વિજય ગણતા હતા તે માટે બ્રહ્મ તમને સમજાવવા આવ્યા હતા કે તેમની શક્તિથી જ આપનો વિજય થયો હતો.'

સ્તુતિમાં સ્વામીજીને વિભુ* વિશ્વનાથ કહેલા છે. આનંદબાગમાં રોજ હજારો લોક આવીને તેમનાં દર્શન કરી જતા, છતાંયે કોઈક દિવસ તેઓ પગે ચાલતા કાશીના કોઈ ભક્તને ત્યાં જતા, ત્યારે પણ રસ્તામાં એટલા બધા લોકો એકઠા થઈ જતા કે બીજાઓની આવ-જા પણ બંધ થઈ જતી.

નીચેની કેટલીક હકીકતો મુકુંદબાબુના 'સદાલાપ' નામના પુસ્તકમાંથી આપીએ છીએ.

* અને સાચે જ તેઓ આવ્યા અને મેં તેમને-લાખો માનવોથી પૂજાતા એ પ્રભુને-જોયા; અને મારામાં કોઈ અદ્‌ભુત અસર અને ભાવ જાગી ઊઠયાં. અહો! હું એવી સ્થિતિ પુનઃ ક્યારે અનુભવીશ!

(મોર ટ્રેમ્પ્સ એબ્રોડ-માર્કટ્વેઇન)

કાસ્મીરના મહારાજા સ્વામીજીનાં દર્શને આવ્યા, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે 'પ્રભો ! જેથી અમારૂં જીવન કંઈ સાર્થક થાય એવી કંઈ આજ્ઞા કરો !' ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે 'તમારો રાજધર્મ બરાબર પાળો, પ્રજાનાં બધાં દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરો. એથી (કર્તવ્ય-પાલનથી) વધારે પવિત્ર અર્થાત્ મને વધારે વહાલું એથી બીજું કંઈ નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે, તો પૃથ્વીનાં સઘળાં મનુષ્યો તેમ જ ભગવાન પણ સંતુષ્ટ થાય.' (સદાલાપ–૨૩)

સ્તોત્રમાં લખ્યું છે કે 'समं सुवर्ण सिकता च यस्य। સુવર્ણ અને રેતી જેની દૃષ્ટિએ સરતાં છે' તેનું દૃષ્ટાંત નીચે આપ્યું છે:

એક વખત કાસ્મીરનરેશે તેમ જ દરભંગાનરેશે અનુક્રમે એક હજાર સોનામહોર અને બે હજાર રૂપિયાની સ્વામીજીને ભેટ ધરી. સ્વામીજીએ તેમાંથી રૂપિયો તથા મહોર લઈ શરીરે અડાડી જોઈ. પછી હસતાં હસતાં કહ્યું કે 'આ બધું લઈ જાઓ, મારી પાસે તો કૌપિન પણ નથી કે જેમાં એક બે મહોર પણ રખાય.' આ રૂપિયા તથા મહોરો આનંદબાગની બહાર ગરીબોને વહેંચી આપવામાં આવ્યાં હતાં. (સદાલાપ–૨૩) નીચેની વાત 'સદાલાપ'માં નથી આપી, પણ અમે મુકુંદબાબુને મુખેથી સાંભળી હતી તે આ સાથે આપી છે. એક વખત સ્વામીજીએ એક ભક્તને કહ્યું, 'ગરીબોને ખૂબ ધરાઈને જમાડો અને ધનનો પરમાર્થમાં ઉપયોગ કરો એટલે હું રાજી થઈશ અને એ બધું હું જ જમું છું એમ માનજો.'

એક વખત આનંદબાગના મંદિરમાં કૃષ્ણધન બાબુનો પુત્ર એક બીજા છોકરા સાથે લડતો હતો. કેમે કર્યા બંને શાંત થયા નહિ. તેમના પિતાઓએ પણ ખૂબ મહેનત લીધી, પણ તેઓ ઝંપ્યા નહિ. ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે 'રહેવા દો, જે કરવા જેવું હશે તે કરું છું.' તરત જ જણાયું કે, સ્વામીજીનાં બંને ભવાંની મધ્યમાંથી જરા ઊંચેથી બે નીલવર્ણ અગ્નિશિખા નીકળી બંને છોકરાનાં શરીર-માં પેઠી અને તરત જ બંને છોકરા લડતા બંધ થઈ ગયા અને

સાથે બેસી આનંદ કરવા લાગ્યા.

અંબિકાબાબુએ સ્વામીજીનાં બધાં પુસ્તકો–ઉપનિષદોની ટીકા, સ્વારાજ્યસિદ્ધિની વ્યાખ્યા વગેરે–વારંવાર પોતાને ખર્ચે છપાવ્યાં છે. આ બધાં પુસ્તકો દેશદેશાંતરમાં વહેંચાયાં હતાં. અંબિકાબાબુ વારંવાર સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરે, કે 'બાબા! પાતુની (પોતાના દત્તપુત્રની) રક્ષા કરો!' સ્વામીજીએ આ પ્રમાણે પાતુ ઉપર દયા દર્શાવીને અંબિકાબાબુને કૃતાર્થ કર્યા હતા.

सदानंददेहं परानंदकन्दं यतिं भास्करानंदमीशं प्रसन्नम् ।
भवेद्यस्य सान्निध्यमात्रेण जन्तुश्चिदानन्दरूपो गुरुं तं नमामि ॥

જે સદા આનંદમય, પરમાનંદના મૂળરૂપ, જેનું શરણુ લેવાથી જીવ ચિદાનંદમય થઈ જાય છે,* તે જ પ્રસન્નાત્મા યતીશ્વર ભાસ્કરાનંદ પ્રભુને હું પ્રણામ કરું છું.

महादेवः शुक्लो वदति भवतापानलकृशान्
जनान्काशीवासं जहिति सुखसिन्धुं सुकृतिनः ।
जनाज्ञानायैवं भजत भवपोतं सुकृतिनं
यतीन्द्रं सानन्दं परममलं तं खवसनम् ॥

સંસારતાપથી દગ્ધ થયેલા લોકોને, મહાદેવ શુક્લ નામના ભક્ત કહે છે કે 'હે પુણ્યશાળીઓ! જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તરત પરમ વિશુદ્ધ, સુખસાગર, દિગંબર, ભવસાગરની નૌકારૂપ, સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીનું શરણુ ગ્રહણુ કરો!

સ્વામીજી સશરીરે હયાત નહિ હોવા છતાં ભક્તજનોનાં માનસ, ચક્ષુઓથી તેઓ દૂર થયા નથી એ સત્ય તો દરેક ભક્ત અનુભવે

* બધાં ઉપનિષદો તેમને કંઠે હતાં, તેઓ બ્રહ્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરતા, ત્યારે શ્રોતાઓ મુગ્ધ અને બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જતા હતા. તેમનો પ્રેમ હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી સૌ કોઈને સમતાપૂર્વક પ્રાપ્ત થતો.
['સંજીવની' ૫–શ્રાવણુ १३०६ (બંગાબ્દ)]

છે જ, તેમ જ લોકાચરણ જોતાં પણ એ જ જણાય છે; નહિ તો રોજ આનંદબાગમાં હજુએ આટલા બધા લોકો શા સારુ ભેગા થાય? અત્યારે પણ 'यथाज्ञसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथानुशाधि माम्' અર્થાત્ 'જેથી કરીને અપાર અજ્ઞાનસમુદ્રને સહેજે તરી જઈએ એવી પ્રેરણા અમને આપજો.' એવા શબ્દો સંભળાય છે.

કાશીના મહારાજા તથા મહારાણી કોઈ પણ નવું ફળ આવે તે શ્રીવિશ્વનાથ, અન્નપૂર્ણાજી, દુર્ગાજી તથા સ્વામીજીને અર્પણ કર્યા વગર ખાતાં નહિ (પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૪ જુઓ); કેમકે તેમને એવી પ્રતીતિ હતી કે, સ્વામીજી એક મહાપુરુષ છે અને તેમની કૃપાથી અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ થઈ આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે.

प्रसादार्थं यत्नात्तव नुतिरियं यद्यपि कृता
विचारेऽद्य व्यर्था पृथुरपि विभातीश मम तु ।
गुणो यस्मिन्यादृक्कथयति जनश्चेत्तदधिकं
प्रसादस्यात्तस्मिन्निहतु न हि तस्यास्त्यवसरः ॥

આપની પ્રસન્નતા માટે પરિશ્રમ લઈ આ સ્તોત્ર કર્યું, પણ જણાય છે કે, વિસ્તૃત સ્તોત્ર પણ વ્યર્થ નીવડયું; કેમકે તે આપને બિલકુલ નિરુપયોગી છે. સ્તુતિમાં તો ગુણોની અતિશયતા વર્ણવીને સ્તુતિકાર તૃપ્તિ પામે છે, પણ આપની બાબતમાં તો આપના અપાર ગુણોનું અધિક વર્ણન તો એક બાજુ રહ્યું, પરંતુ યથાર્થ વર્ણન પણ થઈ શક્યું નથી.

હવે સ્વામીજીના અપાર ઐશ્વર્યનું એક ઉદાહરણ આપી વિરમીશું. અયોધ્યાનરેશને (પહેલાં જણાવેલા પ્રસંગે) અયોધ્યા જવાની ના પાડી એટલે મહારાજા સાહેબ આનંદબાગમાં પધરાવેલી મૂર્તિનું ધ્યાન કરતા બેઠા હતા; ત્યાં જઈ સ્વામીજીએ કહ્યું, 'ચાલો મહારાજ! દુર્ગાકુંડ તરફ ફરવા જઈએ.' એમ કહી મહારાજાને આનંદબાગની બાજુના દુર્ગાકુંડ પાસે લઈ ગયા. દુર્ગાકુંડની પાસે ઊભા રહી, સ્વામી-

જીએ મહારાજાની આંગળીમાંથી બહુ કિંમતી વીંટી 'કાઢી' લઈને દુર્ગાકુંડમાં નાખી દીધી. મહારાજાને તાર આવ્યો હતો તોપણ સ્વામીજીની આજ્ઞાને લીધે જઈ ન શક્યા, તેથી કંઈ તેમને ઉદ્વેગ નડેલો થયો. આ વખતે પણ વીંટી જતાં સ્વામીજીને કંઈ પણ ન કહેતાં, પાસે ઊભેલા એક માણસની સાથે જાણે કંઈજ ન બન્યું હોય તેમ વાતો કરવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી સ્વામીજીએ મહારાજાને કહ્યું કે 'તમારી ધીરજ અને શાંતિ જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું. જાઓ, ગમે ત્યાં પાણીમાં હાથ નાખશો કે તમારી વીંટી તમને મળી જશે.' મહારાજાએ સ્વામીજીની પરીક્ષા કરવા, આ તરફ વીંટી પડી રહી હતી છતાં સામે પાર જઈ પાણીમાં હાથ નાખ્યો. તરત જ તેમનો ખોબો વીંટીઓથી ભરાઈ ગયો. કોઈ પોતાની વીંટી જેવી જ તો કોઈ વળી તેથી પણ વધારે મૂલ્યવાન હતી. સ્વામીજીને છોડી મહારાજા સામે કાંઠે આવ્યા હતા, તેથી પોતાની વીંટી કઈ તેનો નિર્ણય ન કરી શકવાથી સ્વામીજી પાસે આવ્યા, ત્યારે સ્વામીજીએ તે વીંટી ઉપાડી લઈ બાકીની દુર્ગાકુંડમાં પધરાવી દીધી. અનેક સંન્યાસીઓએ આ બનાવ જોયો હતો અને અત્યારે પણ ચમત્કારોની વાત નીકળતાં તેઓ આ વાતને સૌથી પહેલી કરે છે (જુઓ પારશિષ્ટમાં અયોધ્યાના મહારાજાનો પત્ર નં. ૩).

સ્વામી પ્રકાશાનંદ સરસ્વતીએ સ્વામીજીનું જે સ્તોત્ર રચ્યું છે તેમાંથી એક શ્લોક અહીં આપ્યો છે :

> दुर्वारसंसारदवाग्नितप्तं दोधूयमानं दुरदृष्टपातैः ।
> भीतं प्रपन्नं परिपाहि मृत्योः शरण्यमन्यं यदहं न जाने ॥

આ અનિવાર્ય સંસારરૂપી દાવાગ્નિથી બળી રહેલો, દૂર દેખાતા વાવાઝોડાથી બીવેલો અને બેભાન એવો હું આપને શરણે આવ્યો છું. આપ કૃપા કરીને મને મૃત્યુથી બચાવો. પ્રભો! આપના સિવાય મારે બીજા કોઈનો આશરો નથી.

કોઈ પણ સાચો નિષ્કામી શાંતિ યાચતો તેમને શરણે જતો તો તે લાંબા કાળ સુધી શાંતિરાજ્યમાં દાખલ થઈ ને કૃતાર્થતા અનુભવતો.*

* આ માત્ર કહેવાની વાત જ નથી. બંગાળના સુપુત્ર લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ યુ. એન. મુકરજી (આઈ. એમ. એસ.) મહોદય લખે છે, કે 'તેમના જીવનમાં એક એવું ચારિત્ર્યબળ હતું, કે જે કોઈ તેમના સમાગમમાં આવતું તે સાભાર યાદ કર્યા સિવાય રહી શકતું નહિ. તેઓ જે કોઈ શાંતિ અને આશ્વાસનના શોધનારાઓ તેમની પાસે આવતા તેમને જે જોઈએ તે આપતા. સ્ત્રીપુરુષોનાં જે ટોળેટોળાં તેમની પાસે હમેશાં આવતાં તેઓ તેમના શબ્દોથી, અરે તેમના દર્શનથી આનંદમગ્ન થઈ જતાં અને ઘણાંખરાં ભક્તિભાવભર્યાં હૃદયથી પાછાં ફરતાં. તેમનાં દર્શન કરવાં અને તેમનાં વચનામૃતો સાંભળવાં એ એક મહામૂલો લહાવો હતો. કોઈ પણ માણસ ચમત્કારો ઉપર બહુ વજૂદ આપતો નથી, પણ તેઓ પાસે તો એવી જાદુઈ અસર હતી કે જે બીજા બધાને આંટી જાય.'

મુકરજી મહાશયે જે વાત કહી છે, લગભગ તેવી જ વાત 'પન્થા' નામના વર્તમાનપત્રમાં એક રાણીએ પણ લખી છે: 'જગતના ગુરુ તરીકે આપ જ્ઞાન અને આનંદ વહેંચવાને માટે પધાર્યા હતા; આપના જીવનથી એક માનવી આ જગતમાં શું શું કરી શકે, તે આપે દર્શાવી આપ્યું છે.'

ચમત્કારો સંબંધી રાણીએ લખ્યું છે કે: 'નિર્વિકાર પૂર્ણત્યાગીના તપોબળથી તો સમસ્ત બ્રહ્માંડ પણ તેના ચરણોમાં હાજર થઈ જાય છે.'

સામાન્ય રીતે આ તરફના તપસ્વીઓ તરફ પાશ્ચાત્યોનું બહુ લક્ષ્ય અને લાગણી હોતાં નથી; છતાં પણ પૂજ્ય સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી કે જેઓ બનારસમાં રવિવારે મધ્યરાત્રિએ અવસાન પામ્યા, તેઓ એક એવી વ્યક્તિ હતા કે જેમને અંગ્રેજો પણ ભારતવાસીઓની પેઠે જ પૂજતા હતા. આ તપસ્વીઓનેયે તપસ્વી કે જે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો હતો અને જેને કોઈ પણ પ્રકારનો રાગદ્વેષ નહોતો, જેને મન ભંગી હલકો ને બીજા ઊંચા એવો કંઈ જ ભેદભાવ નહોતો. તેઓ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા હતા અને માત્ર ભારતવર્ષના જ નહિ, પરંતુ યુરોપના પણ રાજકારણનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરતા. વળી અંગ્રેજ મુસાફર પણ તેમની પાસેથી મમતાભર્યો આવકાર પામતો. (ધી પાયોનિયર-અલ્હાબાદ)

પરિશિષ્ટ

(પહેલા પાંચ પત્રો બંગાળી લેખક બાબુ સુરેંદ્રનાથ મુકરજી ઉપર લખાયલા છે.)

પત્ર ૧ લો

ગવર્નમેન્ટ હાઉસ
અલાહાબાદ, ૭ જાન્યુઆરી ૧૯૦૪

સાહેબ,

આપના તા. ૨જીના પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું કે, સદ્દગત સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી સાથેની બનારસના તે વખતના કમિશ્નર મિ. રોબર્ટસની મુલાકાત વખતે કોઈ ખાસ વિષય પર ચર્ચા થઈ નહોતી. સાહેબ બહાદુરે ૧૮૯૮ની સાલમાં સ્વામીજીની મુલાકાત લીધી હતી.

સ્વામીજીની રીતભાત સુયોગ્ય સજ્જનને છાજે એવી હતી. તેમનામાં ગભરાટ કે અહંતાની લાગણીનો કેવળ અભાવ હતો અને આવેલા મહેમાનને ખુશ કરવાને તથા ચાલતી વાતચીતમાં પોતાને આનંદ અને રસ પડે છે એમ દેખાડવાને તેઓ આતુર જણાતા.

આપનો વિશ્વાસુ
(સહી) એચ. જી. એસ. ટાઇલર (આઈ. સી. એસ.)
પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી

પત્ર ૨ જો

વિયેના, ૨૧ ડિસેંબર ૧૮૯૭

વહાલા સાહેબ,

મારા પુસ્તકની એક નકલ મેં આપના તરફ લંડનથી મોકલાવડાવી છે. તેના ૫૬મા પ્રકરણમાં બનારસના સંત અને મીનાબહાદુર રાણા વિષે મેં જે હકીકત લખી છે તે આપને મળશે. મીના-

બહાદુર રાણા વિષે મેં જે કંઈ કહ્યું છે તેવું ને તેટલું જ તે સંત-પુરુષ માટે પણ કહી શકું. એ સિવાય અત્યારે વધુ કંઈ કહી શકું તેમ નથી–સિવાય કે ટીકારૂપે કંઈ ઉમેરું.

ચમત્કાર વિષે આપ પૂછો છો, નહિ વારુ? આપનું શું એમ ધારવું છે કે, મેં એમને હસ્તે ચમત્કાર થતા જોયા હતા? ના, એ શબ્દના સામાન્ય અર્થમાં તો મેં એકે ચમત્કાર જોયો નથી; અને છતાં ઉચ્ચ અર્થમાં મેં જોયા પણ છે. જ્યારે કોઈ શ્રીમંત મનુષ્ય પ્રભુપ્રેરિત આપણા તારક તરીકે વર્તે છે, અને પોતાની સર્વ સંપત્તિ લૂંટાવી દઈ પરમ પ્રાપ્તવ્યને કાજે સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે મારે મન તે ચમત્કાર છે. હું તેને તેમ ગણું છું અને તેના પ્રત્યે મારી અનન્ય આદરબુદ્ધિ ઊપજે છે. આવો ચમત્કાર દરેક શ્રીમંતમાં હોવાની જરૂર છે. તેણે પોતાની જાતને ભિખારી બનાવવી જોઈએ.

ખ્રિસ્તી સાધુઓ પણ નિર્જન સ્થળે જઈને યદૃચ્છાએ પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ ઉપર રહેતા હતા અને એમાંના કોઈએ જો એ જ રીતે વર્તવા માટે પોતાની દોલતનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો તેનું વર્તન પણ મારે હિસાબે એક ચમત્કાર કહેવાય. કેમકે આપણા માનવસ્વભાવને માટે દ્રવ્યત્યાગ એ બહુ કપરામાં કપરો ભોગ છે. ક્રાઈસ્ટે જ્યારે એવા ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તેને એ કપરાપણાની પણ ખબર હતી જ. એ ઉપદેશને આપણા જીવનમાં ઘટાવવા પ્રયત્ન કરવો તે આપણું કામ છે.

ઉપર કહ્યો તેવી જાતનો ચમત્કાર મેં અવશ્ય જોયો છે. મેં તે બનારસમાં જોયો હતો. તેવો બીજા કોઈ સ્થળે કદી જોયો નથી. સર્વ પંથના ને જાતિના ધાર્મિક શ્રીમંતો ગરીબોને તથા દેવસ્થાનોને ઉદાર હાથે સખાવત કરે છે, પણ તેમાં ચમત્કાર જેવું કંઈ નથી. જો હું લક્ષાધિપતિ હોઉં–શ્રીમંત હોઉં–તો હું પણ તેમ કરું. પણ તે કંઈ આદર કે ભક્તિને પાત્ર નથી. કારણ કે પોતાના ખરા લક્ષ્ય-

દારૂને દશ ટકા આપી દેવાની પતાવટ કરી બાકીનું પોતે હજાવી-બેસીને ઠાઠમાઠ રાખનાર દેવાળિયાને વિષે આપણે માન ધરાવી શકીએ જ નહિ.   આપનો વિશ્વાસુ માર્કંડેન

પત્ર ૩જો

અયોધ્યા, ૨૭મી ઑક્ટોબર ૧૯૦૦

'રાજસદન'

यतो धर्मस्ततः कृष्णः। यतः कृष्णस्ततो जयः॥
श्रीअयोध्यापतिर्जयति।

વહાલા સાહેબ,

આપનો ૨૪મી તારીખનો પત્ર મળ્યો છે. જવાબમાં આપને જણાવવાનું કે માનવંત મહારાજા બહાદુરનું મને ફરમાન થયું છે કે, આપના પત્રમાં આપે જે વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વાત તદ્દન સત્ય છે.

આપ ખુશીમાં હશો એમ ઇચ્છતો,

હું છું, આપનો શૈલેશચંદ્ર શોમ
(મહારાજા-અયોધ્યાના પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી વતી)

પત્ર ૪થો

વર્ધમાન, તા. ૧૮ ડિસેમ્બર ૧૮૯૭

સવિનય નમસ્કારપૂર્વક નિવેદન કે:—

આપ મહાશયના પત્રથી આનંદ થયો છે. પિતૃદેવ× પૂજ્યપાદ શ્રી સ્વામીજીના અનન્ય ભક્ત અને ખાસ કૃપાપાત્ર હતા. સ્વામીશ્રી પોતે અતિ આદરથી પિતૃદેવને 'પિતા' કહી સંબોધતા હતા. પિતૃદેવના મૃત્યુ પહેલાં થોડા જ દિવસ પર સ્વામીશ્રીએ પત્ર લખ્યો હતો કે:—

× ભૂદેવ મુખોપાધ્યાય (સી. આઈ. ઈ.)

'આપના આ ઇતર પુત્રો આરોગ્યલાભ કરાવી શકતા નથી. એક વાર આપના જ્યેષ્ટ પુત્ર પાસે આવો.' સ્વ૦ પિતૃદેવ પણ સ્વામીશ્રીનાં દર્શને જવા બહુ ઉત્કંઠિત હતા; કિન્તુ કર્મસંયોગે તેઓ જઈ શક્યા નહિ. દેહત્યાગના બે ત્રણ દહાડા પહેલાં તેમનાથી હલનચલન થઈ શક્યું નહિ. જે વાત બનવાની જ છે તેનો ભય કરવો ઉચિત નથી! હરિ-ઇચ્છા બળવાન.

શ્રીપિતૃદેવ કાશીક્ષેત્રમાં પુટિયાની રાણીના બંગલામાં જ્યારે રહેતા હતા ત્યારે નિત્ય તેઓ સ્વામીજીનાં દર્શને જતા. સ્વામીજીએ પણ એક વાર પોતાની પદરજથી તે સ્થાનને પાવન કર્યું હતું.

એક સમયે નાતાલની રજાઓમાં હું પિતાશ્રી સાથે કાશી ગયો. બીજે દિવસે અમે સવારમાં ખૂબ વહેલા ઊઠીને કોટ, પાટલૂન, કંફર્ટર વગેરેમાં સજ્જ થઈ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં જઈને જોયું તો એ મહાપુરુષ ઠરી જવાય તેના કરતાં પણ અતિશય વધારે ઠંડા પથ્થર ઉપર બેઠા હતા. તે જોઈ પિતાશ્રી બોલ્યા, 'પુણ્યનું શરીર તથા અસાધારણ યોગબળ-એ સિવાય આ પ્રમાણે સંભવી શકે નહિ.' સ્વામીજીએ કહ્યું, 'શા માટે? તમે પણ ઠંડો પવન તો સહન કરી શકો છો!' પિતાશ્રીએ જવાબ આપ્યો, 'અરે! અમને તો આટઆટલાં કપડાં પહેર્યાં છે છતાં ઠંડી લાગે છે.' તે પર સ્વામીજીએ કહ્યું, 'મોઢા પર કંઈ ઢાંકણ નથી, છતાં ત્યાં ઠંડી-ગરમી સહન થઈ શકે છે; તે અભ્યાસ પડી જવાથી જ તમે સહન કરી શકો છો. મેં સર્વાંગે એવો અભ્યાસ પાક્યો છે એટલો જ ફેર.' એ રીતે સરળ સુંદર ભાવે દર્શકવર્ગને ઉપદેશ આપી પોતાનો અપરિસીમ વિનય પ્રગટ કરતા થકા ધર્મપંથમાં સર્વને આશા અને ઉત્સાહ આપી દર્શકગણને પવિત્ર કરતા હતા.

'क्षणमिह सज्जनसंगतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका ॥'

ફરી એક દિવસે પૂજ્યપાદ સ્વામીજીને મેં પૂછ્યું, 'આપથી

સર્વની સંગાથે કથાવાર્તા કરો છો, જ્ઞાનનો પ્રચાર કરો છો, લોકોનાં મન જેથી કરી શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય તેવી સહાય કરો છો; પણ શું પરમહંસ થયા છતાં મૌન થવાની જરૂર નથી?' તે વખતે તૈલંગ સ્વામી હયાત હતા. સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો, 'મૌની થવું તે પરમાત્મામાં લીન થવાની એક ચેષ્ટા છે, મનોભાવ પ્રકાશ ન કરવાનો સંયમ છે. તેનો અભ્યાસ કરવો સારો છે, પણ મનના ભાવ પ્રકાશ ન કરવાનો ભાવાર્થ એ છે કે ચક્ષુ, મુખ, હાથ, પગ કશાથી પણ તે પ્રગટ કરવો નહિ; અર્થાત્ કે કંઈ પણ મનમાં હોવું જોઈએ નહિ. જો કોઈને દેખીને ચક્ષુ અને મુખ પ્રફુલ્લ થાય તો એટલાથી જ શું ઉત્તમ રીતે આદરસત્કાર કર્યો કહેવાય નહિ? મોઢે બોલ્યા કરતાં તો તે અધિકત્તર સુસ્પષ્ટ થાય છે. તાત્પર્ય કે, એક વાર પણ મનનો ભાવ પ્રગટ ન થવો જોઈએ. તેમ બને ત્યારે જ જાણવું કે, ઉત્તમ રીતે સંયમ સાધ્ય થયો છે; પણ જો મનોભાવ પ્રકાશ કરવાનું કોઈ પણ રીતે ચાલુ જ હોય તો પછી આંગળીઓ હલાવવાને બદલે જીભ હલાવવી જ ઉચિત છે. જેમની સાથે ઇશારતથી વાત કરવામાં આવે છે તેમને એ રીતે કષ્ટ આપવામાં આવે છે, બીજું કંઈ જ નહિ. બાકી પોતાના મનમાં તો ગડમથલ થયા જ કરે છે અને તેને પ્રકાશ કરવાની ચેષ્ટા પણ ચાલુ છે.' કેવી સુંદર, સૂક્ષ્મ અને જ્ઞાનપૂર્ણ ઉક્તિ! બીજાંઓ પ્રતિ કેટલી બધી સહાનુભૂતિ!

શ્રીપિનૂદેવ એજ્યુકેશન ગેઝેટમાં પ્રસંગોપાત્ત સ્વામીજીના સંબંધમાં લેખો લખતા હતા. વળી તેમણે સ્વામીજીની પ્રતિમૂર્તિ માટે સંસ્કૃતમાં સ્તોત્ર રચ્યાં છે. સ્વામીજી પોતે પણ ભગવાનની સરજેલી એક અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. આપે મહાન કાર્ય ઉપાડ્યું છે. આપનો ઉદ્દેશ સ્વામીજીના અનુગ્રહથી સફળ થાઓ. એ જ.

આપનો શ્રીમુકુંદદેવ મુખોપાધ્યાય
(ડેપ્યુટી માજિસ્ટ્રેટ-વર્ધમાન)

(તા. ૧૩-૧૦-૨૧ના રોજ મુકુન્દ બાબુએ બીજો પત્ર લખ્યો હતો, તેનો સાર પણ નીચે આપ્યો છે:)

'મારી સ્ત્રીને આમવાયુનો વ્યાધિ હતો. કેટલાય ઉપચારો કર્યા પછી સ્વામીજી પાસે અમે ગયેલાં. સ્વામીજીએ વાંસા પર હાથ ફેરવી કહ્યું: 'મા! હું તમારો બધો રોગ લઈ લઉં છું.' સ્ત્રીની શ્રદ્ધા અડગ હતી. તેણે તત્કાળ દવા ખાવી બંધ કરી દીધી અને કહ્યું: 'સ્વામીજીએ વચન આપ્યું છે તેથી મને જરૂર આરામ થઈ જશે.' બચવાની આશા નહોતી તોપણ સ્વામીજીની કૃપાથી આરામ થઈ ગયો. ત્યાર બાદ તેને એક પુત્ર થયો, તેનું નામ 'ભાસ્કરદેવ' રાખ્યું છે.

એક વાર મેં સ્વામીજીને કહ્યું: 'આપના જેવા મહાપુરુષો ભારતવર્ષમાં હોવા છતાં ભારતવાસીઓની આવી દુર્દશા અને યુરોપવાસીઓની આવી ઉન્નતિ કેમ છે? અહીં તો અમો બધા ભક્તિભાવથી પૂજાપાઠ પણ બહુ કરીએ છીએ.' સ્વામીજીએ કહ્યું: 'તમે તો બધા ગીતા વાંચો છો એટલું જ, પણ તેઓ (પાશ્ચાત્યો) તો ગીતામાં કહ્યાપ્રમાણે વર્તે છે. કહ્યું છે કે 'केवलं वाक्यवान्येन न तुष्यति परात्परः ॥' માત્ર સારા શબ્દોથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થતા નથી; પરંતુ કાર્યથી જ થાય છે. (માટી તરફ આંગળી કરી) જ્યાં સુધી આવા રહેશો, ત્યાં સુધી એવા જ રહેવાના, અધઃપાત જ થવાનો; તોપણ હવે ભારતવાસીઓની સ્થિતિ કંઈક પણ સુધરવા લાગી છે.

એક દિવસ હું અને મારા બનેવી સ્વ. બાબુ સુરેશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં બીજા પણ ભક્તજનો આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ કહ્યું: 'તમને કંઈ ભોજન કરવાની ઇચ્છા થઈ છે?' એટલામાં તો કાશીનરેશે મોકલાવેલા પેંડા તેમ જ ફળો આવ્યાં. સુરેશબાબુએ કહ્યું: 'મહારાજ! આપની ઇચ્છા પ્રમાણે જ થયું.' સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું: 'આમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. કાશીના મહારાજા કદી પણ કંઈ પણ નવીન ફળ વગેરે વિશ્વનાથ તથા અન્નપૂર્ણા દુર્ગાજી વગેરેને અર્પણ કર્યા વગર જમતા નથી.'

સ્વામીજીની ઇચ્છા પ્રમાણે બધા ભક્તોએ પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યો સ્વામીજીના ભક્ત સેવક સ્વ રામચરણ તિવારીના મનમા એમ થયુ કે, 'આ બધાય બધી ચીજો ખાઈ ગયા, સ્વામીજી માટે તો કઈ રહ્યુ નહિ ' સ્વામીજી સામાન્ય રીતે દિવસે દશ વાગે એક વખત જમતા. આથી તિવારીજી થોડાક ફળ વસ્ત્રમા સતાડીને લઈ જતા હતા એટલે સ્વામીજી બોલી ઊઠ્યા 'કેમ રે, રામચરણ ' પરમહસ માટે બજાર ભરવો છે કે શુ ?' તિવારીજી તો ફિક્કા પડી ગયા પછી સ્વામીજીએ હસતા હસતા કહ્યુ 'તમો ધારો છો કે હુ કઈ જમ્યો નથી, પણ મે તો આ ભક્તો દ્વારા ક્યારનુય જમી લીધુ છે આ ફળો પોતે ખાતો નથી તોપણ મને જે સ્વાદ આવે છે, તે જાતે ખાવાથી ન જ આવત '

એક ભક્ત સ્વામીજીને નામે રૂપિયા ઉઘરાવતો હતો આ વાતની સ્વામીજીને એક સન્યાસી શિષ્ય દ્વારા ખબર મળતા તેમણે કહ્યુ ' શુ સિપાઈ છુ ? કોણ શુ કરે છે તેની મારે શી લેવાદેવા ? અહી આ દેવનગરીમા (કાશીમા) કોઈ યશ તો કોઈ પુત્ર, સપત્તિ વગેરે માગે છે અરે પ ાઓ તો પૈસા લૂટે છે પણ તેથી શુ ? જો કોઈ માણસ મોક્ષને બદને પૈસા માગશે, તો કલ્પતરુ તેને પૈસા જ આપશે' કહેવાય છે કે આ વ્યક્તિને અતકાળે જીભમા ચાદા થયા હતા અને એ જ રોગમા તેનુ મરણ થયુ હતુ '

પિતૃદેવ સ્વર્ગવાસી થયા તે પહેલા જ મારા ભાભી તથા ભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા હતા ત્યાર બાદ હૂ સ્વામીજી પાસે આવ્યો ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યુ કે 'હવે તમારાથી આગળના જેવો આનદ નિશ્ચિત પણે નહિ ભોગવાય માથા પરથી મજો છત્રો ઊડી ગયા છે તોપણ હવે ધીરજ રાખી ફરજ બજાવજો ભત્રીજાઓને તમારા છોકરા જેવા ગણો છો ને ?' મે કહ્યુ 'હા' સ્વામીજીએ પૂછ્યુ 'કઈ ભૂલ તો નથી કરતા ને ? તેમના માતપિતા નથી તેથી તેમની ભૂલ સુધારવા કઈ શિક્ષા કરતા અચકાતા નથી ને ? વાક આવે તો જેમ

આપણાં છોકરાંને વઢીએ, તેમ તેમને પણ વઢો છો ને?' મેં કહ્યું: 'તેમ તો નથી થતું, કેમકે તેમનાં માતપિતા નથી.' સ્વામીજીએ પૂછ્યું: 'ત્યારે શું તમે તેમના કાકા જ રહેવાના? તેમનાં માબાપ શું નહિ થાઓ? એમ તો છોકરાં બગડી જાય.' સ્વામીજીનો આ ઉપદેશ સાંભળી મેં ત્યાર પછી છોકરાંને તે જ પ્રમાણે રાખ્યાં અને તેનું પરિણામ પણ સારું આવ્યું. મારા બન્ને ભત્રીજાઓ એમ. એ. થયા.

'.............. તિવારી' પોલીસ ખાતાના અમલદાર હતા. તેમણે પાંચ સાત વાર સ્વામીજી પાસે આવી કહ્યું: 'મારે સંન્યાસી થવું છે.' સ્વામીજીએ કહ્યું: 'જેમ અગ્નિ પાસે શરીર તપે છે, તેમ જ પરમહંસ પાસે આવવાથી ત્યાગી થવાની ઇચ્છા થાય છે કેમ? ભાઈ! ઘેર જાઓ, સાત દિવસ ઘેર રહીને તે પછી જ સંન્યાસી થવું હોય તો કાગળ લખજો!' સાત દિવસ પછી તિવારીજીએ લખ્યું કે 'હવે સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા નથી.' પછી એક વાર તે સ્વામીજી પાસે આવ્યા ત્યારે તેમને કહ્યું કે 'ધર્મ પ્રમાણે વર્તજો! યાદ રાખજો કે, જે પોતાની મેળે જ પદાર્થો મેળવતો હોય, તેને પરમેશ્વર કશું આપતા નથી.' તિવારીજી ખરેખરા ધર્મપરાયણ હતા. તે સ્વામીજીનો સદાશય સમજતા અને સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મમાર્ગે ચાલતા. આથી જ તેઓ એક પ્રમાણિક અમલદાર ગણાયા અને ધીરે ધીરે ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ થયા હતા.

પત્ર ૫મો

ગયા, ૨૪ મે ૧૯૦૦

પ્રિય ભાઈ સુરેન,

આટલી લાંબી મુદતે તમારો પત્ર મળતાં મને બહુ આનંદ થયો છે. તમે મને હજી સંભારો છો એ જોઈ બહુ ખુશી ઊપજે છે. હા, જે વાત વિષે તમે પૂછો છો તે વાત પાલ મહાશયને મોઢે સાંભળ્યાનું મેં ખરેખર તમોને કહ્યું હતું, તેમ જ પાલ મહાશયના કથનમાં મને

પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તે પંડે એક સાધુ પુરુષ છે. સ્વામીજીની અસાધારણ શક્તિઓ વિષે એવી વાતો ફેલાવવામાં એમનો પોતાનો કંઈ સ્વાર્થ નહોતો. એ બધી વાતો તમારા પુસ્તકમાં દાખલ થાય તેમાં મને કોઈ જાતનો વાંધો નથી. મારી ધારણા મુજબ પાલ મહાશય બનારસમાં જ રહે છે. એમને લખવાથી એ વાતની વધુ વિગતો મળી શકશે. સૌની કુશળતા ઇચ્છતો,

તમારો સ્નેહાંકિત તેજચંદ્ર મુખરજી
(સેશન જજ)

(આ પછીના ત્રણ પત્રો સ્વામીજી ઉપર લખાયેલા છે.)

પત્ર ૬ઠ્ઠો

૫ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૯૫

વહાલા સાહેબ,

જર્મન શહેનશાહત સ્થાપનાર શહેનશાહ વિલ્હેલ્મ ૧લો તથા તેના પૌત્ર—અમારા વિદ્યમાન શહેનશાહના ફોટા આપને મોકલી આપતા મને સવિશેષ હર્ષ થાય છે.

હું આપને તંદુરસ્તી સાથે દીર્ઘાયુ ઇચ્છું છું.

આપનો આશાંકિત સેવક
(સહી) પ્રફ કોનિગ્સ માર્ક

પત્ર ૭મો

કવેશામ કામન, લંડન

એક પખવાડિયા ઉપર મેં આપને મારા 'ચિત્રમય હિંદ' એ નામના પુસ્તકની એક નકલ મોકલી આપી છે. તે હું આશા રાખું કે આપને સુસ્થિતિમાં સવેળા પહોંચી હશે. ડબ્લ્યુ કેન

પત્ર ૮મો

વહાલા સાહેબ,

વ્યાઘ્રનાં બે અસ્થિ (સેમટોક) આપને નજર કરવાની હું રજા લઉં છું. તે અસ્થિ મેં પોતે શિકાર કરેલા વાઘનાં છે.

ટૂંક સમયમાં એક દહાડો આપના દર્શને આવી જવા મને ઉમેદ છે.

આપનો ડબ્લ્યુ. એચ. કોબ
(ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટ—બનારસ)

(આ પછીના પત્રો સુરેન્દ્રબાબુ ઉપર લખાયેલા છે.)

પત્ર ૯મો

ચીફ સેક્રેટરી મિ. પોર્ટરનો પત્ર

વહાલા સાહેબ, નૈનિતાલ, ૭ ઑગસ્ટ ૧૯૦૪

આપનો વીસમી જુલાઈનો લખેલો પત્ર મને મુસાફરીમાં મળ્યો. તેનો પ્રત્યુત્તર આપતાં ઢીલ થઈ તેને માટે દિલગીર; પરંતુ હું બહુ કામમાં હતો.

જ્યારે હું બનારસમાં હતો, ત્યારે મહૂંમ સ્વામીજીને પિછાનનારા બીજાઓની માફક હુ પણ વખતોવખત તેઓશ્રીની પાસે જતો હતો અને આદરપૂર્વક પ્રશંસા કરતો હતો.

હું માનું છું કે, એક વિદ્વાન તરીકે તેમની કીર્તિ બહુ ઊંચા પ્રકારની હતી, પણ મારું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન એટલું બધું અલ્પ છે કે હું પોતે તેમની વિદ્વત્તા વિષે કંઈ અભિપ્રાય આપી શકું તેમ નથી. હું તેમના પ્રતિ મુખ્યત્વે કરી જે ગુણોએ આકર્ષાયો, તે તેમના ચારિત્રમાં રહેલું માધુર્ય અને ઉત્તમતા હતાં.

આપને વિદિત જ હશે કે, તેઓશ્રીનું મૃત્યુ કોલેરાથી નીપજ્યું હતું. પ્રથમ હુમલામાંથી તેઓશ્રી ટટાર થયા અને પોતે સારા થયાનો સંદેશો મને કહાવ્યો હતો. મને મજબૂત આશા હતી કે, તેઓશ્રીને

આરામ થશે, પરંતુ તે પછીના મને જે સમાચાર મળ્યા, તે એ કે તેઓશ્રી ચાલ્યા ગયા છે.

સ્વામી ભાસ્કરાનંદના મૃત્યુથી બનારસે એવા એક પુણ્યાત્માને ગુમાવ્યો છે કે જેની ખોટ સદૈવ સાલશે.

આપનો વિશ્વાસુ, એલ. પોર્ટર (ચીફ સેક્રેટરી)
(આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો)

પત્ર ૧૦મો

કલકત્તા, નં. ૨૨, રાધાનાથ મલ્લિકનો ખાંચો.
૯ આશ્વિન, ૧૩૧૧ (બંગાબ્દ)

મહાશય,

આપનો પત્ર મળ્યો છે. પૂજનીય સ્વામીજી સંબંધી નીચેની કેટલીક વાતો હું લખી મોકલું છું

૧. તેઓશ્રીમા અંતર્યામીપણાની શક્તિ હતી એ કહેવું બીનજરૂરી છે, કારણ જેઓ સદા સર્વદા તેઓશ્રી પાસે આવતા જતા હતા, તેમને તેઓશ્રીની એ શક્તિનો ખાસ પરિચય થતો હતો. પત્નીના મૃત્યુ પછી હું તેઓશ્રીની પાસે ગયો હતો, ત્યારે તેઓશ્રીએ કહ્યુ: 'મિથ્યા શા માટે હો હો કરી ઝૂરે છે? સ્થિર થઈને બેસ અને જો કે, તારો સંસાર હજુયે ઘણો બાકી છે.' કેવું આશ્ચર્ય! પત્નીવિયોગની વાત મે તેઓશ્રીને નિવેદન કરી પણ નહોતી, છતાં મને જોતા બરાબર તેઓશ્રીએ જ પ્રથમ એ વાત કાઢી. તેઓશ્રીના આદેશાનુસાર આશરે એક કલાક હુ ત્યા સ્થિર બેસી રહ્યો. દરમિયાન 'ખોળામા પુત્ર સમેત એક સ્ત્રીની છાયામૂર્તિ' મારા અંતરમા સહસા પ્રકટ થઈ. એ છાયામૂર્તિનાં દર્શન મને થયા પછી તેઓશ્રી બોલ્યા: 'જો, હજી પણ તારો સંસાર ઘણો બાકી છે; દેશમાં જઈને લગ્ન કર, નહિ તો મારી પાસે ફરીને આવતો ના.' કહેવાની અગત્ય નથી કે, દેશમાં આવીને જે સ્ત્રી સાથે મે લગ્ન કર્યું અને તેના યોગે જે પુત્ર થયો

તે બંને અન્ય કોઈ જ નહિ, પણ આનંદબાગમાં સ્વામીશ્રીની સન્મુખ દીઠેલી પેલી બે છાયામૂર્તિ જ!

૨. લગ્ન થયા પછી ત્રીજે જ દહાડે મને કોલેરા થયો અને એવી અવસ્થા થઈ ગઈ કે ડોક્ટરે હાથ ધોઈ નાખ્યા અને મારા હાથપગ કાળા થઈ ગયા. એવી સ્થિતિ જોઈને મારાં માતાજીએ સ્વામીશ્રીને તાર કર્યો: 'આપના આદેશથી મેં પુત્રને ફરી પરણાવ્યો, પણ અત્યારે તે મરણપથારીએ પડ્યો છે, જેમાંથી આપ બચાવો.' તેઓશ્રી તરફથી તેનો જવાબ ફરી વળ્યો કે, 'ફિકર નહિ, તમારો પુત્ર હાલમાં મૃત્યુ પામશે નહિ, ગભરાશો નહિ.' સ્વામીજીનો ઉત્તર આવતાં પૂર્વે બાર કલાક થયાં મારી નાડી બંધ પડી હતી; કફન માટેનું સર્વ સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું; બાહ્ય જ્ઞાન મુદ્દલ નહોતું. મને ફક્ત એટલો જ અનુભવ છે કે, જાણે તે વખતે હું અંતરના કોઈ શાંતિમય સ્થાનમાં જઈને રહ્યો હતો. સ્વામીશ્રીનો ઉત્તર આવ્યા પછી બાર કલાકે મારામાં જાણે ફરીથી નાડીનો સંચાર થયો.

૩. કોઈ એક રાજાએ ત્રણ વેશ્યાઓ મારફત સ્વામીજીના ચારિત્રની પરીક્ષા કર્યા સંબંધી જે વાત આપ લખો છો, તે મેં પણ સાંભળી છે ખરી.

૪. મૃત્યુમુખમાંથી મારી રક્ષા થયેલી જોઈને મારા બનેવી પાથુરિયા ઘાટના જમીનદાર સ્વ. રાય રમાનાથ ઘોષ બહાદુર તથા તેમનાં માતુશ્રી સ્વામીજી પાસે ગયાં. રમાનાથબાબુના પુત્રની જન્મ-પત્રિકા પરથી એમ જણાતું હતું કે, સોળમે વર્ષે એ પુત્રને એક મોટી ઘાત છે, જેમાંથી તે બચવો મુશ્કેલ છે. રમાનાથબાબુનાં માતુશ્રીને પૌત્રને પરણાવી દેવાનો તીવ્ર અભિલાષ હતો, પણ રમાનાથબાબુ પોતે તેમ કરવા બિલકુલ સંમત થતા નહોતા. અંતે તેઓએ એમ ઠરાવ્યું કે, સ્વામીજી કહે તેમ કરવું. સ્વામીશ્રીને વિનતિ કરતાં તેઓ-શ્રીએ જણાવ્યું: 'બસે, પરણાવો.' સ્વામીજીની આજ્ઞા સાંભળીને રમા-

નાથબાબુ તથા તેમનાં માતુશ્રી ચાલ્યાં ગયાં. બાદ એક જોષી કે જે તે સમયે ત્યાં હાજર હતો, તેણે સ્વામીજીને કહ્યું: 'પ્રભો ! એ છોકરાને વિષમ ઘાત છે, જ્યોતિષવાક્ય પણ આપનું(ઋષિ)જ વાક્ય છે; તો પછી જાણીબુઝીને આપશ્રીએ કેમ એને પરણાવવાની સલાહ આપી?' જવાબમાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે 'મને ખબર છે કે, એનું મોત થશે જ: કિંતુ એ કન્યા કે જેના નસીબમાં પૂર્વજન્મના સંચિત અનુસાર આ ભવમાં વૈધવ્ય ભોગવવાનું લખાયલું છે તથા જેના ભાગ્ય સાથે એ છોકરાનું ભાગ્ય એકતારે સંધાયલું છે, તેને વિધવા થયા વગર છૂટકો જ નથી; તોપણ જ્યાં સુધી મારી હયાતી છે, ત્યાં સુધી તો તે છોકરાને મૃત્યુ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ તે નિશ્ચય જાણજો.'

જ્યોતિષીએ સ્વામીજીનું કથન માન્ય કર્યું. આણી તરફ સ્વામીજીને જેવો કોલેરા થયો કે લાગલો રમાનાથબાબુનો પુત્ર ગણેશ પણ ઘોડા પરથી પડી ગયો ને પ્રાણઘાતક ઈજા પામ્યો, પણ જેટલા દિવસ સ્વામીજીના પ્રાણ રહ્યા તેટલા દિવસ ગણેશ બેભાન અવસ્થામાં પણ જીવતો રહ્યો. સ્વામીજીએ રાત્રે બાર વાગે જ્યાં દેહત્યાગ કર્યો કે બરાબર તે જ ઘડીએ ગણેશ પણ અમને છોડીને ચાલ્યો ગયો.

આપનો
શ્રી ક્ષેત્રચંદ્ર બસુમલિક

પત્ર ૧૧ મો

પ્રાસાદ, ૧૭ જાન્યુઆરી સને ૧૯૦૫

વહાલા સાહેબ,

આપની વિનતિ અનુસાર નીચેની થોડીક લીટીઓ લખી મોકલું છું. એ તો મેં આપને કહેલું જ છે કે, સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીની મેં લીધેલી મુલાકાતો સિવાય, સામાન્ય વાચકવર્ગને રસ પડે એવું બીજું કંઈ ખાસ મારે કહેવાનું નથી.

મને લાગે છે કે, બધી મળી મેં ત્રણ કે ચાર વાર સ્વામીજીની મુલાકાત લીધી હતી. તે દરેક પ્રસંગે મારે ટૂંક મુદત સારુ કાશીમાં

આવવાનું થયું હતું. પ્રથમ દર્શને મારા મન પર જેણે સજ્જડ છાપ પાડી તે તેમની સર્વતોમુખી ત્યાગવૃત્તિ—એટલે સુધી કે તેમની કમરે વિંટાળવા ચીંથરાની એક ચીંદરડી સુદ્ધાં નહોતી—અને ટાઢ-તડકા તરફ તેમની બેપરવાઈ હતી. × ×

મારી પ્રથમ મુલાકાત વખતે બનેલો એક બનાવ મને યાદ આવે છે તે હું અત્રે આલેખું છું. સ્વામીજીને જેવું મેં કહ્યું કે, બીજે દિવસે હું કલકત્તા પાછો જનાર છું કે તુરત જ તેમણે જણાવ્યું કે 'આ પુણ્યક્ષેત્રમાં તમારે ફરીથી—અને તે પણ ટૂંક અરસામાં—આવવાનું નિર્માણ થયેલું છે.' જો કે તે વખતે મારો ઈરાદો ફરીથી કાશીએ આવવાનો નહોતો, તોપણ સ્વામીજીએ ભાખેલા ભવિષ્ય પ્રમાણે જ ખરેખાત બન્યું; કારણ તે જ વર્ષના અંતમાં મારે ફરીથી કાશીએ આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. × × ×

વેદના એક પ્રખર વિદ્વાન તરીકે તેમની ખ્યાતિ બહુ હતી.

(મહારાજા જ્યોતીંદ્રમોહન ટાગોર)

પત્ર ૧૨મો

વહાલા સુરેંદ્રબાબુ, મથુરા કેન્ટોન્મેન્ટ, ૫ ઑગસ્ટ ૧૯૦૫

પૂજ્ય સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીએ ઉગ્ર તપથી સર્વ મનોવિકારને વશ કર્યા હતા. તેઓ તીવ્ર બુદ્ધિસંપન્ન અને વેદાન્તજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ નિષ્ણાત હતા, છતાં એક નાના બાળક જેવા સરળ હતા. બાળકની પેઠે તેઓશ્રી જૂઠું બોલી શકતા નહિ. તેઓ સર્વદા સુખાનંદી અને પોતાને મળવા આવનાર સર્વની પ્રત્યે મમતાળુ રહેતા. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરાદિ ષડ્રિપુઓનો તેમનામાં કેવળ અભાવ હતો. તેઓશ્રી કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્યને અડકતા નહિ. વર્ષો થયાં તેઓ કપડાં જ પહેરવાં ત્યજી દઈ રાતદિવસ અને સર્વ ઋતુઓમાં નગ્નાવસ્થામાં જ રહેતા. સર્વ ધર્મ ને વર્ણનાં સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો, યુરોપિયનો, મુસલમાનો, રાજા-મહારાજાઓ અને નવાબો હજારોની

સંખ્યામાં તેઓશ્રીને દર્શને આવતાં.

સ્વામીજીના ચમત્કાર અને ભવિષ્યવાણી વિષે ઘણી વાતો છે, જે તેમના શિષ્યો દ્વારા નોંધાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. મારા અનુભવમાં આવેલી થોડીક બાબતો અતિશયોક્તિ વગર અત્રે નોંધું છું.

એક વાર મહારાજશ્રીની પાસે હું બેઠો હતો, તેવામાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણ તેઓશ્રીનાં દર્શને આવ્યો. આ બ્રાહ્મણને દીકરો નહોતો અને સ્વામીશ્રીના આશીર્વાદથી એક પુત્ર પ્રાપ્ત થાય એ આશાએ તે વારંવાર આવતો હતો. એક પ્રસંગે જ્યારે તે આવ્યો અને સ્વામીજીને તે સંબંધમાં ફરી પ્રાર્થના કરી, ત્યારે સ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે, 'જા, મારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તીશ તો તને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે.' × × બ્રાહ્મણે પણ આસ્થાપૂર્વક તે આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને તેના પરિણામ તરીકે યથાસમયે તેની પુત્ર માટેની બહુ દહાડાની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ.

મારા નાના પુત્ર લક્ષ્મીનારાયણને ૧૮૯૩ની સાલમાં સખત તાવ આવ્યો અને તેની સાથે જમણા પાસાની સાથળ અને પગ ખેંચાઈ ગયા અને પરિણામે તે પગ નકામો થઈ ગયો. લગભગ તમામ ડૉક્ટરોની દવા કરી છૂટ્યા પણ કોઈથી જરા જેટલોયે ફાયદો થયો નહિ. તે અરસામાં હું દર રવિવારે સ્વામીજી મહારાજનાં દર્શને જતો હતો, તે મુજબ એક રવિવારે ગયો. તે વેળા મારા પુત્રના મંદવાડની સ્વામીજીને તો ખબર હતી જ; તેથી તેઓશ્રીએ મને તેની ખબર પૂછવાની કૃપા કરી. તે પરથી મારી સંગાથે આવેલા સદ્‌ગૃહસ્થે સ્વામીજીને નિવેદન કર્યું કે 'મહારાજ! તેની સ્થિતિ તો બગડતી જાય છે.' પછી સ્વામીજી તેને જોવાની મરજી બતાવી મારે ઘેર પધાર્યા અને છોકરાના શરીર પર હાથ ફેરવીને પાછા ગયા. બીજે જ દિવસે છોકરો તાવથી મુક્ત થયો અને પગ પહેલાંના જેવો સારો થઈ ગયો!

સન ૧૮૯૯ના જુલાઈમાં સ્વામીજીને કોલેરા થયો. તેઓ મરણ-પથારીએ પડ્યા હતા, તે વારે કાશીના પ્રસિદ્ધ હોમિયોપથી ડૉ૦ ઈસરચંદ્ર ચોધરી તેઓશ્રીનાં દર્શને આવ્યા. તેઓ સાથે ૧૯ વર્ષની વયના પોતાના પુત્રને લેતા આવ્યા હતા. કોલેરાનો રોગ ચેપી હોવાથી ડૉક્ટર લોકો કોલેરાના દરદી પાસે જવાની સલાહ આપતા નથી. તેથી ડૉ૦ ચોધરીને મેં પૂછ્યું 'કે તમે પોતે જ ડૉક્ટર થઈને પોતાના પુત્રને કોલેરાના દરદીના ઓરડામાં કેમ લાવ્યા છો?' તેના જવાબમાં ડૉક્ટર મહાશયે કહ્યું કે, 'એ છોકરાની જિંદગી સ્વામીજીની કૃપાને જ આભારી હોવાથી અને બચાવનાર તેઓશ્રીના પવિત્ર મુખની છેલવેલ્લી ઝાંખી કરી લેવાના લાભથી કેમ કરી હું તેને વંચિત રાખી શકું?' વિશેષમાં તેમણે જણાવ્યું કે, બચપણમાં એક વાર તે છોકરો સખ્ત બીમાર થઈ ગયો અને સારામાં સારાં દવાદારૂ કર્યાં છતાં દિન પર દિન તેની સ્થિતિ બગડતી જ ચાલી. તે એટલે સુધી કે સર્વેએ તેના જીવવાની આશા સુદ્ધાં મૂકી દીધી. આખરની ઘડીએ તેને સ્વામીજી પાસે લઈ ગયા. સ્વામીશ્રીએ પાસે પડેલાં ફળો પૈકી હાથમાં આવ્યું તે ફળ લઈ તેને ખવડાવવા આપ્યું. તે જ પળથી તેની તબિયત સુધરતી ચાલી અને થોડા જ દિવસમાં તે પહેલાંના જેવો સાજો તાજો થઈ ગયો.

૧૮૯૪ની સાલમાં મારી બહેન કોલેરાથી પટકાઈ. રોગ બહુ જલદીથી વ્યાપી ગયો અને થોડાક કલાકમાં તો તેની સ્થિતિ નિરાશાજનક થઈ ગઈ. આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ તથા નખ કાળા પડી ગયા; શરીર આખું બરફ જેવું ઠંડું થઈ ગયું. સ્વામીજીને ખબર કરતાં તેઓશ્રીએ ગુલાબનું ફૂલ મોકલી કહાવ્યું કે, દરદીને તે સૂંઘાડવું. તે પ્રમાણે કરતાં જ ઝોમો વળી ગયો ને સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ, જો કે આરામ થતાં તો ત્રણેક અઠવાડિયાં લાગ્યાં.

કાશીમાં એક વાર એક જુવાન માણસ પોતે જે ઘરમાં રહેતો હતો, તે ઘર તેના બાપદાદાના દેવા પેટે અલાહાબાદના ચોધરી મહાદેવપ્રસાદ નામના સ્વામીજીના એક ભક્ત શિષ્યના હાથમાં ગયું હતું. તે

પેન્સિલ કેમે કરી ઊપડી જ નહિ!! પછી સ્વામીજીએ કહ્યું: 'આ જીત તમોએ મેળવી છે એમ માનશો નહિ. જય–પરાજય તો તે એકના જ હાથમાં છે. જેમ મેં તમારી શક્તિ ખેંચી લીધી છે, તેમ તે તમારી બુદ્ધિ હરી લઈ શકે છે અને જો તમારી બુદ્ધિ હરાઈ જાય, તો જે યુક્તિથી તમોએ આફ્રિદીઓને હરાવ્યા, તે યુક્તિ તમોને સૂઝે જ નહિ, માટે ઈશ્વર જ સૌના કર્તાહર્તા છે.'

સ્વામીજી લકહાર્ટ સાહેબ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા. લકહાર્ટ સાહેબ ઘણી વાર પોતાની પત્ની સહિત સ્વામીજીનાં દર્શને આવતા.

શૈલેંદ્રનાથ મુખોપાધ્યાય

પત્ર ૧૫મો

પ્રિય સુરેંદ્રબાબુ, બનારસ, ૧૪મી ઓક્ટોબર, ૧૯૨૧

પૂજ્યપાદ સ્વામીજી સંબંધી હું એક બે વાતો લખી મોકલું છું.

સ્વામીજીએ મને કહ્યું હતું કે 'તમે અહીં જ દુકાન રાખો. તમારે બહાર જવાની જરૂર નથી. અહીં જ તમારું પૂરું થઈ રહેશે.' સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે હું આજ ચોવીસ વર્ષથી અહીં રહું છું, અને મારો વ્યવહાર તેમની કૃપાથી બરાબર ચાલે છે.

એક વાર કાસ્મીરના મહારાજ સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના નિવાસસ્થાનમાં પધાર્યા. હું ખબર મળતાં તેમનો ફોટો લેવાના ઇરાદાથી સવારે ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં ફોટો લેવાની મને રજા નહિ મળતાં ઘણી વાર પછી પાછો ઘેર આવ્યો. ત્યાર બાદ થોડી જ વારે સ્વામીજીએ મને બોલાવ્યો. હું ગયો, ત્યારે મને કહ્યું: 'તમે ફોટો લેવા વિશુદ્ધાનંદજીના આશ્રમમાં ગયા, પણ ફોટો લઈ શક્યા નહિ. હવે તમે અહીં બેસો, હું ફોટો લેવડાવી આપું છું.' થોડી વાર પછી તરત જ કાસ્મીરરાજના ભાઈ, કાસ્મીરના સૌથી ઉપરી સેનાપતિ, રાજા રામસિંહ વગેરે આવ્યા ત્યારે ફોટો લીધો; પરંતુ કાસ્મીરના મહારાજા તો સંધ્યાસમયે આવવાના હતા તેથી તેમનો ફોટો લઈ

શકાયો નહિ. પરંતુ હું સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના આશ્રમમાં ફોટો લેવા ગયો હતો, એ વાત સ્વામીજી શી રીતે જાણી શક્યા? એ જ્યારે વિચારું છું ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે. તે વાત બીજું કોઈ જાણતુંયે નહોતું, તેમ જ તરતમાં કોઈ આવીને કહી જાય એવો સંભવ પણ નહોતો. વિશુદ્ધાનંદજીના આશ્રમમાં ફોટો લેવાયાથી જે લાભ થાત તેથી વિશેષ લાભ સ્વામીજીએ મને રાજા રામસિંહનો ફોટો લેવડાવી અપાવ્યો.

એક વાર રાજા રામસિંહે દીક્ષા લીધા બાદ સ્વામીજી માટે ભોજનસામગ્રી રજૂ કરી આરોગવા આગ્રહ કર્યો; ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું: 'તમે અમારા શિષ્ય છો અને આ મારા ભક્ત છે; માટે પહેલાં તેમને જમાડો પછી હું જમીશ.' મારી ઇચ્છા નહોતી, તોપણ સ્વામીજીની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય માની હું સૌથી પહેલો જમ્યો.

સ્વામીજીએ મને એક વાર કહ્યું: 'તમારા દેશનું ચાપડીઘંટ (એક જાતનું કાચાં કેળાં, મૂળા વગેરેનું શાક) મને એક વાર જમાડો.' મેં કહ્યું: 'રોજ રાજા–મહારાજાઓ આપને માટે થાળ મોકલે છે પણ માત્ર એક વાર જે થાળ વહેલો આવે તે જ આપ જમો છો, તેથી હું ચાપડીઘંટ લાવું તે પહેલાં કોઈ થાળ આવી જશે, તો પછી આપ ચાપડીઘંટ શી રીતે આરોગશો?' સ્વામીજીએ કહ્યું: 'તમે લાવજો તો ખરા, હું જરૂર જમીશ.' હું જે દિવસે ચાપડીઘંટ લઈ તેમની સેવામાં હાજર થયો હતો, તે દિવસે મોડું થઈ ગયું હતું; છતાં પણ કોઈનોય થાળ આવ્યો નહોતો. હું ચાપડીઘંટ લઈ ગયો, ત્યાર પછી તો ઘણાય થાળ આવ્યા હતા. મને લાગ્યું કે, શું થાળ લાવવાની અત્યાર સુધી બંધી કરી હશે? હું ચાપડીઘંટ લઈ ગયો, તે દિવસે સ્વામીજીને મેં તે સંબંધી કંઈ પણ વાત કરી નહોતી તેમ જ કોઈ દ્વારા કહેવડાવ્યું પણ નહોતું. રમેશ મજમુદાર

[શ્રી. રમેશબાબુનો આ પત્ર વિશેષ કિંમતી છે; કેમકે તેઓ એક ફ્રી મેસન (સ્વતંત્ર કામદાર) છે.] બંગાળી ગ્રંથકાર

★

जीवनचरित्रो

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ
(ત્રણ ગ્રંથોમાં)... ૮–૦
સ્વામી રામતીર્થ ... ૩–૮
સંત તુકારામ ... ૩–૦
શ્રી રમણ મહર્ષિ ... ૨–૦
મહર્ષિ દયાનંદ ... ૧–૮
હુસ મહારાજ ... ૨–૮
સ્વામી આત્માનંદ
સરસ્વતી . ૧–૮
ભિક્ષુ અખંડાનંદ ... ૩–૦
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ (૨) ૩–૦
ભક્તચરિત્ર ૨–૮
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને
શિવાનંદ ૧–૬
બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટન ૧–૮
સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદ . ૦–૮
શ્રી રામચંદ્ર દત્ત ને
નાગમહાશય ... ૧–૦
યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય ... ૦–૮

आरोग्य–वैदक

સુશ્રુત આયુર્વેદ
(બે ગ્રંથોમા) ... ૧૫–૦
અષ્ટાંગહૃદય–વાગ્ભટ્ટ ... ૧૨–૦
વનસ્પતિવર્ણન ... ૨૦–૦
" (ઉત્તમ બાંધણી) ૩૦–૦
વનસ્પતિવર્ણનપ્રવેશ ... ૨–૦
રસતંત્રસાર ને
સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ ૧૦–૦
આર્યભિષક્ અથવા
હિંદુસ્તાનનો વૈદરાજ ૬–૦
આરોગ્યની કૂંચી ... ૨–૮
ઘરઘરનો વૈદ્ય ૧–૮
વૈદક સંબંધી વિચારો
(ભાગ બીજો) ... ૧–૧૨
આરોગ્ય વિષે
સામાન્ય જ્ઞાન ... ૦–૧૨
ઝેર ઉતારવાના
તાત્કાલિક ઉપાયો ૦–૧૦
ખોરાકના ગુણદોષ ... ૦–૧૨
આયુર્વેદ યોગશતક ... ૦–૧૨
વૈદ્યજીવન ૧–૦

नवलकथा–वार्तासंग्रह

મંગળ વાતો ૨–૦
આળાં હૈયાં ૨–૦
માણસાઈની વાતો ... ૨–૦
રંગમેળો ૧–૮
કૃષ્ણચરિત્ર (નાટક)... ૧–૮
ગોપીચંદ (નાટક) ... ૦–૧૨
ગુલાબસિંહ ૪–૦
વનરાજ ચાવડો ... ૨–૮
રાજર્ષિ ૨–૦
કતલખાનું ૩–૦
સંત બળરામ અને પતિતા ૦–૧૦
કમળકુમાર ૦–૧૨
ગજરામારુ ૦–૧૦
બરાસ–કસ્તૂરી ... ૦–૮
સુંદર કામદારની વાર્તા ૦–૧૨

संतवाणी–भजनो

ભજનસાગર–ભા. ૧, ૨ ૩–૮
,, –ભા. ૨ ૨–૦
મીરાંબાઈનાં ભજનો ... ૦–૧૨
નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો ૦–૧૨
ભજનસંગ્રહ ૧–૦
પરિચિત પદસંગ્રહ ... ૧–૧૨
અખાની વાણી ... ૩–૦
પ્રીતમદાસની વાણી ... ૩–૦
તુલસી રામાયણનાં મહાવાક્યો ... ૦–૮
દલપતરામની કવિતા ૦–૧૦
શામળના છપ્પા ... ૦–૧૨
અખાના છપ્પા ... ૧–૦
કર્મગાથા ... ૧–૦

उत्साह–चेतनाप्रेरक ग्रंथो

કૈલાસદર્શન ૨–૮
આગળ ધસો ... ૩–૦
સુખ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ અને વિચારોના ચમત્કાર ૩–૦
સાહિત્ય પ્રવેશિકા ... ૨–૮
સ્વામી અખંડાનંદજીના પત્રો ૧–૪
કહેવતો ૧–૪
આત્મનિરીક્ષણ અને સંકલ્પ ૧–૦
ગુજરાતની ગઝલો ... ૧–૦
શુભસંગ્રહ (૨) ... ૩–૦
શુભસંગ્રહ (૯) ... ૩–૦
ખેતીનાં મૂળ તત્ત્વો–૧ ૧–૪
,, ,, ,, –૨ ૧–૦
,, ,, ,, –૩ ૧–૮
,, ,, ,, –૪ ૧–૧૨
હિંદુસ્તાની સંગીત ... ૦–૮

स्त्री-बालोपयोगी पुस्तको

જીવનચરિત્રો

મહાત્મા મસ્તરામજી	૦–૬
કબીર સાહેબ	૦–૬
બાળકોના વિવેકાનંદ	૦–૪
વિશ્વામિત્ર અને હરિશ્ચંદ્ર	૦–૪
સંત મૂળદાસ	૦–૬
ગોસ્વામી તુલસીદાસ	૦–૬
ચંદ્રહાસ	૦–૩
સુદામાચરિત્ર (કાવ્ય)	૦–૩
વીર હનુમાન	૦–૩
સતી સાવિત્રી	૦–૪
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ	૦–૩
જેસલ–તોરલ તથા જાલંધર–ગોપીચંદ	૦–૪
શ્રી તૈલંગસ્વામી	૦ ૪
ભક્ત અર્જુન	૦–૪
ભક્ત પ્રહ્‌લાદ	૦–૪
સ્વામી રામતીર્થ	૦–૪
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ	૦–૬
નાનભટ્ટ બાપા	૦–૪
શ્રી શુકદેવજી	૦–૪
જડભરત	૦–૩
નાનક	૦–૬
મદાલસા અને અલર્ક	૦–૫
રોહીદાસ	૦–૩

વૈદ્યક

ખોરાકમાં ઝેર	૦–૪
માંદગીમાં ઉપવાસ	૦–૬
પાક–ઔષધિ	૦–૬
ચૂર્ણ–ઔષધિ	૦–૪
ક્વાથ–ઔષધિ	૦–૬
વૈદકના અક્સીર ઉપાયો	૦–૬
જીવનચર્યા	૦–૬
માંદાનો આહારવિહાર	૦–૪
માંદગીનાં કારણો	૦–૬
હરડે અને તેનો ઉપયોગ	૦–૬

સંતવાણી–ભજનો

સાંખ્યસાર અને યોગસાર	૦–૬
વૈતાલ કહે	૦–૩
ગોરખવાણી	૦–૬
સંત દાદૂ	૦–૪
ગિરિધર કવિરાય	૦–૩
સો ભજનો	૦–૬
કવિરાજના પદો	૦–૪
ધ્રુવાખ્યાન	૦–૬
તુલસીદાસની સાખીઓ	૦–૪
કબીર સાહેબની સાખીઓ	૦–૪
વિશ્વજ્યોતિ	૦–૪
પ્રબોધબાવની	૦–૪
રવિ ભાણ અને મોરારસાહેબની વાણી	૦–૪
ભક્તકવિ રહીમ ને જમાલ	૦–૪
સાંઈ દીનદરવેશ	૦–૪